Переклад: Воліна Пасічна

Мілан КУНДЕРА

НЕСТЕРПНА ЛЕГКІСТЬ БУТТЯ

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

ЛЕГКІСТЬ І ТЯЖКІСТЬ

1

Таємнича ідея Ніцше вічного повернення буквально приголомшила філософів: уявіть собі, що колись усе повториться точно так, як ми це вже пережили, а потім повторюватиметься ще й ще — до безконечності! На що нам натякає цей божевільний міф?

Ідея вічного повернення per negationem[1] твердить, що життя, яке назавжди зникає, подібне до невагомої тіні, воно мертве, і, хоч хай би яке було страшне, прекрасне чи натхненне, — нічого не означає. Ми повинні сприймати його приблизно так, як, скажімо, війну поміж двома африканськими державами в чотирнадцятому сторіччі, яка нічого не змінила на карті світу, хоч тоді загинуло в невимовних муках триста тисяч негрів.

Чи зміниться щось у тому чотирнадцятому сторіччі, коли війна двох африканських держав повторюватиметься безліч разів?

Безперечно, зміниться: війна нагадуватиме безглуздий моноліт, що набридло стирчить перед очима.

Коли б Французька революція мала вічно повторюватися, вчені набагато менше торочили б нам про Робесп'єра. Та оскільки історія оповідає про те, що не повертається, криваві роки минувшини обернулися на прості слова, стали легші за пух і не наганяють страху. Величезна різниця між Робесп'єром, який з'явився в історії один раз, і Робесп'єром, який постійно повертався б рубати французам голови.

Отже, можна сказати: ідея вічного повернення означає певну перспективу, де речі виявляються не такими, як ми їх знаємо; вони втрачають пом'якшуючу обставину минущості. Ця обставина не дає нам підстав для жодного осуду. Як можна таврувати те, що минає? Вечірня зірка осяває все чарами ностальгії, навіть гільйотину.

Недавно я зловив себе на невірогідному: гортав книжку про Гітлера, і деякі фотографії зворушували мене — нагадавши часи дитинства; йшла війна; дехто з моїх родичів загинув у гітлерівських таборах; та хіба можна було порівнювати їхню смерть із тим, що нагадала мені фотографія, — зниклий час мого життя, час, який не повернеться!

Примирення з Гітлером — глибоке моральне збочення світу, заснованого, власне, на неможливості повернення, і тому в цьому світі все прощається, отже, все по-цинічному дозволено.

2

Якби кожна секунда нашого життя раз у раз повторювалась, ми були б прикуті до вічності, як Ісус до хреста. Таке навіть уявити собі — жахливо. У світі вічного повернення на кожному вчинку лежить невблаганний тягар відповідальності. Ось чому Ніцше називав думку вічного повернення найважчим тягарем (das schwerste Gewicht).

Якщо вічне повернення — важка гиря, тоді наше життя може видатися чарівно легким.

Але чи справді тяжкість жахлива, а легкість чарівна?

Вага нас чавить, ми згинаємося під нею, вона притискає нас до землі. Але в любовній поезії всіх часів жінка мріє про тягар чоловічого тіла. Отже, найважче є водночас образом найінтенсивнішого наповнення життя. Що важчий тягар, то ближче наше життя до землі, реальніше й правдивіше.

І навпаки, абсолютна відсутність тягаря спричинює те, що людина стає легшою за повітря, злітає вгору, віддаляється від землі, від земного буття, стає напівреальною, а її рухи — і вільними, і безглуздими водночас.

То чому ж віддамо перевагу? Тяжкості чи легкості?

Це запитання ставив перед собою Парменід у шостому сторіччі до Різдва Христового. Ввесь світ видавався йому поділеним на пари протилежностей: світло — темрява; ніжність — грубість; тепло — холод; буття — небуття. Один полюс протилежностей був для нього позитивним (світло, тепло, ніжність, буття), другий — негативним. Такий поділ може видаватися нам по-дитячому простим. Окрім одного випадку: що є позитивним — тяжкість чи легкість?

Парменід відповів: легкість — позитивна, тяжкість — негативна.

Мав він рацію чи ні? Питання лишилося відкритим. Певним є одне: пара "тяжкість-легкість" є найтаємничіша й найзначиміша з усіх протилежностей.

3

Я згадую Томаша вже багато років, та лише тепер мовби побачив його краще. Побачив, як він стоїть біля вікна своєї квартири, дивиться на стіну протилежного будинку й не знає, що робити.

Томаш уперше зустрів Терезу тижнів зо три тому в чеському містечку кілометрів за двісті від Праги. Вони були разом заледве годину. Тереза провела його на вокзал і почекала, доки Томаш сяде у вагон. А за десять днів приїхала до нього в Прагу. Кохалися. Першої ж ночі в неї підскочила температура, тож Тереза прохворіла в нього цілий тиждень.

Томаш відчув незбагненну любов до майже незнайомої дівчини; йому здавалось, що це дитина, яку хтось поклав до просмоленого кошика й пустив за течією річки, аби Томаш виловив її й витяг на берег свого ліжка.

Одужавши, Тереза повернулася додому, й тоді настала та хвилина, яка видається мені ключем до розгадки його життя: він стоїть біля вікна, дивиться на стіну сусіднього будинку й розмірковує.

Може, покликати Терезу до Праги назавжди? Томаш боявся такої відповідальності. Коли він тепер її покличе, вона приїде й запропонує йому все своє життя.

Чи зовсім уже не озиватися до неї? Це означало б, що Тереза лишиться офіціанткою в тій глушині й вони більше ніколи не побачаться.

Хотів Томаш, аби вона приїхала до нього, чи не хотів?

Він дивився на протилежну стіну й шукав відповіді.

Знову й знову згадував, як вона лежала в нього на тахті; це не викликало жодних асоціацій. Тереза не була йому ні коханкою, ані дружиною. Це була дитина, яку він витяг з просмоленого кошика на берег своєї постелі. Тереза заснула, й Томаш укляк поряд. Її гарячкове дихання пришвидшилося, почувся тихий стогін. Томаш притулився щокою до її обличчя й шепотів лагідні слова. І за хвилину відчув, що це вплинуло. Відчув з її вуст слабенький дух лихоманки, й раптом уявив собі, що Тереза в нього вже багато років і що вона помирає. І тоді до

болю ясно збагнув, що не переживе її смерті. Ляже поруч, аби померти разом. Схвильований цією думкою, Томаш уткнувся обличчям у подушку і довго не підводився.

Тепер він стояв біля вікна й пригадував ті хвилини. Це може бути тільки любов, яка заявила про себе в такий спосіб.

Але чи справді любов? Рішення померти було явно перебільшеним: адже Томаш бачив її лиш удруге в житті! Чи не була це істерія людини, яка в глибині душі усвідомлювала свою нездатність до кохання й тому почала його вигадувати? Водночас підсвідомість — украй боягузлива — обрала для своєї комедії саме цю вбогу офіціантку з глухого містечка, яка не мала практично жодного шансу ввійти в його життя!

Він дивився на брудну стіну навпроти й думав про те, що й сам до пуття не знає, істерія це чи кохання.

І було йому шкода, що в такій ситуації, коли справжній чоловік зумів би відразу прийняти рішення, він вагається, зневажуючи цю найпрекраснішу з усіх митей, які будь-коли пережив: оту мить, коли він стояв на колінах біля Терезиного ліжка і йому здавалося, що не переживе її смерті.

Томаш розсердився на себе, але раптом йому спало на думку: власне, це ж цілком природно, що він не знає, чого хоче.

Людина нічого не знає, до чого мусить прагнути, бо живе одне-єдине життя й не може ні порівняти його зі своїми попередніми життями, ні виправити його в наступних життях.

Тож бути йому з Терезою, чи краще залишитися самому?

Неможливо перевірити, яке рішення краще, бо немає жодного порівняння. Людина переживає все вперше й без підготовки. Як актор,

що грає виставу без репетиції. Але чого варте життя, коли перша репетиція вже є самим життям? Ось чому життя завжди подібне до ескіза. Втім "ескіз" не точне слово, бо ескіз є завжди начерком чогось, підготовкою до картини, тоді як ескіз нашого життя є ескізом до нічого, начерком, що не став картиною. Einmal ist keinmal, згадує Томаш німецьке прислів'я. Те, що відбулось одного разу, ніби й не відбулося ніколи. Якщо людині суджено прожити одне-єдине життя — то це ніби вона не жила взагалі.

4

Але якось у перерві між двома операціями сестра покликала його до телефону. В трубці Томаш почув Терезин голос. Дзвонила вона з вокзалу. Томаш зрадів. На жаль, на той вечір у нього вже було призначене побачення, тож він запросив її до себе на наступний день. Та тільки-но поклав трубку, відразу ж докорив собі, чому не покликав її сьогодні. Адже мав іще час відмовитись од призначеного побачення! Томаш уявляв собі, що робитиме Тереза в Празі цілих тридцять шість годин до їхньої зустрічі, і його поривало сісти в автомобіль і шукати її на празьких вулицях.

Тереза справді з'явилась наступного вечора, на плечі в неї висіла сумка з довгим ремінцем, і вона видалася йому ще елегантнішою, аніж минулого разу. В руці тримала грубу книжку. То була "Анна Кареніна" Толстого. Поводилася Тереза весело, може, навіть трохи галасливо, намагалася довести, що опинилася тут ненароком, завдяки випадкові: в Празі вона у службових справах, але, можливо, пощастить знайти тут роботу.

Потім вони лежали поряд на тахті, голі й стомлені. Була вже ніч. Томаш запитав, де вона поселилась, аби відвезти її автомобілем. Тереза розгублено відповіла, що готель іще тільки має намір пошукати, а валізу лишила в камері схову на вокзалі.

Іще вчора Томаш боявся, що, коли покличе її до Праги, Тереза приїде й запропонує все своє життя. Тож коли вона сказала, ніби валізу залишила в камері схову, в голові йому майнуло, що в тій валізі її життя, і перше ніж запропонувати йому, вона лишила його на вокзалі.

Томаш сів в автомобіль, припаркований перед домом, з'їздив на вокзал, забрав ту валізу (велику й неймовірно важку) і повіз її разом з Терезою назад до себе.

Як сталося, що він отак одразу вирішив, коли перед цим мало не два тижні вагався, не спромігшись навіть послати їй листівочку з привітанням?

Томаш і сам був здивований — пішов проти власних принципів. Десять років тому він розлучився з дружиною й був страшенно радий, усвідомивши, що не народжений жити поряд з будь-якою жінкою й може лишатися собою лише неодруженим. Він докладав усіх сил, аби витворити таку систему життя, за якої жодна жінка не могла б оселитися в нього. Для цього ж таки він мав у своїй квартирі лише тахту. І хай то було досить просторе ложе, Томаш твердив усім своїм коханкам, ніби ні з ким не може заснути в одній постелі, й відвозив їх по півночі додому. Зрештою, коли Тереза грипувала в нього, він з нею також не ліг поряд. Першу ніч провів у великому кріслі, а надалі ночував у лікарні, де мав свій кабінет, а в ньому — канапу, якою він користався під час нічних чергувань.

Проте цього разу Томаш заснув біля Терези. Прокинувшись уранці, він побачив, що дівчина, яка ще спала, тримає його за руку. І це отак вони провели всю ніч? Просто неймовірно!

Уві сні вона глибоко дихала, вчепившись у нього так міцно, що Томаш не міг вивільнитись, а важезна валіза стояла біля тахти. Він боявся вивільняти руку, щоб не збудити Терезу, лиш обережно перевернувся набік, аби краще бачити її.

І знову йому спало на думку, ніби поряд з ним — дитина, яку хтось поклав до просмоленого кошика й пустив по воді. То хіба можна дозволити кошикові з дитиною пливти розбурханою річкою! Якби фараонова донька не виловила колись кошика з малим Мойсеєм, не було б Старого Заповіту і всієї нашої цивілізації! Стільки старих міфів починається з того, що хтось урятував покинуту дитину. Якби Поліб не заопікувався малим Едіпом, Софокл не написав би своєї найкращої трагедії!

Тоді Томаш іще не усвідомлював, що метафори — підступна річ. З ними небезпечно жартувати. Кохання може народитися від однісінької метафори.

5

Він жив зі своєю першою дружиною заледве два роки. Після розлучення суд віддав їхнього єдиного сина матері, а Томашеві приписав сплачувати їм третину заробітної платні, гарантуючи при цьому можливість бачитися з дитиною раз на два тижні.

Але щоразу, коли Томаш мав зустрітися з дитиною, колишня дружина знаходила якусь відмовку. Звичайно, якби він носив їм дорогі подарунки, то домагатися побачень було б значно легше. Томаш зрозумів, що за синову любов мусить платити й переплачувати його матері. Уявляв собі, як у майбутньому намагатиметься по-донкіхотському прищепити малому свої погляди, які в усіх відношеннях були протилежні материним. І вже загодя його облягала втома.

Коли якоїсь неділі дружина знову в останню хвилину не дозволила йому зустрітися з сином, Томаш збагнув, що вже не захоче ніколи його бачити.

Та й чого, зрештою, він має відчувати до цієї дитини, з якою його ніщо не пов'язувало, крім однієї необачної ночі, щось більше, аніж до

будь-кого іншого? Він сумлінно платитиме аліменти, але нехай його ніхто не змушує боротися за право на сина в ім'я якихось батьківських почуттів!

Звісно, з такими міркуваннями ніхто не міг погодитися. Його власні батьки засудили Томаша, оголосивши, що коли він не хоче піклуватись про сина, то вони також перестануть цікавитися своїм сином. При цьому демонстративно лишилися в добрих стосунках з колишньою невісткою й усіляко підкреслювали своє зразкове чуття справедливості.

Так, протягом короткого часу, йому пощастило позбутися дружини, сина, матері й батька. Й від усього того лишився тільки страх перед жінками. Він жадав їх, а водночас боявся. І мусив поміж страхом і жаданням шукати якийсь компроміс; Томаш називав це "еротичною дружбою" і твердив своїм коханкам: лише несентиментальні стосунки, коли кожен з двох не претендує на життя й свободу другого, можуть принести обом щастя.

Аби мати певність, що еротична дружба ніколи не переросте в агресивне кохання, він зустрічався з кожною зі своїх постійних коханок лише після тривалих перерв. Томаш уважав цей метод досконалим і пропагував його серед друзів: "Треба дотримувати правила числа три. Можна зустрічатися з однією жінкою з невеликими проміжками часу, але ні в якому разі не більше як тричі. Або зустрічатися з нею довгі роки, проте за умови, що між побаченнями буде не менше трьох тижнів".

Ця система давала Томашеві змогу не поривати з постійними коханками й водночас мати кількох тимчасових. Така ситуація не всім подобалася. З усіх приятельок найкраще його розуміла Сабіна. Вона була художниця. Казала так: "Я люблю тебе, бо ти пряма протилежність кічу. В царстві кічу тебе мали б за монстра. Нема жодного американського або російського фільму, де б ти міг фігурувати в якійсь іншій, не такій жахливій ролі".

Саме до Сабіни звернувсь Томаш, коли довелося шукати для Терези роботу в Празі. За неписаними правилами еротичної дружби, Сабіна пообіцяла зробити все можливе і справді невдовзі знайшла місце у фотолабораторії одного ілюстрованого тижневика. Робота не потребувала особливої кваліфікації, а проте піднесла Терезу на вищий щабель, перевівши з офіціанток у коло співробітників преси. Сабіна сама відвела Терезу в редакцію, і Томаш тоді подумав, що в житті не мав щирішої подруги.

6

Неписана угода еротичної дружби передбачала, що Томаш виключить любов зі свого життя. І коли б він порушив цю умову, серед решти його коханок піднявся б заколот.

Через те Томаш і для Терези винайняв квартиру, куди їй довелося віднести свою важку валізу. Йому хотілось піклуватися про неї, оберігати, тішитися її присутністю, але він не мав ані найменшого бажання міняти спосіб життя. Не хотів, щоб думали, ніби Тереза в нього спить. Адже спільне спання — corpus delicti[2] кохання.

З іншими любасками він ніколи не спав. Коли навідувався до них, усе було просто: міг піти додому, коли хотів. Гірше було, коли котрась приходила до нього і він змушений був пояснювати їй, що після півночі відвезе її додому, бо не зможе заснути поруч із кимось. Це видавалось правдоподібним, але насправді причина була гірша, і він не наважувався цього визнавати: відразу після любощів його опановувало непоборне бажання лишитися самому; прокидатись серед ночі поряд із кимось було йому неприємно; спільне вставання відлякувало його; він не бажав, аби хтось чув, як він чистить зуби у ванній, аж ніяк не приваблював його і сніданок удвох.

Отже, Томаш був уражений, коли прокинувсь і Тереза тримала його руку. Він дивився на неї й не міг до пуття усвідомити, що сталося.

Згадав години, проведені разом, і йому здалось, ніби від них промениться якесь незнане щастя.

Відтоді вони спали вдвох. Я б навіть сказав, що метою їхніх любощів була не плотська насолода, а сон після неї. Особливо не могла спати без нього Тереза. Коли лишалася часом сама в отій найманій квартирі, яка дедалі більше правила тільки для алібі, Тереза не могла заснути цілу ніч. В його ж обіймах засинала, навіть коли була вкрай схвильована. Томаш пошепки розповідав їй казки, які вигадував для неї, плів якісь дурнички, монотонно повторюючи слова, втішні або жартівливі. Ті слова викликали в неї хаотичні видива першого сну. Терезин сон був підвладний Томашеві, вона засинала в ту хвилину, яку він обирав.

Під час сну вона трималася за нього, як і першої ночі, міцно вхопивши за зап'ясток або палець. Коли Томаш хотів піти, не розбудивши її, мусив удаватися до хитрощів: обережно вивільнявся, на що вона завжди реагувала, майже прокидалася, бо навіть у снах стерегла його. Тереза втихала, коли він замість свого пальця підсовував їй у руку якийсь предмет (піжаму, капець, книжку), який вона потім стискала так міцно, ніби то був сам він.

Одного разу, коли Томаш уже був майже приспав її, тихенько мовив: "Отак, а тепер я піду". — "Куди?" — запитала вона. "У своїх справах", — відповів він несподівано суворим голосом. "Я з тобою!" — сказала Тереза й підвелась на постелі. "Ні, не роби цього. Я йду назавжди", — сказав Томаш і вийшов до передпокою. Вона встала і з примруженими очима пішла за ним. Була в самій сорочечці, майже гола. Закам'яніле обличчя нічого не виражало, але рухалася вона енергійно. Томаш вийшов із передпокою до коридора (спільного коридора багатоквартирного будинку) і зачинив перед нею двері. Тереза рвучко відчинила їх і пішла слідом, усвідомивши крізь сон, що він хоче піти назавжди і що треба його затримати. Томаш збіг сходами на першу площадку й спинився. Вона зійшла до нього, взяла за руку й повела назад до своєї постелі.

Томаш казав сам собі: кохатися з жінкою й спати з жінкою — дві пристрасті не тільки різні, але майже протилежні. Кохання проявляється не в бажанні любощів (це поширюється на незліченну кількість жінок), а в бажанні разом спати (це прагнення обмежується лиш однією жінкою).

7

Посеред ночі Тереза почала стогнати. Томаш розбудив її, але вона, прокліпавшись, сказала з ненавистю: "Йди геть! Іди геть!" Потім розповіла, що їй наснилося: десь вони були обоє, і з ними — Сабіна. Тоді всі опинились у великій кімнаті, посеред якої стояло розлоге ліжко, схоже на подіум у театрі.

Томаш наказав Терезі стояти в кутку, а сам кохався з Сабіною. Це видовисько спричинило Терезі неймовірні страждання. Аби заглушити біль душі болем тіла, вона заганяла собі голки під нігті. "Так жахливо боліло", — вся тремтячи, казала Тереза, стискаючи кулаки, ніби руки справді були зранені.

Томаш обняв її, і вона поволі заснула в його обіймах.

Наступного дня, пригадавши цей сон, Томаш витяг із шухляди письмового столу стосик листів Сабіни, погортав і швидко знайшов потрібний: "Я хотіла б кохатися з тобою в своїй майстерні, так ніби на сцені, — прочитав він. — Довкола стояли б люди, які не могли б відвести од нас очей, але не сміли б підступити ані на крок".

І що найгірше — під листом стояла дата. Лист надійшов недавно, коли Тереза вже мешкала тут.

— Ти порпалася в моїх листах! — здогадався Томаш.

Не заперечуючи, вона сказала: — Ну то вижени мене!

Але він її не вигнав. Тереза мовби стояла в нього перед очима, притискаючись до стіни Сабініної майстерні, й заганяла собі голки під нігті. Він узяв її пальці, почав гладити їх, тоді підніс до губів і поцілував, так ніби на них іще були сліди крові.

Відтоді все пішло шкереберть. Тереза мало не щодня довідувалася про якісь нові подробиці його таємного інтимного життя.

Спочатку Томаш усе заперечував. Коли ж докази були невідпорні, заходжувався переконувати її, що полігамне життя аж ніяк не применшує його кохання до неї. Не був послідовний: то заперечував свої зради, то знову виправдовував їх.

Одного разу він телефонував якійсь жінці, домовлявся з нею про побачення. Коли закінчив розмову, з сусідньої кімнати долинули дивні звуки, так ніби в когось лунко цокотіли зуби.

Виявилось, прийшла Тереза, а він не чув. У руках вона тримала пляшечку, лила собі з неї просто в рот, і рука так тремтіла, що скло цокотіло об зуби.

Томаш кинувся до неї, ніби рятуючи від загибелі. Пляшечка з валеріанкою впала додолу, лишаючи на килимі пляму. Тереза боронилася, хотіла вирватись, і він чверть години стискав її в обіймах, мов у гамівній сорочці, поки заспокоїв.

Знав, що опинився в ситуації, коли не можна виправдатись.

Ще перед тим, як Тереза виявила його листування з Сабіною, вони були з компанією в барі. Обмивали нову Терезину посаду. Колишня лаборантка стала фотографом тижневика. Томаш танцювати не любив, тож її запросив до танцю його молодий колега. То була гарна пара, а Тереза видавалася ще чарівнішою, аніж завжди. Томаш із подивом спостерігав, як вона слухняно й точно вгадує бажання свого партнера.

Отже, вона здатна вгадувати не тільки кожну його, Томашеву, думку, а й запобігати перед кожним чоловіком. Тепер Томаш ніскільки не здивувався б, якби ці двоє виявились коханцями. Ця думка боляче вразила його. Томаш без особливих труднощів уявив собі Терезине тіло сплетене в екстазі з якимось чоловічим тілом, і настрій відразу зіпсувався. Лише пізно вночі, аж коли повернулися додому, Томаш визнав, що ревнував її.

Ці дурні ревнощі були викликані уявою. То чи міг же він сердитися на Терезу за те, що вона ревнувала його до справжніх коханок?

8

Тереза намагалася вірити Томашеві й бути веселою, як і раніше. Але гамовані вдень ревнощі розбурхувались уночі. Тереза вві сні гірко плакала, аж поки Томаш її будив.

Сни повторювались, немов варіації на одну тему або телевізійні серіали. Часто, наприклад, снилися кішки, що плигали їй у вічі і впивались кігтями у шкіру. Цьому можна знайти легке пояснення: кішкою в чеському арго називають гарну жінку. Терезі загрожували жінки. Всі жінки були потенційними коханками Томаша, і вона боялася їх.

В іншому циклі снів її посилали на смерть. Одного разу, коли вона кричала серед ночі від жаху, поки Томаш її збудив, вона розповіла: "Це був великий критий басейн. Там нас зібралося зо два десятки: самі жінки і всі голі. Ми маршировали довкола басейну. Під стелею висів кошик, а в ньому сидів чоловік. На голові мав капелюха з широкими крисами, вони затінювали йому обличчя, але я знала, що то ти. Ти наказував нам. Кричав. Ми мусили, маршируючи, співати й присідати навпочіпки. Коли котрась присідала погано, ти стріляв у неї з пістолета, і вона, мертва, падала до басейну. Всі починали сміятися й співати ще голосніше. А ти не зводив з нас очей і за незграбний рух убивав кожну.

Басейн сповнився трупами, вода ледве вкривала їх. А я знала, що вже не матиму сили зробити ще одне присідання й що ти застрелиш мене!"

У третьому циклі снів Тереза була мертва.

Вона лежала в катафалку, такому великому, як автофургон для перевезення меблів. Довкола теж були мертві жінки: стільки небіжчиць, що задні дверцята не зачинялись, і ноги в декого стирчали назовні.

Тереза кричала: "Адже я не мертва! Я все відчуваю!"

"Ми також відчуваємо!" — сміялися мертвячки.

Сміялись точнісінько так, як оті живі жінки, котрі колись весело запевняли Терезу в тому, що вона згодом теж матиме погані зуби, хворі яєчники та зморшки, й це нормально, бо вони мають погані зуби, хворі яєчники та зморшки. Так само сміючись, небіжчиці пояснювали їй, що вона мертва і що це теж цілком нормально!

Тоді раптом їй захотілося помочитись. Вона крикнула: "Ага, мені хочеться мочитися! Отже, я не мертва!"

А вони знову сміялися: "Це нормально, що тобі хочеться сюсяти! Всі ці відчуття лишаються ще довго. Як ото після ампутації руки людина ще довго її відчуває. Ми вже не маємо сечі, а нам час від часу хочеться сюсяти!"

Тереза горнулася в постелі до Томаша:

— І всі говорили мені "ти", так ніби здавна мене знали, так ніби були моїми приятельками, і мені було страшно, що я муситиму лишитися з ними назавжди!

Усі мови, що походять з латини, утворюють слово "співчуття" з допомогою префікса "com" — "спів" — і кореня, первісне значення якого означало "страждання" (com-passion). Іншими мовами — наприклад, чеською, польською, німецькою, шведською, — це слово перекладається іменником, складеним з префікса подібного значення та слова "чуття" (чеською: sou-cit, польською: współ-czucie, німецькою: Mit-gefühl, шведською: med-känsla).

У мовах, що походять з латини, слово "співчуття" (com-passion) означає: ми не можемо байдуже дивитися на страждання іншої людини, або співчуваємо тому, хто страждає. В іншому слові (французьку pitié, англійському pity, італійському pietà і т. д.), що має приблизно таке саме значення, вчувається, зрештою, якась поблажливість до стражденного. Avoir de la pitié pour une femme означає, що нам краще, аніж жінці, тож ми схиляємося перед нею, ставимося поблажливо.

Ось причина, чому слово "співчуття" викликає певну недовіру; здається, ніби це погане, другорядне почуття, що не має нічого спільного з любов'ю. Кохати когось зі співчуття не означає любити по-справжньому.

У мовах, які утворюють слово "співчуття" не від кореня "страждання" (passion), а від іменника "чуття", це слово вживається приблизно в тому самому значенні, а проте не можна сказати, ніби воно означає щось другорядне, погане. Таємнича сила етимології цього слова висвічує його по-іншому й надає ширшого значення: співчувати (мати співчуття) означає вміти переживати з іншим його нещастя, але також поділяти разом із ним будь-яке інше почуття — радість, тугу, щастя, біль. Отже, такого роду співчуття (в значенні współczucie, Mitgefühl, medkänsla) означає максимальну здатність емоційного почуття, здатність до почуттєвої телепатії; в ієрархії почуттів воно — найвище.

Коли Тереза переповіла Томашеві свій сон, у якому заганяла собі голки під нігті, вона мовби призналася в тому, що нишком переглянула Томашеві шухляди. Коли б таке зробила інша жінка, він ніколи в житті більше з нею не розмовляв би. Тереза знала це і тому сказала: "Вижени мене!" Проте він не вигнав, натомість ухопив її за руку й почав цілувати пучки, бо в ту хвилину він і сам відчував біль під нігтями, так ніби нерви її пальців вели прямо до кори його мозку.

Людина, не надарована диявольським чаром, що зветься "співчуття", змогла б лише холодно засудити Терезин учинок, бо приватне життя іншої людини — справа свята й шухляди з її інтимними листами не слід займати. Та оскільки співчуття стало Томашевою долею (чи прокляттям), йому здалося, що то він сам стояв навколішках перед відкритою шухлядою свого столу й не міг відірвати очей од рядків, написаних Сабіною. Він розумів Терезу й не тільки не годен був сердитися на неї, але любив іще дужче.

10

Її жести ставали різкі й неврівноважені. Минуло вже два роки відтоді, як вона викрила його невірність, і ситуація ставала дедалі безвихіднішою.

Чи Томаш і справді не годен був розірвати своїх численних амурних зв'язків? Не міг. Він розбестився. Не вмів подолати охоти до інших жінок. Та й не бачив у цьому потреби. Ніхто не знав краще за нього, що ці пригоди Терезі не загрожують. Тож чому він мав зрікатися їх? Це видавалося так само безглуздим, як коли б він отак з доброго дива перестав ходити на футбол.

Але чи можна було при цьому говорити про якусь утіху? Вже в ті хвилини, коли йшов до котроїсь із коханок, він відчував збрид і обіцяв собі, що зустрічається з нею востаннє. Перед очима стояла Тереза і, щоб не думати про неї, Томаш мусив напитися. Після знайомства з Терезою,

не міг більше кохатися з іншими жінками без алкоголю! Але алкогольний дух ставав тим слідом, за яким Терезі легше було виявляти його невірність.

Томаш потрапив у пастку: вже йдучи до чергової приятельки, втрачав до неї інтерес, але досить було лишитися день без жінки, як знову набирав телефонний номер, аби з кимось зустрітися.

Найкраще йому бувало в Сабіни, оскільки він знав, що вона людина тактовна й можна не боятися розголошення інтимних стосунків. Її майстерня нагадувала Томашеві минуле — ідилічне життя неодруженого чоловіка.

Мабуть, він і сам не усвідомлював, як змінився: боявсь вертати пізно додому, бо там на нього чекала Тереза. Якось Сабіна навіть помітила, що він під час любовних утіх позирає на годинник.

Потім вона, і досі гола, лінивим кроком ходячи майстернею, зупинилася перед картиною на мольберті й скоса поглянула на Томаша, який квапливо вдягався.

Був уже вдягнений, лише одна нога лишилась боса. Роздивлявся довкола, а тоді навкарачки заходився шукати щось під столом.

Сабіна сказала:

— Коли дивлюсь на тебе, маю таке відчуття, як від власних картин. Вічна тема: зіткнення двох світів. Подвійна експозиція. За силуетом розпусника Томаша несподівано просвічує обличчя романтичного коханця. Або навпаки: крізь постать Трістана, який думає тільки про свою Ізольду, видно зрадливий світ розпусника.

Розгублено слухаючи Сабіну, Томаш підвівся.

— Що ти шукаєш? — запитала вона.

— Шкарпетку.

Сабіна теж розглянулася по кімнаті, а він знову поліз навкарачки під стіл.

— Нема ніде твоєї шкарпетки, — сказала Сабіна. — Мабуть, ти прийшов без неї.

— Як би я міг прийти без шкарпетки! — закричав Томаш, дивлячись на годинника. — Не міг же я прийти в одній шкарпетці!

— Це не виключено. Останнім часом ти дуже неуважний. Завжди кудись поспішаєш, дивишся на годинника, тож не дивно, що забув про шкарпетку.

Він уже ладен був узути черевика босоніж.

— Надворі холодно, — сказала Сабіна. — Я позичу тобі свою панчоху. Вона подала йому білу модну панчоху, плетену великими петлями. Томаш чудово розумів — то помста за те, що дивився на годинника під час любощів. Поза всяким сумнівом, це вона сховала шкарпетку. Було справді холодно, тож йому нічого не лишалося, як підкоритись. Додому йшов, маючи на одній нозі шкарпетку, а на другій над кісточкою скрутив валиком білу дамську панчоху. Ситуація була безвихідна: в очах своїх любасок він був затаврований коханням до Терези, а в очах Терези — ганебними походеньками.

11

Аби полегшити її страждання, Томаш одружився з Терезою (нарешті вони відмовились од винайнятої кімнати, в якій вона вже давно не жила) і дістав їй цуценятко.

Воно народилося в суки породи сенбернар, що належала колезі Томаша. Батьком цуценят був сусідів пес-вовкодав. Малих покручів ніхто не хотів, а колезі шкода було їх убивати.

Вибираючи цуценятко, Томаш знав, що решта приречені на загибель. Він сам собі видавався президентом держави, який стоїть перед чотирма засудженими до страти, а може помилувати лиш одного. Нарешті Томаш обрав сучечку, статурою схожу на татуся-вовкодава, а головою — на маму. Тереза вдома взяла собачатко, притулила його до грудей, а воно тут же напудило їй на блузку.

Потім удвох шукали для нього кличку. Томаш хотів, щоб і з імені було ясно, що тваринка належить Терезі, й згадав про книжку, яку вона тримала під пахвою, коли несподівано приїхала до Праги. Він запропонував назвати цуценя Толстой.

— Не може бути Толстим, — заперечила Тереза, — бо це дівчинка. Вона може бути Анна Кареніна.

— Ні, вона не може бути Анною Кареніною, бо такої кумедної мордочки не має жодна жінка, — сказав Томаш. — Це швидше Каренін. Саме таким я собі його уявляв.

— Але чи не вплине це на її сексуальність, коли ми кликатимемо її Каренін?

— Можливо, сучка, — сказав Томаш, — до якої господиня постійно звертатиметься як до пса, й справді стане лесбіянкою.

Томашеве передбачення несподівано справдилося. Хоча зазвичай сучки більше прив'язуються до господаря, аніж до господині, з Кареніним вийшло навпаки. Каренін вирішив закохатися в Терезу, й Томаш за це був йому вдячний. Він гладив його по голові й приказував:

"Добре, Кареніне. Саме цього я хотів від тебе. Раз мене їй мало, ти мусиш мені допомогти".

Але навіть з допомогою Кареніна не пощастило додати Терезі щастя. Томаш збагнув це днів за десять після того, як його країну окупували російські танки. Був серпень 1968 року, з Цюріха щодня телефонував директор однієї тамтешньої клініки, з яким Томаш заприятелював на міжнародній конференції. Швейцарець боявся за Томаша й кликав його до себе.

12

Якщо Томаш майже без вагання відхилив цю пропозицію, то зробив це заради Терези. Йому здавалося, що вона не хоче виїжджати. Зрештою, перших сім днів окупації Тереза перебувала в якомусь екстазі, ввесь час була на вулиці з фотоапаратом, роздавала знімки закордонним журналістам, які буквально виривали їх із рук. Одного разу, коли вона поводилася вже надто зухвало, — фотографувала зблизька офіцера, який цілився револьвером у пражан, — її заарештували й протримали цілу ніч у російській комендатурі. Погрожували розстріляти, та тільки-но випустили, Тереза знову пішла на вулицю й знову фотографувала.

І Томаш дуже здивувався, коли на десятий день окупації вона сказала: — Чому ти, власне, не хочеш виїхати до Швейцарії?

— А чого б я мав туди їхати?

— Тут вони можуть звести з тобою порахунки.

— Порахунки вони можуть звести з кожним, — махнувши рукою, сказав Томаш. — Краще скажи мені: ти б могла жити за кордоном?

— А що хіба?

— Я бачив, як ти важила життям заради своєї країни. Як же зможеш тепер покинути її?

— Відтоді все змінилося, — сказала Тереза.

І справді: загальна ейфорія тривала тільки перших сім днів окупації. Члени уряду були заарештовані росіянами, мов злочинці, ніхто не знав, де вони, всі потерпали за їхнє життя, й зненависть до росіян паморочила людям голови, як алкоголь. Це був хмільний тріумф зненависті. Міста рясніли тисячами вручну мальованих плакатів з нищівними написами, епіграмами, карикатурами на Брежнєва та його вояків, над якими всі потішались, мов над збіговищем балаганних простаків. Але жоден тріумф не може тривати вічно. Росіяни примусили заарештованих державних діячів підписати в Москві якусь угоду. Дубчек повернувся до Праги й виступив по радіо. Його так приголомшило шестиденне ув'язнення, що він не міг говорити, затинався, ледве переводив дух, раз у раз робив довжелезні паузи.

Компроміс урятував країну від найгіршого: страт і масових депортацій до Сибіру, чого боялися всі. Але одне було ясно: чехи муситимуть схилити голову перед завойовником, відтепер вони завжди затинатимуться, хапатимуть ротом повітря, як Александр Дубчек. Тріумф скінчився. Настали принизливі будні.

Усе це виповіла Тереза, Томаш знав, що вона каже правду, але за цією правдою ховалась інша, істотніша причина, чому Тереза хотіла виїхати з Праги: досі вона була нещаслива.

Найкращими днями її життя були ті, коли, нехтуючи небезпекою, фотографувала на празьких вулицях російських солдатів. Телесеріал її снів перервався, ночі стали щасливими. Росіяни на своїх танках принесли їй душевну рівновагу. А нині, коли свято скінчилося, вона знову стала боятися ночей і хотіла б від них утекти. Тереза довідалася: бувають обставини, за яких вона може відчувати себе сильною й

щасливою, і мріяла тепер виїхати в інший світ, сподіваючись там знову зустрітися з чимось подібним.

— А тебе не бентежить, — запитав Томаш, — що Сабіна також емігрувала до Швейцарії?

— Вона — в Женеві, а тебе запрошують до Цюріха, — відповіла Тереза. — Гадаю, там вона плутатиметься в мене під ногами менше, ніж тут.

Людина, яка прагне покинути рідні краї, явно нещаслива. Томаш сприйняв бажання Терези, як винний сприймає вирок. Він підкорився, й одного дня опинивсь із Терезою та Каренінім у найбільшому місті Швейцарії.

13

Він купив до порожньої квартири одне ліжко (на інші меблі бракувало грошей) і поринув у роботу з ревністю людини, яка після сорока років починає нове життя.

Томаш кілька разів телефонував Сабіні до Женеви. Малярці пощастило: виставку її картин було відкрито за тиждень до вторгнення росіян, тож швейцарські любителі мистецтва на хвилі симпатії до потоптаної країни викупили всі виставлені полотна.

— Завдяки росіянам я забагатіла, — сміялася Сабіна в трубку. Вона запросила Томаша до своєї нової майстерні, яка нібито не дуже відрізнялась од празької.

Він охоче відвідав би її, але не міг знайти жодного приводу, аби виправдати цю поїздку перед Терезою. Тому Сабіна сама приїхала в Цюріх. Оселилася в готелі. Томаш прийшов туди після роботи, зателефонував з бюро обслуговування й одразу ж піднявся до неї в

номер. Відчинивши двері, вона стала перед ним на своїх стрункихдовгих ногах, напівроздягнена, лише в трусиках і ліфчику, прикривши голову якимось чорним капелюхом. Вона довго дивилась на нього. Томаш також стояв мовчки. Він був зворушений. Тоді рвучко зняв з її голови того капелюха й поклав на столик біля ліжка. Кохалися, так і не сказавши одне одному жодного слова.

Коли йшов потім, щасливий, з готелю до своєї цюріхської домівки, де вже давно з'явилися й стіл, і стільці, й крісла, й килим, він казав сам собі, що носить із собою свій спосіб життя, як слимак — власний будиночок. В цьому житті Тереза й Сабіна являли два полюси, протилежні й непримиренні, а проте обидва прекрасні.

І саме тому, що систему свого життя він носив повсюди за собою, ніби вона приросла до його тіла, Тереза постійно бачила оті сни.

Минуло добрих півроку, коли якось, повернувшись додому пізно ввечері, Томаш знайшов на столі листа. Тереза повідомляла, що вертається до Праги. Вертається, бо бракне сили жити за кордоном. Мовляв, знає, що мала стати для Томаша тут опорою, але також знає, що не годна цього зробити. Марно сподівалася, ніби чужина змінить її. Вірила: після всього пережитого в дні вторгнення не буде більше дріб'язковою, стане дорослою, мудрою, сильною, але переоцінила себе. Вона стала для нього тягарем, а не хоче ним бути. Мусить зробити з цього висновки, перш ніж стане запізно. І просить вибачити їй, що взяла з собою Кареніна.

Томаш ковтнув сильне снодійне, а проте заснув аж над ранок. На щастя, була субота й міг лишитися вдома. Він до найменших дрібниць обміркував ситуацію: кордон Черхословаччини вже не відкритий, як було тоді, коли вони виїжджали. Жодними телеграмами й телефонними дзвінками більше не зможе викликати Терезу сюди. Власті вже не випустять її з країни. Отже, це назавжди.

14

Усвідомлення безпорадності приголомшило, так ніби хтось ударив Томаша палицею по голові, але водночас і заспокоїло. Ніхто не силував його приймати те чи те рішення. Він не повинен був дивитися на стіну протилежного будинку й запитувати самого себе, хоче він жити з Терезою чи не хоче. Тереза все вирішила сама.

Томаш пішов до ресторану пообідати. Йому було сумно, та поки їв, розпач ніби вивітрився, втратив силу, й від нього лишилась тільки меланхолія. Томаш озирався назад, на літа, прожиті з нею, і йому здавалося, що їхня історія не могла закінчитися краще. Коли б хтось вигадав цю історію, він не зміг би вивершити її по-іншому: Тереза прийшла до нього з власної волі, в такий самий спосіб і пішла від нього; приїхала з однією важкою валізою; з однією ж валізою й поїхала.

Він розплатився, вийшов з ресторану й подався вулицями міста, сповнений меланхолії, яка ставала дедалі прекраснішою. Позаду лишилося сім років життя з Терезою, й тепер він переконувався, що в спогадах ті літа видаються привабливішими, ніж у дійсності.

Їхня любов з Терезою була прекрасна, але й виснажлива: Томаш завжди мусив щось приховувати, маскуватись, обманювати, виправляти, створювати їй добрий настрій, утішати, без упину доводити свою любов, терпіти звинувачення, породжені її ревнощами, стражданнями, снами, відчувати докори сумління, виправдуватись і вибачатися. Це напруження тепер щезло, а краса лишилася.

Субота хилилась до вечора, він уперше прогулювався вулицями Цюріха сам, утішаючись свободою. За кожним рогом чаїлася пригода. Майбутнє знову ставало таїною. Знову поверталося парубоцтво, життя, як він колись думав, визначене йому долею, бо тільки в ньому міг лишатися самим собою.

Сім років він був прикутий до Терези, й за кожним його кроком стежили її очі. Мав таке відчуття, ніби вона поприв'язувала йому до ніг важкі залізні гирі. Тепер кроки його стали значно легші. Він мало не порхав. Опинився в магічному полі Парменіда: втішався солодкою легкістю буття.

(Чи мав він бажання подзвонити в Женеву, до Сабіни? Чи обізватися до котроїсь із цюріхських жінок, з якими познайомився останніми місяцями? Ні, не було в нього такого бажання. Він відчував: коли б зустрівся з іншою жінкою, спогади про Терезу вмить стали б нестерпно болючою раною.)

15

Томаш перебував під чарами меланхолії аж до недільного вечора. В понеділок усе змінилося: Тереза заполонила його думки. Він уявляв, як їй було, коли писала прощального листа; уявляв, як трусилися в неї руки, як вона тягла важку валізу в одній руці, а Кареніна — за повідок у другій; уявляв собі, як вона відмикає їхню празьку квартиру, і власним серцем відчував безмежну самотність, що війнула їй в обличчя, коли відімкнула двері.

Протягом отих двох чудових меланхолійних днів його жалощі відпочивали. Співчуття спало, мов той шахтар після тижня важкої роботи, аби в понеділок знову мати силу спуститися в шахту.

Він оглядав у клініці пацієнта, а бачив Терезу. В думці сам себе картав: не думай про неї, не думай! Казав собі: я хворий співчуттям, тож добре, що Тереза поїхала і я її вже не побачу. Мушу звільнитися не від неї, а від свого співчуття, від тієї хвороби, бацилами якої вона мене заразила!

В суботу й неділю він відчував солодку легкість буття, що наближалась до нього з глибин майбутнього. А в понеділок на нього

навалився тягар, якого досі не доводилося зазнавати. Всі тонни заліза російських танків були ніщо в порівнянні з цим тягарем. Нема нічого страшнішого за співчуття. Навіть власний біль не такий важкий, як біль за когось, через когось, викликаний кимось, посилений багатократно, подовжений безліччю відголосів.

Томаш забороняв собі піддаватися співчуттю — й воно слухало його з похиленою головою, так ніби відчувало свою провину. Співчуття знало, що зловживає своїми правами, а проте мовчки стояло на своєму, тож на п'ятий день після від'їзду Терези Томаш повідомив директора клініки, що мусить негайно повернутися на батьківщину. Томашеві було соромно. Знав, що його поведінка може видатися директорові безвідповідальною. Волів би звіритися йому, розповісти про Терезу та листа, якого вона лишила на столі. Але не зробив цього. В очах швейцарця-директора поведінка Терези мусила мати вигляд бридкої істеричної витівки, а Томаш не хотів допустити, аби хтось думав про Терезу погано.

Директор справді образився.

Томаш знизав плечима і сказав: "Es muss sein. Es muss sein".

Це був натяк. Остання частина останнього квартету Бетховена на ці два мотиви:

Muss es sein? (Чи мусить так бути?)

Es muss sein! (Так мусить бути!)

Аби зміст оцих слів був зрозумілий, Бетховен назвав усю останню частину так: "Der schwer gefasste Entschluss": "Тяжко здобуте рішення".

Згадавши композитора, Томаш, власне, вже повертався думкою до Терези, бо ж саме вона спонукала його купувати платівки з квартетами й сонатами Бетховена.

Натяк був доречніший, аніж Томаш сподівався, бо директор був великим любителем музики. Він приязно посміхнувся й тихо сказав, наспівуючи Бетховенову мелодію:

— Muss es sein?

Томаш сказав іще раз:

— Ja, es muss sein[3].

16

На відміну від Парменіда, для Бетховена тяжкість явно була поняттям позитивним. "Der schwer gefasste Entschluss" (тяжко здобуте рішення) пов'язане з голосом Долі ("es muss sein"); тяжкість, необхідність і вартісність — три поняття, внутрішньо залежні одне від одного: лише те, що необхідне, є важке, лише те, що важить, має ціну.

Це переконання народилося з Бетховенової музики, і хоча можливо (або навіть вірогідно), що відповідальність за нього несуть швидше інтерпретатори Бетховена, аніж сам композитор, нині ми всі поділяємо його більшою або меншою мірою: велич людини полягає для нас у тому, що вона несе свою долю, як ніс Атлас на плечах небесне склепіння. Герой Бетховена — атлет, що підіймає метафізичну вагу.

Томаш їхав до швейцарського кордону, і в моїй уяві сам патлатий і похмурий Бетховен диригував оркестром місцевих пожежників, граючи йому на прощання з еміграцією марш під назвою "Es muss sein".

Потім Томаш перетнув чехословацький кордон і наразився на колони російських танків. Йому довелося зупинити машину й чекати півгодини, поки вони проїдуть. Грізний танкіст у чорній уніформі стояв на перехресті, регулюючи рух, ніби всі дороги Чехословаччини належали тільки йому.

"Es muss sein" — повторював у думці Томаш, потім раптом засумнівався: це справді мусило бути?

Так, йому нестерпно було лишатися в Цюріху, пам'ятаючи те, що Тереза живе сама в Празі.

Але як довго мучило б його співчуття? До смерті? Чи рік? Чи місяць? Чи, може, лише тиждень?

Як він міг це перевірити?

Школярик на уроці фізики може робити досліди, аби пересвідчитись у правдивості тієї чи іншої наукової гіпотези. Але людина доросла, оскільки живе лиш одне життя, не має можливості перевірити гіпотезу дослідом і тому ніколи не довідається, мусила вона чи не мусила дослухатися до почуттів.

З такими думками він одчинив двері квартири. Каренін, плигаючи, намагався лизнути його в обличчя, полегшивши тим самим перші хвилини зустрічі. Бажання схопити Терезу в обійми (бажання, яке відчував ще й тоді, коли сідав у Цюріху в автомобіль) геть зникло. Йому здавалося, що він з нею стоїть посеред снігової рівнини й тремтить від холоду.

17

З першого дня окупації російські військові літаки кружляли щоночі над Прагою. Томаш одвик від цього гуркоту й не міг заснути.

Перевертаючись із боку на бік біля сплячої Терези, він раптом пригадав слова, які вона сказала була колись давно. Балакали про його приятеля З., й вона заявила: "Коли б я не зустріла тебе, то напевно закохалася б у нього".

Ці слова викликали в Томаша дивну меланхолію. Він раптом усвідомив, що лише завдяки випадкові Тереза саме кохає його. Що, окрім її здійсненого кохання до нього, в імперії можливостей існує безліч нездійснених кохань до інших чоловіків.

Нам здається неможливим, щоб справжня любов була чимось легким, позбавленим ваги; ми гадаємо, вона є тим, чим мусила бути; без неї наше життя не було б нашим життям. Нам здається, сам Бетховен, похмурий і патлатий, грає на честь нашого великого кохання своє "Es muss sein!"

Томаш пригадував Терезине зауваження про приятеля З. і переконувався, що в його власній любові не озивається жодне "Es muss sein!", а скоріше "es konnte auch anders sein": могло бути і по-іншому.

Сім років тому в Терезиному містечку випадково виявили важку хворобу мозку, у зв'язку з цим головного лікаря клініки, де працював Томаш, терміново запросили на консультацію. Але головного випадково схопив ішіас, він не міг рухатися і послав замість себе Томаша. У містечку було п'ять готелів, проте Томаш випадково потрапив саме в той, де працювала Тереза. Випадково перед відходом поїзда в нього лишилось трохи вільного часу, аби посидіти в ресторані. Тереза випадково чергувала в ті хвилини і випадково обслуговувала Томашів стіл. Знадобилося шість випадковостей, які підштовхнули Томаша до Терези, ніби його самого до неї не вабило.

Він повернувся до Чехословаччини заради неї. Таке фатальне рішення спиралося на любов таку випадкову, що її взагалі могло б і не бути, якби Томашевого шефа сім років тому не схопив ішіас. І ця жінка,

це втілення абсолютної випадковості, лежала тепер поряд із ним, глибоко дихаючи уві сні.

Була вже пізня ніч. У Томаша заболів шлунок, як це часто траплялося в хвилини пригніченості.

Тереза раз чи двічі легенько схропнула. Це не викликало в нього жодного співчуття. Він відчував лише тягар у шлунку і розпач од того, що повернувся до Чехословаччини.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДУША І ТІЛО

1

Яка б це була дурниця, коли б автор намагався переконати читача, що його герої справді жили на світі. Вони народились аж ніяк не з утроби матері, з одного-двох сугестивних речень чи з однією вирішальної ситуації. Томаш народився із ситуації: einmal ist keinmal[4]. Тереза — з бурчання в животі.

Коли вона вперше ввійшла до Томашевої квартири, в неї почало бурчати в животі. Нічого дивного: вона не обідала й не вечеряла, лише вранці з'їла на вокзалі бутерброд, чекаючи поїзда. Тереза вся зосередилась на своїй сміливій подорожі, а про їжу й забула. Та хто не думає про своє тіло, той стає його жертвою. Це було жахливо: стояти перед Томашем і чути, як кавчить у твоїх нутрощах. Їй хотілося плакати. На щастя, Томаш одразу обняв її, й вона забула про те кавчання.

2

Отже, Тереза народилася з ситуації, яка в брутальний спосіб розкриває дуалізм тіла та душі, цей основний людський стан.

Колись, у давні часи, людина з подивом прислухалася, як у неї в грудях ритмічно лунають удари, і не розуміла, що воно таке. Вона не могла ототожнити себе з чимось таким чужим і незнайомим, як тіло. Тіло було кліткою, всередині було щось таке, що дивилося, слухало, боялось, розмірковувало й дивувалося; оте щось таке, що лишається, коли вилучити тіло, — то була душа.

Нині, звичайно, тіло не є чимось незнаним; ми розуміємо: те, що б'ється в грудях, — це серце, а ніс — кінець трубки, яка виступає з тіла, аби подавати кисень у легені. Обличчя — не що інше, як сигналізаційна дошка, на яку виведені всі механізми тіла: травлення, зір, слух, дихання, мислення.

Відтоді, як людина все може назвати на своєму тілі, воно непокоїть її значно менше. Ми знаємо також, що душа — не що інше, як діяльність сірої речовини мозку. Дуалізм тіла й душі прикривають наукові терміни, і нині ми можемо весело сміятися з нього, як із старомодного забобону.

Але досить і такого: людина закохана до нестями, а при тому мусить чути бурчання своїх кишок. Єдність душі й тіла, ця лірична ілюзія наукової епохи, відразу руйнується.

3

Вона прагнула через своє тіло збагнути себе, тому так часто вистоювала перед дзеркалом. А позаяк боялася, щоб за цим заняттям її не застала мати, це роздивляння у дзеркалі мало характер таємного гріха.

До дзеркала її вабила не пиха, а подив од того, що вона бачить своє я. Тереза забувала, що дивиться на сигналізаційну дошку тілесних механізмів, їй здавалося, ніби бачить свою душу, яка просвічує в рисах обличчя. Вона забувала, що ніс — це лише закінчення трубки, яка подає повітря до легенів, бачила в ньому точне відображення свого характеру.

Вона довго дивилася на себе і часом засмучувалась, помічаючи на своєму обличчі риси матері. То настирливіше дивилася вона на себе і силою волі намагалась абстрагуватися від усього материного, аби лишилося тільки те, що належить їй, і нікому більше. Коли їй щастило це зробити, відчувала наче сп'яніння: душа проступила на поверхню тіла — ніби армада, вихопившись із трюмів, заповнила всю палубу, махала руками до неба і співала.

4

Вона не тільки фізично була подібна до матері; хвилинами мені здається, що й життя її було лише продовженням материного життя, щось подібне до того, як біг кулі на більярді є лише продовженням руху руки гравця.

Де і коли почався той рух, який пізніше обернувся на життя Терези?

Мабуть, у ту хвилину, коли Терезин дідусь, празький торговець, почав уголос вихваляти свою доньку, Терезину матір. Тій тоді було три або чотири роки, а він розпатякував, як вона схожа на Рафаелеву мадонну. Чотирирічна дівчинка добре собі це затямила, й пізніше, сидячи за партою, замість слухати вчителя, думала про те, на чиї портрети схожа.

Коли настав час виходити заміж, вона мала дев'ять залицяльників. Усі стояли на колінах довкола неї. А вона пишалася мов принцеса, не знаючи, котрого вибрати: один був гарніший, другий дотепніший, третій багатший, четвертий спортивніший, п'ятий — з кращої родини, шостий декламував вірші, сьомий об'їздив увесь світ, восьмий грав на скрипці, а дев'ятий був наймужніший. Але всі однаково вистоювали на колінах і натерли на них однаковісінькі мозолі.

Чи коли вона, зрештою, обрала дев'ятого, то не тому, що був з усіх наймужніший, а тому, що коли під час любощів шепотіла йому на вухо:

"Будь обережний, будь дуже обережний!", він умисне не був обережний, і їй довелося поспіхом вийти за нього заміж, бо не пощастило вчасно знайти лікаря, аби зробити аборт. Так народилася Тереза. Нечисленні родичі з'їхалися з усіх куточків країни і, схиляючись над колискою, сюсюкали. Терезина мати не сюсюкала. Вона мовчала. Думала про інших вісьмох поклонників, і всі вони здавалися їй кращими за дев'ятого.

Так само, як тепер Тереза, мати любила дивитись у дзеркало. Одного дня з'ясувала, що навколо очей у неї з'явилося повно зморщок, і сама собі сказала, що її заміжжя — цілковита дурниця. Вона зустріла іншого, не такого мужнього чоловіка, він мав у минулому кілька розтрат і вже двічі розлучався. Ненавиділа залицяльників, у яких на колінах були мозолі. Мала шалене бажання сама стати на коліна, тож уклякла перед розтратником і покинула першого чоловіка й доньку.

Наймужніший чоловік обернувся на найсмутнішого. Він став страшенно похмурий, до всього збайдужів, але повсюди вголос висловлював свої думки. Комуністичні власті, налякані його маячними сентенціями, заарештували його й кинули до в'язниці. Квартиру запечатали, а Терезу вигнали до матері.

Найсмутніший чоловік невдовзі помер у в'язниці, а мати з розтратником і Терезою переїхала до маленької квартири в містечку під горами. Вітчим працював у конторі, мати була продавщицею. Народила ще трьох дітей, а потім знову подивилася на себе в дзеркало й виявила, що стала стара та бридка.

5

Усвідомивши, що все втратила, мати заходилася шукати винуватця. Завинили всі: винен був перший чоловік, мужній і нелюбий, який не послухався, коли вона шепотіла йому, аби пильнувався; винен був другий чоловік, немужній, але коханий, який потяг її з Праги до того малого містечка й упадав то за однією, то за другою жінкою, не даючи їй

передихнути від ревнощів. Проти обох чоловіків вона була безсила. Єдина людина, яка належала їй і не могла втекти від неї, заложниця, змушена розплачуватися за всіх, була Тереза.

Можливо, вона справді була винна в материній долі. Вона, тобто абсурдне поєднання сперми наймужнішого з яйцеклітиною найпрекраснішої. В ту фатальну секунду, ім'я якій Тереза, почався старт на довгій дистанції материного занапащеного життя.

Мати раз по раз торочила Терезі, що бути матір'ю — означає безупинно жертвувати собою. Її слова звучали переконливо, бо за ними стояв досвід жінки, яка зреклася всього заради своєї дитини. Тереза слухала і вірила, що найбільшою цінністю життя є материнство, а материнство — велика жертва. Та якщо воно є втіленням Жертви, тоді доля дитяти означає Провину, якої ніколи не можна спокутувати.

6

Тереза, звичайно, не знала історії тієї ночі, коли мати шептала батькові, щоби пильнувався. Провина, яку Тереза відчувала, була неясна як первородний гріх. Вона робила все, аби його спокутувати. Мати забрала її з гімназії, і вона з п'ятнадцяти років працювала офіціанткою, віддаючи все, що заробляла, матері. Тереза ладна була зробити що завгодно, аби тільки заслужити материну любов. Поралася по господарству, гляділа братів та сестер, прибирала та прала. Це було прикро, бо в гімназії вважалася найздібнішою ученицею класу. Хотіла б учитися далі, але в цьому малому містечку жодного "далі" для неї не існувало. Тереза прала білизну, а біля ванної завжди лежала розкрита книжка. Вона перегортала сторінки, зрошуючи їх краплями води.

Вдома не існувало сорому. Мати ходила по квартирі лише в білизні, часом без ліфчика, а в літню пору і зовсім гола. Вітчим голий не ходив, зате заходив до ванної кімнати завжди, коли там купалась Тереза. Одного разу вона, не витримавши цього, замкнулась у ванній, і мати

вчинила скандал: "Що ти корчиш із себе? За кого себе маєш? Боїшся, що він укусить — красуню таку?"

Такі сутички наочно засвідчували: зненависть до дочки в матері сильніша за ревнощі. Провина дочки була безмежна, вбирала в себе навіть чоловікові зради. Якщо дочка хоче самостійності й домагається якихось прав — хоча б отого права замикатись у ванні, — то для матері це було неприйнятнішим, аніж можливий сексуальний потяг чоловіка до Терези.

Якось узимку мати походжала по хаті голяка при запаленому світлі. Тереза мерщій кинулася затягати штори, аби цього ніхто не побачив з протилежного будинку. Мати лише сміялася. Наступного дня прийшли до матері її постійні приятельки: сусідка, що працювала з нею в одному магазині, місцева вчителька і ще дві-три жінки. Тереза разом із шістнадцятилітнім сином однієї з них ненадовго зайшла до гостей. Мати вмить скористалась з цього, аби розповісти, як її дочка вчора хотіла вберегти її від ганьби. Мати сміялася, й жінки сміялись разом з нею. Потім вона сказала: "Тереза не хоче змиритися з тим, що людське тіло мочиться і пердить". Тереза прикро почервоніла, але мати вела далі: "Що ж у цьому поганого?" Й сама собі відповіла — лунко випустила вітри. Всі жінки зареготали.

7

Мати голосно сякалася, на повен голос розповідала про своє сексуальне життя, демонструвала всім штучну щелепу. З подиву гідною вправністю вона язиком відокремлювала її від піднебіння й коли потім широко всміхалася, горішня щелепа падала на нижні зуби і її обличчя нараз прибирало загрозливого вигляду.

Материні дії рішуче перекреслювали красу й поривання власної молодості. В той період, коли дев'ятеро залицяльників клякли навколішках довкола неї, вона ревно оберігала свою голизну, ніби дівоча

сором'язливість могла визначити ступінь цінності юного тіла. І якщо нині не соромилася, то робила це не менш рішуче, своєю безсоромністю врочисто підводячи риску під життям і проголошуючи, що молодість і краса, які вона колись так високо поціновувала, насправді нічого не варті.

Мені здається, Тереза понесла материну естафету далі.

(І якщо й сама Тереза часом бувала трохи нервозною й незграбною, а її рухи втрачали звичну плавність, тут не було чому дивуватись: материна природа, дика й самонищівна, передавалася Терезі, стала Терезою!)

8

Мати прагнула справедливості, аби винуватця було покарано. І тому вимагала від доньки лишитись у світі безсоромності, де молодість і краса нічого не варті, де цілий світ є ніщо інше, як велетенський концентраційний табір тіл, подібних одне до одного, а душі їхні невидимі.

Тепер ми можемо краще збагнути сенс таємної Терезиної розпусти, отих її довгих роздивлянь у дзеркалі. Це була боротьба з матір'ю, прагнення не бути тілом, як усі інші тіла, прагнення побачити на поверхні власного обличчя силу душі, яка піднялася до світла. Це нелегко було, бо душа, смутна, несмілива, затуркана, ховалася в глибинах Терезиного єства й соромилася показатися на білий світ.

Так було й того дня, коли вона познайомилася з Томашем. Тереза пробиралася поміж пияками свого ресторану, згинаючись під вагою таці з кухлями пива, а душа була десь у шлунку або й ще нижче. Саме тоді Томаш звернувся до неї. Це звернення було значиме, бо йшло від людини, що не знала ані її матері, ані п'яниць, які щодня кидали на її

адресу непристойні репліки. Становище чужака підносило його над усіма іншими.

І ще дещо підносило Томаша в її очах: на столі в нього лежала розгорнута книжка. До цієї забігайлівки ніхто ніколи з таким не приходив. А книжка для Терези була розпізнавальним знаком таємного братства. Власне, проти брутального довкілля вона мала одну-єдину зброю: книжки, які брала в міській бібліотеці; особливо романи: прочитала їх безліч, од Філдінга до Томаса Манна. Вони давали можливість ілюзорної втечі з життя, яке її не задовольняло; вони мали для неї значення і як річ: Тереза любила прогулюватися по вулиці, тримаючи книжку під пахвою. Важили стільки ж, як елегантна тростина для денді з минулого століття. Вирізняли її посеред інших.

(Порівняння книжки з елегантною тростиною не зовсім точне. Тростина не лише вирізняла денді, але й робила його модним та сучасним. Книжка вирізняла Терезу, але надавала старомодності, хоча надто молода дівчина не усвідомлювала цього. Юнаки, що вештались повсюди з гучними транзисторами, видавалися їй дурними. Вона не вважала ті транзистори ознакою сучасності.)

Той, що звернувся до Терези, був чужим і водночас членом таємного братства. Він звернувся до неї приязним голосом, і Тереза відчула, як її душа пробивається на поверхню всіма артеріями, венами й порами, аби показатися йому.

9

Коли Томаш повернувся з Цюріха до Праги, йому стало недобре на саму думку про те, що його й Терезу пов'язало шість неправдоподібних випадків.

Та хіба не стає подія значимішою й винятковішою, що більше випадковостей потрібно для неї?

Лише випадок може стати для нас посланням. Те, що неминуче відбувається, без несподіванок повторюючись щодня, — німе. Лише випадок до нас промовляє. Ми намагаємося щось вичитати з нього, як циганки — з ліній нашої долоні.

Томаш постав перед Терезою в ресторані як абсолютний випадок: сидів за столом над книгою, підвів очі на Терезу й, посміхнувшись, сказав: "Чарку коньяку".

З радіо линула музика. Йдучи до стойки по коньяк, Тереза покрутила ручку приймача, підсилюючи звук. Упізнала Бетховена. Знала цю річ відтоді, як приїжджав до їхнього міста квартет із Праги. Тереза (як ми вже знаємо, вона змалечку прагнула до чогось "вищого") пішла на концерт. Зал був порожній. Окрім неї, прийшов тільки місцевий аптекар із дружиною. Отже, на сцені був квартет музикантів, а в залі — тріо слухачів, проте музиканти, виявивши люб'язність, не відмінили концерту, грали цілий вечір лише для них.

Потім аптекар запросив музикантів на вечерю, а разом із ними і незнайому слухачку. Відтоді Бетховен став для неї символом іншого світу, світу, про який вона мріяла. Тож несучи від стойки коньяк для Томаша, Тереза намагалася розгадати смисл цього випадку: хіба це просто так, що саме в ту хвилину, коли вона несе коньяк незнайомому чоловікові, який подобається їй, лунає музика Бетховена?

Так, головне — саме випадковість. Якщо любов ця особлива, то від першої хвилини до неї повинні злітатися випадковості, мов птахи на плечі Франціска Ассізського.

10

Томаш покликав її, щоб сплатити. Згорнув книжку (розпізнавальний знак таємного братства), а Терезі закортіло спитати, що він читає.

— Ви могли б мені записати цю суму на готельний рахунок? — спитав він.

— Звичайно, — відповіла Тереза. — В якому ви номері?

Він показав ключа, до якого була прив'язана дощечка з чіткою червоною шісткою.

— Дивно, — сказала Тереза. — Шістка...

— А що в цьому дивного? — поцікавився Томаш.

Тереза пригадала, що мешкала в Празі зі ще не розлученими тоді батьками в будинку саме під таким номером. Але вголос вона сказала інше (й ми можемо оцінити її лукавство):

— У вас шостий номер, а я о шостій закінчую роботу.

— А в мене о сьомій від'їжджає поїзд, — сказав Томаш.

Не знаючи, що відповісти, вона подала йому рахунок, щоб він підписався, й понесла це в бюро обслуговування. Коли повернулася до залу, незнайомого чоловіка вже не було за столиком. Чи зрозумів він її делікатний поклик? Після закінчення зміни вона вийшла з ресторану.

Навпроти готелю був ріденький сквериk, купка дерев посеред жалюгідного брудного містечка, а для Терези цей куточок видавався острівцем краси: газон, чотири тополі, лавочки, плакуча верба й кущі форзиції.

Він сидів на жовтій лавочці, звідки видно було вхід до ресторану. Саме на цій лавочці вона сиділа вчора з книжкою на колінах! І в ту хвилину вона вже знала (птахи випадковостей злітались їй на плечі), що

цей незнайомий чоловік був їй суджений. Він покликав її, запросив сісти поряд. (Армада її душі виринула на палубу тіла.) Потім вона провела його на вокзал, а Томаш, прощаючись, дав їй свою візитну картку з номером телефону:

— Якщо раптом приїдете до Праги…

11

Набагато більше, аніж та візитна картка, важив для неї отой фатальний знак випадковостей (книжка, Бетховен, число "шість", жовта лавочка у скверику). Саме цей знак додав їй відваги піти з дому назустріч власній долі. Можливо, кілька випадковостей (до речі, дуже скромних, сірих, справді гідних цього невиразного містечка), дали поштовх її коханню й стали джерелом енергії, яка не вичерпається до скону.

Наше щоденне життя бомбардують випадковості, спонтанні зіткнення з людьми й подіями, що називаються збігом обставин. Збіг обставин означає, що дві події відбуваються, водночас, що вони зіткнулись: Томаш виявився в ресторані саме в той час, коли почулася музика Бетховена. Переважна більшість таких випадковостей людина взагалі не помічає. Коли б у ресторані замість Томаша сидів місцевий різник, Тереза взагалі не звернула б уваги на те, що чує радіо (хоча зустріч Бетховена та різника також цікавий збіг обставин). Спалах любові, однак, загострив відчуття краси, й тієї музики Тереза вже ніколи не забуде. Щоразу, почувши її, знову й знову хвилюватиметься. В ту хвилину все довкола буде осяяне тією музикою і стане прекрасним.

На початку роману, який Тереза тримала під пахвою, підійшовши до Томаша, Анна зустрічається з Вронським за дивних обставин. Вони на пероні, де тільки-но хтось потрапив під поїзд. У кінці роману під поїзд кидається Анна. Ця сюжетна симетрія, коли той самий мотив з'являється на початку і в твору, може видатися надто романістичною. Так, я згоден,

але лише за умови, що слово "романістичний" ми не розумітимемо як "вигаданий", "штучний", "не життєвий". Бо саме так творяться людські долі.

Вони компонуються так само, як музичні твори. Людина, що відчуває красу, обертає випадкову подію (музику Бетховена, смерть на вокзалі) в мотив, що залишиться назавжди у тканині її життя. Людина повертається до нього, повторює, змінює, розвиває, як композитор тему своєї сонати. Анна також могла в інший спосіб позбавити себе життя. Але мотив вокзалу та смерті, той незабутній мотив, пов'язаний з народженням кохання, вабив її в хвилину відчаю своєю зловісною красою. Не усвідомлюючи цього, людина компонує власне життя за законами краси навіть у хвилини найглибшої безнадії.

Отже, не можна закидати роману, в якому переплелися таємничі випадковості (наприклад, зустріч Вронського та Анни, вокзал і смерть, або зустріч Бетховена, Томаша, Терези й коньяку), але по праву можна дорікати людині, яка в своєму повсякденні сліпа до таких випадковостей. Тоді її життя втрачає виміри краси.

12

Збуджена птахами випадковостей, які зліталися їй на плечі, нічого не сказавши матері, Тереза взяла на тиждень відпустку і сіла в поїзд. Вона часто бігала в туалет, аби подивитись у дзеркало й попросити свою душу у вирішальний день життя не залишати й на хвилину палуби її тіла. Отак роздивляючись себе, вона раптом злякалася: відчула, що дере в горлі. Чого доброго, ще захворіє у доленосні дні?!

Але дороги назад уже не було. Тереза потелефонувала йому з вокзалу, і коли він відчинив двері, у неї ганебно забурчало в животі. Їй стало соромно, так ніби то її мати реготала в утробі, аби зіпсувати цю зустріч. У першу мить здалося, що через ці непристойні звуки Томаш вижене її, але він обняв. Тереза була йому вдячна за те, що не зважив на

бурчання в животі, й тому пристрасно цілувала його, а перед очима наче стояла імла. Тоді вони вже кохалися. Кохаючись, Тереза кричала. На той час у неї вже почалася лихоманка — десь підхопила грип. Кінець трубки, який подавав кисень до легенів, геть набряк і почервонів.

Пізніше вона приїхала вдруге, з важкою валізою, до якої поскладала всі свої речі, сповнена рішучості ніколи більше не повертатися до того клятого містечка. Томаш покликав її аж наступного вечора. Тереза переночувала в дешевому готелі, вранці віднесла валізу до вокзальної камери схову, а потім цілий день тинялася вулицями з "Анною Кареніною" під пахвою. Ввечері подзвонила, Томаш відчинив двері, а вона так і тримала книжку в руці, наче вхідний квиток до Томашевого світу. Тереза здавала собі справу в тому, що, окрім цього жалюгідного вхідного квитка, не має нічого, й хотілося плакати. Аби не заплакати, вона без упину говорила і сміялася. І знову Томаш зразу схопив її в обійми, і вони кохалися. Тереза ступила в імлу, де нічого не було видно, лиш чути було власні крики.

13

Це не було зітхання, не був стогін, це були справді крики. Тереза так кричала, що Томаш аж сахався. Йому здавалось, у нього в вухах полопаються барабанні перетинки. Цей крик не був виявом хтивості. Хтивість — це максимальна мобілізація свідомості, коли напружено роздивляєшся партнера, прислухаючись до кожного його звуку. Натомість її крик ніби намагався приголомшити свідомість. То волав сам наївний ідеалізм любові, яка хотіла зруйнувати всі протилежності, зруйнувати дуалізм душі й тіла, порушити сам час.

Чи заплющила вона очі? Ні, але очі нічого не бачили, втуплені в порожнечу стелі. Тереза час від часу різко крутила головою.

Коли крик припинився, вона заснула й цілу ніч трималася за його руку.

Ще коли їй було вісім років, Тереза, засинаючи, стискала одну руку другою й уявляла собі, що тримає за руку чоловіка, якого любить, чоловіка свого життя. Можна зрозуміти, чому вона з такою затятістю стискала Томашеву руку: з дитинства готувала себе до цього.

14

Дівчина, що прагнула "до чогось високого", але мусила розносити пиякам пиво, а в неділю прати брудну білизну своїх братів та сестер, розвиває в собі таку життєздатність, яка навіть не снилася людям, котрі вчаться в університетах і позіхають над книжками. Тереза прочитала куди більше, ніж вони, про життя довідалася більше за них, та ніколи так і не усвідомила цього. Людина освічена відрізняється від самоука не знаннями, а рівнем життєздатності та самосвідомості. Енергія, з якою Тереза кинулась у життєвий вир столиці, була водночас і шалена, й хистка. Вона ніби чекала, що одного дня їй скажуть: "Тобі тут не місце! Повертайся туди, звідки прийшла!"

Тереза влаштувалась у фотолабораторію, але їй цього було замало. Вона хотіла сама фотографувати. Томашева приятелька Сабіна позичила їй чотири альбоми славетних фотографів, зустрілася з нею в кав'ярні і над розгорнутими книжками заходилась пояснювати їй, чим характерна кожна фотографія. Тереза слухала так зосереджено, як далеко не кожен учень.

Завдяки Сабіні вона збагнула, в чому спорідненість фотографії з живописом, і тепер змушувала Томаша ходити з нею на всі фотовиставки. Невдовзі їй пощастило вмістити в ілюстрованому тижневику власні фотографії, й одного дня вона ввійшла до кола професіональних фотографів.

Того ж вечора вони пішли з друзями в бар відсвяткувати цю подію, танцювали. В Томаша не знати чому зіпсувався настрій, і лише вдома Томаш признався: приревнував її, коли вона танцювала з його колегою.

— Ти справді ревнував? — перепитала Тереза разів десять, ніби він повідомив, що їй присудили Нобелівську премію, а вона ніяк не могла в це повірити.

Потім Тереза обняла його й потягла танцювати. Але це не був той сучасний танець, який вона демонструвала годину тому в барі. Це було якесь сільське плигання, божевільні скоки-підскоки: підкидаючи високо вгору ноги, Тереза тягала його туди-сюди по кімнаті.

Як на гріх, невдовзі потому вона сама почала ревнувати, і її ревнощі не були для Томаша Нобелівською премією, а тягарем, від якого він звільнився лише перед смертю.

15

Тереза марширувала довкола басейну гола, разом з багатьма іншими голими жінками. Томаш стояв у кошику, підвішеному під склепінням купальні, він кричав на них, примушував співати й присідати. Коли котрась із жінок робила вправу погано, Томаш пострілом з пістолета убивав її.

До цього сну я хочу повернутися ще раз: страхіття почалися не в ту хвилину, коли Томаш вистрелив уперше. Сон був жахливий від самого початку. Гасати голою в гурті так само голих жінок — це вже було найстрашніше. Коли вона жила вдома, мати забороняла їй замикатись у ванній, ніби хотіла сказати доньці: твоє тіло таке саме, як в усіх інших жінок, ти не маєш підстав соромитися; не маєш права ховати те, що в мільярдах екземплярів існує довкола. В материному світі всі тіла були однакові й марширували одне за одним. Голизна з дитинства стала для Терези ознакою примусової одноманітності концентраційного табору; ознакою приниження.

І було ще одне страхіття в тому сні: всі жінки мусили співати! Мало того, що їхні тіла були однакові, однаково нічого не варті, мало того, що

вони були звичайними звуковими механізмами без душі, але мусили ще й радіти! Це був ентузіазм бездухих! Жінки були щасливі, відкинувши тягар душі, цю смішну гординю, ілюзію винятковості, і тепер вони схожі одна на одну. Тереза співала з ними, але не раділа. Співала зі страху, бо коли б не співала, жінки вбили б її.

Але який сенс був у тому, що Томаш стріляв по них і вони, одна по одній, падали мертві до басейну?

Жінки, котрі радіють зі своєї однаковості, оспівують, власне, свою майбутню смерть, яка зробить їхню подібність абсолютною. Отже, постріл був лише бажаним завершенням того макабричного танку. Після кожного пострілу жінки радісно сміялись, і, поки труп занурювавсь у воду, спів лунав дедалі голосніше.

А чому стріляв саме Томаш і чому він хотів застрелити й Терезу?

Бо ж це він штовхнув її сюди. Певно, сон хотів повідомити Томашеві те, чого Тереза не могла сказати йому сама. Вона прийшла до нього, аби втекти з материного світу, де всі тіла були однакові. Прийшла, аби її тіло стало неповторним і незамінним. А він тут знову накреслив знак рівності поміж нею та іншими: він цілує всіх однаково, пестить однаково, не бачить ніякої, аніякісінької різниці між тілом Терези та іншими тілами. Тим самим він турнув її назад у світ, з якого вона прагнула вирватися. Послав марширувати голою разом з іншими голими жінками.

16

Снилися їй поперемінно три серіали снів: перший, у якому казилися кішки, розповідав про її страждання; другий серіал показував у численних варіаціях картини її страти; третій розповідав про її життя після смерті, де приниження вже не мали кінця-краю.

У цих снах не було чого тлумачити. Звинувачення, які адресувались Томашеві, були такі прозорі, що йому лишалося тільки мовчати і, схиливши голову, гладити Терезу по руці.

Ті сни були не тільки віщі, а ще й красиві. Ця обставина пройшла повз увагу Фройда в його теорії. Сон — не лише провіст, хай навіть зашифрований, але й естетична активність, гра уяви, яка сама по собі багато важить. Сон є доказом того, що фантазія, марення про те, що не здійснилося, належить до найглибших потреб людини. В цьому корінь підступності снів. Коли б сон не був красивий, його б можна було просто забути. Але Тереза до своїх снів раз по раз верталась, перетворюючи їх у легенди. Томаш жив під чарами гнітючої краси Терезиних снів.

— Терезо, Терезочко, куди ти тікаєш від мене? Адже тобі щодня сниться смерть, так ніби ти справді хочеш відійти… — казав він, коли вони сиділи в кафе.

Був день, розум і воля знову перемагали. Крапля червоного вина поволі стікала вінцями келиха, і Тереза сказала:

— Томаше, я не винна. Я ж і сама все розумію. Знаю — ти мене любиш. Знаю — твої зради — це не найстрашніше…

Вона закохано дивилась на нього, але боялася ночі, яка надходила, боялася своїх снів. Її життя поділялося навпіл: за неї боролись день і ніч.

17

Той, хто постійно прагне "кудись вище", мусить рахуватися з тим, що одного дня в нього може запаморочитися голова. Що таке запаморочення? Страх перед падінням? Але чому голова паморочиться і на оглядовому майданчику, обгородженому надійним поруччям? Запаморочення — це щось інше, а не страх упасти. Запаморочення — це

коли глибина нас притягає, вабить, пробуджує потяг до падіння, якому ми з жахом потім чинимо опір.

Голі жінки, що марширували довкола басейну, мертвяки в катафалку, щасливі з того, що Тереза теж мертва, — це був жахливий "низ", звідки вона одного разу вже втекла, але який таємничо вабив. Це була своєрідна прірва — її кликало до себе солодке (майже веселе) зречення своєї долі й душі. Кликала солідарність бездушних, і в хвилини слабості їй хотілося відгукнутись на цей поклик і повернутися до матері. Хотілось відкликати армаду душі з палуби тіла; сісти до гурту материних подруг і сміятися тому, що одна з них лунко пустила вітри; голою марширувати з ними довкола басейну й співати.

18

Так, справді, Тереза аж до втечі з дому змагалася з матір'ю, але не слід забувати, що при цьому болісно любила її. Ладна була зробити для матері що завгодно, аби та тільки попросила про це. Лише тому, що ніколи не чула голосу любові, Тереза спромоглася на силі піти з дому.

Коли мати збагнула, що звична агресивність уже не впливає на доньку, то заходилась писати їй до Праги жалісливі листи. Скаржилася на чоловіка, роботу, здоров'я, дітей, називаючи при цьому Терезу єдиною рідною душею. Терезі здавалося, що нарешті чує голос материнської любові, якої жадала двадцять років, і їй закортіло повернутись додому. Тим більше, що відчувала себе безпорадною. Досі Томашеві зради кидали її в розпач, а тепер почуття безсилля переросло в запаморочення, в безмежне прагнення падати й падати чимраз далі вниз.

Якось зателефонувала мати. Сказала, що в неї рак і жити їй лишилося заледве кілька місяців. Тепер нещасливе подружнє життя викликало в Терези лише обурення, вона почала дорікати собі, що зрадила матері задля чоловіка, який її не кохає. Ладна була забути, як

мати досаджала їй, бо краще зрозуміла її. Обидві були в однаковому становищі: мати любила вітчима, як Тереза — Томаша, вітчим мучив матір своїми зрадами так само, як Томаш — Терезу. І якщо мати гнівалася на доньку, то лише через те, що надто страждала.

Розповівши Томашеві про материн лист, Тереза повідомила, що взяла на тиждень відпустку, аби з'їздити до матері. В голосі її звучали затяті нотки.

Ніби відчувши, що рішення Терези викликане запамороченням, Томаш не дозволив їй їхати. Зателефонував до лікарні того їхнього глухого містечка. Облік онкологічних захворювань у Чехії надзвичайно ґрунтовний, і Томаш легко з'ясував, що в Терезиної матері ніколи не було навіть підозри на рак, а цього року вона взагалі жодного разу не зверталась до лікаря.

Тереза послухалася Томаша й не поїхала. І того ж дня упала на вулиці й збила коліно. Її хода стала хиткою, Тереза майже щодня десь падала, об щось ранилась.

Був у неї нездоланний потяг до падіння. Вона жила у стані постійного запаморочення.

Той, хто падає, каже: "Підведи мене!" І Томаш терпляче її підводив.

19

"Я б хотіла кохатися з тобою в своїй майстерні, як на сцені. Довкола стояли б люди, які не могли б відвести від нас очей, але не сміли наблизитися".

Минав час, і ця картина вже не завдавала такого болю. Почала навіть збуджувати Терезу. Вона кілька разів змальовувала цю ситуацію пошепки Томашеві, коли вони кохалися.

Їй раптом спало на думку, що існує спосіб, як уникнути вироку, який убачала в Томашевих зрадах: нехай бере її з собою до своїх коханок! Можливо, в такий спосіб вона знову стане першою і єдиною серед усіх. Її тіло стало б його другим "я", помічником, асистентом.

"Я їх роздягатиму, митиму у ванній, а потім приводитиму до тебе..." — шепотіла вона, пригортаючись до нього. Вона мріяла зростися з ним в одну двостатеву істоту, і тоді тіла інших жінок стали б для них спільною іграшкою.

20

Стати другим "я" його полігамного життя. Томаш не хоче її розуміти, а вона не може позбутися цих думок і, щоб зблизитись із Сабіною, пропонує зробити їй фотографії.

Сабіна запросила Терезу до майстерні, й Тереза нарешті побачила просторе приміщення, посеред якого стояла широка квадратна тахта, немов справжня сцена.

— Це ганьба, що ти й досі не була в мене, — казала Сабіна, показуючи їй картини, прихилені до стіни. Нарешті витягла звідкілясь старе полотно, ще зі студентських років. На ньому був зображений будівельний майданчик металургійного заводу. Вона малювала це тоді, коли в Академії вимагали найсуворішого реалізму ("нереалістичне мистецтво підриває основи соціалізму"). Спонукувана духом спортивної боротьби, Сабіна намагалася бути точнішою за своїх учителів, малювала картини так, що мазків пензля зовсім не було видно, полотно нагадувало кольорову фотографію.

— Цю картину я зіпсувала: капнула на неї червоною фарбою. Спершу стало прикро, але потім пляма почала мені навіть подобатися, — нагадувала тріщину. Так ніби будівельний майданчик не був справжнім будівельним майданчиком, а лише репнутою театральною декорацією,

на якій намальовано цей майданчик. Я почала експериментувати з тією тріщиною, розширювати її, щось бачити за нею… Так зробила свій перший цикл картин, який назвала "Куліси". Звісно, нікому їх не показувала — мене відразу вигнали б з Академії. На першому плані завжди був досконало виписаний реалістичний світ, а за ним, як за розірваним полотном декорації, видніло щось інше, абстрактне й таємниче. — Вона помовчала й докинула: — Попереду була зрозуміла брехня, а позаду — незрозуміла правда.

Тереза слухала так зосереджено, як мало хто з учнів слухає свого вчителя, й переконувалася, що всі Сабінині картини, і давніші, і сучасні, завжди говорять про те саме, всі вони являють собою сучасне зіткнення двох тем, двох світів, немов фотографії, зроблені способом подвійної експозиції. Пейзаж, за яким просвічує настільна лампа. Рука, що прориває ззаду полотно ідилічного натюрморту з яблуками, горіхами і підсвіченою новорічною ялинкою.

Тереза була захоплена Сабіною, а оскільки художниця трималася подружньому, це захоплення, вільне від страху чи недовіри, переходило в симпатію.

Тереза майже забула, що прийшла її фотографувати. Сабіна сама нагадала їй про це. Тереза відірвала очі від картин і знову побачила тахту, що, немов подіум, стояла посеред кімнати.

21

Коло тахти була тумбочка, а на ній — болванка у формі людської голови. Подібні є в перукарів, щоб натягати перуки. На Сабініній підставці була не перука, а капелюх-котелок. Сабіна посміхнулася:

— Це капелюх мого дідуся.

Подібний котелок, чорний, твердий і круглий, Тереза бачила лише в кіно. Такий Чаплін носив. Вона посміхнулася, взяла його в руки й довго роздивлялась. А тоді сказала:

— Хочеш, я тебе в ньому сфотографую?

А за годину раптом спитала:

— А хочеш, я сфотографую тебе голою?

— Голою? — посміхнулась Сабіна.

— Так, — рішуче кивнула Тереза.

— Для цього ми обидві мусимо випити, — сказала Сабіна і відкоркувала пляшку вина.

Відчувши слабкість у тілі, Тереза стала мовчазна, тоді як Сабіна ходила кімнатою з келихом у руці й розповідала про дідуся, який був мером невеликого містечка; Сабіна не знала діда; єдине, що після нього лишилось, — оцей котелок та ще фотографія: на трибуні стоїть групка провінційних сановників, один із них — її дід; взагалі незрозуміло, що вони роблять на тій трибуні, можливо, була якась урочистість, можливо, відкривали пам'ятник іншому сановникові, що також носив котелок під час різних урочистостей.

Сабіна довго розповідала про все те, а коли допила третій келих, сказала: "Зачекай!" — і вийшла до ванної кімнати.

Повернулася в купальному халаті. Тереза узяла апарат і піднесла його до ока. Сабіна розгорнула халат.

Апарат водночас правив Терезі й за механічне око, яким вона роздивлялась Томашеву коханку, і за вуаль, якою ховала своє обличчя.

Сабіні потрібен був певний час, поки вона зважилася зовсім скинути халат. Ситуація, в якій опинилася, була трохи складнішою, ніж вона собі уявляла. Попозувавши кілька хвилин, вона підійшла до Терези й сказала:

— Тепер я фотографуватиму тебе. Роздягнися.

Слово "роздягнися" Тереза багато разів чула від Томаша, і воно врізалося їй у пам'ять. Це був Томашів наказ, який тепер коханка адресувала дружині. Цією магічною фразою він поєднав їх обох. Це був спосіб, яким він раптово переводив безневинну розмову з жінкою на еротику: не пестливим дотиком руки, не лестощами, не проханнями, а наказом, висловленим зненацька, тихим голосом, а проте владно, причому навіть не доторкувався до жінки. Він і Терезі часто казав таким самим тоном "роздягнись!", і хоча казав це тихо, часом навіть пошепки, це був наказ, і її збуджувала власна покірливість. Тепер, коли Тереза почула те саме слово, її бажання підкоритися було, мабуть, іще більшим, бо послухатися когось чужого — особливе шаленство, а в цьому випадку шаленство було ще прекраснішим, бо наказував не чоловік, а жінка.

Сабіна взяла в неї апарат, і Тереза роздяглася. Вона стояла перед Сабіною гола і обеззброєна. У повному розумінні обеззброєна: хвилину тому вона не тільки затуляла апаратом обличчя, але й цілилася ним, немов зброєю, на Сабіну. Тепер була віддана Томашевій коханці на поталу. Ця чарівна покірливість п'янила її. Вона прагнула, аби хвилини, коли стоїть гола перед Сабіною, тривали вічно.

Думаю, й Сабіна перебувала під чарами незвичної ситуації: перед нею стояла дружина її коханця, на диво покірлива і сором'язлива. Двічі або тричі вона натиснула на спуск, а тоді, ніби злякавшись цієї зачарованості і прагнучи якнайшвидше розвіяти її, голосно розсміялася.

Тереза також засміялась; обидві квапливо вдяглися.

23

Всі попередні злочини російської імперії діялися під таємничим покровом мовчання. Депортація півмільйона литовців, убивство сотень тисяч поляків, ліквідація кримських татар, — усе це збереглося в пам'яті без фотодокументів, а отже, як щось недоказове, що рано чи пізно буде проголошене містифікацією. Коли ж ідеться про напад на Чехословаччину 1968 року, то тут усе було сфотографовано, знято на кіноплівку і збереглося в архівах усього світу.

Чехословацькі фотографи та кінооператори чудово усвідомлювали, що саме вони можуть виконати те, що можна ще виконати: зберегти для майбутнього картини насильства. Тереза була цілих сім днів на вулицях і фотографувала російських солдат і офіцерів у найрізноманітніших ситуаціях, які компрометували їх. Росіяни не знали, що робити. Були точно проінструктовані, як мають поводитися, коли хтось стрілятиме в них або кидатиме каміння, але ніхто не дав їм указівок, що робити, коли на них скеровують об'єктив.

Тереза відзняла безліч плівок і, мабуть, половину в негативах роздала іноземним журналістам (кордони були ще відкриті, журналісти приїжджали часом на кілька годин і були вдячні за будь-який матеріал). Багато з її фотографій з'явилося в різних закордонних газетах: були на них танки, загрозливо підняті кулаки, напівзруйновані будинки, мертві люди, прикриті закривавленим червоно-синьо-білим прапором, юнаки на мотоциклах, котрі з шаленою швидкістю кружляли довкола танків, вимахуючи національними прапорами на довгих держаках, і молоденькі, в невірогідно коротких спідницях дівчата, які провокували бідолашних російських солдатів, сексуально зголоднілих, цілуючись у них на очах з незнайомими перехожими. Як я вже сказав, російське вторгнення було не лише трагедією, але й учтою ненависті, сповненою дивовижної ейфорії, якої ніхто вже не зможе пояснити.

24

Тереза привезла до Швейцарії десятків із п'ять фотографій, які сама старанно виготовила. Потім пішла з ними до великого ілюстрованого журналу. Редактор прийняв Терезу привітно (всі чехи ще були в ореолі нещастя, й це зворушувало добрих швейцарців), посадив її в крісло, переглянув знімки, похвалив і пояснив, що нині, коли після подій минув уже певний час, нема ніякої надії їх опублікувати, хоч вони справді дуже гарні.

— Але ж у Празі все це ще триває! — заперечила Тереза, намагаючись пояснити редакторові поганою німецькою мовою, що саме тепер, коли країна окупована, на заводах створюється, попри все, робітниче самоврядування, студенти страйкують, вимагаючи виведення російських військ, і вся країна живе, як і досі, своїм життям — важко в це навіть повірити! І нікого це вже не цікавить?!

Редактор зрадів, коли до кімнати зайшла енергійна жінка й перервала їхню розмову, подавши йому теку:

— Репортаж з нудистського пляжу.

Редактор, людина делікатна, злякався, що чешку, яка фотографувала танки, шокуватимуть зображення голих людей. Він посунув теку аж на край стола й квапливо сказав своїй працівниці:

— Познайомся з нашою празькою колегою. Вона принесла чудові знімки.

Жінка потисла Терезі руку й глянула на знімки.

— А ви подивіться тим часом мої.

Тереза потяглася до теки й витягла фотографію.

Редактор ніби завиправдовувався:

— Це повна протилежність того, що фотографували ви.

Тереза заперечила:

— Хіба?! Це те ж саме.

Ніхто її не зрозумів, та й мені важко пояснити, що, власне, хотіла сказати Тереза, коли прирівняла нудистський пляж до російського вторгнення. Перебираючи фотографії, вона особливо довго роздивлялась одну: гола мати схилилась до дітей, і її важкі груди звисали, мов дійки кози або корови, а позаду стояв у такій самій позі чоловік, мошонка якого теж нагадувала маленьке вим'я.

— Вам не подобається? — запитав редактор.

— Сфотографовано чудово.

— Мабуть, тема шокує, — сказала фоторепортер. — Одразу видно, що ви на нудистський пляж не пішли б.

— Не пішла б, — відповіла Тереза.

Редактор посміхнувся:

— Неважко здогадатися, звідки ви приїхали. Комуністичні країни страшенно пуританські.

— Голі тіла — нічого особливого! — сказала фоторепортер з материнською ласкавістю. — Нормально! А все, що нормально, красиво!

Тереза згадала матір, як та ходила гола по кімнаті й реготала, коли донька побігла затягати штори, аби голу матір ніхто не побачив.

Фоторепортер запросила Терезу до буфету на чашечку кави.

— Ваші знімки дуже цікаві. До речі, у вас особливе відчуття краси жіночого тіла. Знаєте, що я маю на увазі? Отих молодих жінок у визивних позах!

— Коли цілуються перед російськими танками?

— Так. З вас був би чудовий фотограф журналу мод. Лише треба знайти манекенницю. Найкраще таку, що сама підшукує роботу. Ви могли б зробити пробні фотографії для якоїсь фірми. Звичайно, мине час, поки проб'єтеся. А я на разі можу зробити для вас маленьку послугу: познайомити з одним редактором, він веде рубрику "Наш садок". Можливо, їм потрібні фото кактусів, троянд і таке інше.

— Дуже вам дякую, — щиро сказала Тереза, відчуваючи, що ця жінка справді хоче їй допомогти.

Але тут же подумала: навіщо маю фотографувати кактуси? Не хотілося повторювати ситуацію, в якій уже побувала в Празі; боротьба за місце, за кожну публікацію. Тереза ніколи не була надміру честолюбна, просто хотіла порятуватися з материного світу. Так, це було ясніше від ясного: вона старанно робила фотографії, але свої зусилля могла скерувати на будь-яку іншу діяльність, бо фотографування стало лише засобом прорватися в світ Томаша.

Вона сказала:

— Знаєте, мій чоловік лікар і якось прогодує мене. Я можу й не працювати.

Фоторепортер відповіла:

— Не розумію, як ви можете покинути справу, яку робили так чудово!

Звичайно, фотографія у дні вторгнення — то було щось зовсім інше. Ці знімки Тереза робила не задля Томаша, а для душі. Не з пристрасті до мистецтва, а з ненависті. Але та ситуація вже ніколи не повториться. Зрештою, саме знімки, які вона робила з пристрасті, вже нікому не потрібні, бо втратили актуальність. Лише кактуси вічно актуальні, але кактуси не цікавлять її.

Тереза сказала:

— Ви дуже добра людина, та я краще сидітиму вдома. Мені не обов'язково працювати.

Жінка здивувалась:

— І вас задовольнить — сидіти вдома?

Тереза відповіла:

— Це краще, аніж клацати кактуси.

Жінка сказала:

— Навіть коли ви фотографуєте кактуси, це — ваше життя. А коли живете лише заради чоловіка — це не ваше життя.

Тереза розсердилася:

— Моє життя — це мій чоловік, а не кактуси.

Жінка теж відповіла роздратовано:

— Хочете сказати, що ви щасливі?

Тереза ніяк не могла заспокоїтися:

— Звичайно!

— Так може твердити хіба що дуже…

Її думку продовжила Тереза:

— Ви хочете сказати, дуже обмежена жінка.

Та опанувала себе й сказала:

— Не обмежена, а старомодна.

Тереза, замислившись, відповіла:

— Ваша правда. Те саме про мене каже мій чоловік.

26

Але Томаш цілісінькі дні проводив у лікарні, а Тереза лишалася вдома сама. Добре, хоч малий Каренін міг із нею прогулюватися. Повертаючись додому, сідала за підручники німецької та французької, проте, бувало сумно, й вона ніяк не могла зосередитися. Раз по раз на думку спадав виступ Дубчека після його повернення з Москви. Тереза вже забула, про що він тоді говорив, зате ніби й досі чула тремтливий Дубчеків голос. І думала: чужі солдати заарештували главу незалежної держави в його власній країні, вивезли, чотири дні тримали десь у Карпатах, натякали, що на нього чекає доля його угорського

попередника Імре Надя. Потім перевезли до Москви, викупали, поголили, вдягли, пов'язали краватку й повідомили, що йому дарують життя, хай і далі виконує обов'язки глави держави. Тоді посадили за стіл навпроти Брежнєва й примусили щось там підписати.

Потім, уже в Празі, Дубчек звернувся до приниженого народу. Він сам був такий принижений, що не міг говорити. Тереза ніколи не забуде отих жахливих пауз між фразами. Невже стомлений? Чи хворий? Чи його накачали наркотиками? Чи, може, це був звичайний розпач і, навіть якщо від Дубчека нічого не лишиться, оті довгі паузи, коли він не міг звести подих, коли перед усім народом, що буквально припав до приймачів, Дубчек хапав ротом повітря, — ці паузи залишаться після нього назавжди. В них зосередився ввесь жах, який упав на їхню країну.

Минав сьомий день окупації: вона слухала той виступ, сидячи в редакції газети, яка стала в ті дні органом опору. Всі, хто слухав там Дубчека, в ті хвилини ненавиділи його. Не могли вибачити компромісу, на який він пішов; відчували себе зганьбленими його ганьбою, й Дубчекова слабкість їх ображала.

Коли тепер, у Цюріху, вона пригадувала ті хвилини, — вже не відчувала зневаги до Дубчека. Слово слабкість тепер не звучало вироком. Коли стикаєшся з переважаючою силою, то завжди стаєш слабким, хай ти навіть такої атлетичної будови, як Дубчек. Ота слабкість, що видавалася їм тоді нестерпною й що вигнала їх з країни, раптом почала вабити Терезу. Тереза усвідомлювала, що належить до слабких людей, до народу слабких, до країни слабких і повинна бути вірна їм тому, що вони слабкі і хапають ротом повітря посеред фрази.

Її вабила їхня слабкість, немов прірва, від якої паморочиться голова. Вабила, бо Тереза й сама почувалася слабкою. Вона знову ревнувала, в неї знову тремтіли руки. Томаш помітив це і зробив жест, який вона добре знала: взяв її руки в свої і стис, намагаючись заспокоїти. Тереза вирвалась.

— Що з тобою? — запитав він.

— Нічого.

— Що я повинен зробити для тебе?

— Я хочу, щоб ти був старий. На десять років старіший. На двадцять років старіший!

Цим вона нібито казала йому: хочу, щоб ти був слабкий. Щоб і ти був такий же слабкий, як і я.

27

Каренін не прагнув переїзду до Швейцарії. Каренін ненавидів зміни. Собачий час плине не по прямій лінії, далі й далі вперед, від однієї події до другої. Він рухається колом, подібно до стрілок годинника, які обертаються по циферблаті, день у день тією самою доріжкою. Досить було купити в Празі новий стілець або переставити на інше місце вазон, і Каренін незадоволено реагував на зміну. Порушувався перебіг його часу. Подібно до того, як коли б перед стрілками на циферблаті раз по раз міняли цифри.

Проте псові пощастило і в цюріхській квартирі поновити старі порядки й ритуали. Так само, як і в Празі, він уранці плигав до них на постіль, вітаючи з новим днем, а потім супроводжував Терезу до магазину і вимагав, як і в Празі, щоденної прогулянки.

Каренін був годинником їхнього життя. Коли Терезу опосідав розпач, вона казала собі, що мусить усе витримати бодай заради нього, бо він іще слабкіший, аніж вона, мабуть, слабкіший, аніж Дубчек, аніж покинута батьківщина.

Якось, коли Тереза повернулася з прогулянки, задзвонив телефон. Тереза підняла трубку.

Якась жінка питала Томаша — в тому голосі Терезі вчулася зверхність. Коли вона сказала, що Томаша немає вдома і не відомо, о котрій годині він повернеться, жінка на другому кінці дроту засміялася і, не попрощавшись, поклала трубку.

Ніби нічого не сталося. Це могла бути медична сестра з лікарні, пацієнтка, секретарка, будь-хто. А проте дзвінок схвилював Терезу, й вона ніяк не могла зосередитися. І тоді раптом усвідомила, що втратила навіть ті рештки сили, які мала колись у Чехословаччині, й цього незначного інциденту просто не зможе знести.

Коли людина на чужині — вона ніби рухається в порожньому просторі по канаті без страхувальної сітки. Вдома ту сітку заміняє рідна країна, сім'я, родичі, колеги, друзі, з ними легко порозумітися мовою, яку знаєш з дитинства. У Празі Тереза залежала від Томаша лише серцем. Тут вона залежала від нього геть у всьому. Якби він її покинув, що б із нею сталося? Невже судилося прожити решту життя, потерпаючи від страху втратити Томаша?

Вона казала собі: їхня зустріч від самого початку базувалась на помилці. "Анна Кареніна", яку Тереза тримала під пахвою, була фальшивою посвідкою, що ошукала Томаша. Вони обернули життя в пекло, хоч і кохали одне одного. А те, що вони кохали, лише доводило, що помилка міститься не в них самих, не в їхній поведінці чи в нестійкості почуття, а в тому, що вони не пасують одне одному, бо він сильний, а вона слабка. Вона як Дубчек, що переривав фрази півхвилинною паузою, вона як її батьківщина, що запинається, хапає ротом повітря й не може говорити.

Але саме слабка людина мусила стати сильною й піти геть, коли сильна надто слабка для того, щоб скривдити слабшу.

Отак Тереза казала собі, притискаючись щокою до волохатої голови Кареніна:

— Не сердься, хоч тобі ще раз доведеться змінити житло.

28

Тереза скулилася в куточку купе, важка валіза стояла над головою. Каренін тулився біля ніг. Тереза думала про кухаря з ресторану, в якому працювала, коли ще жила в матері. Кухар користався кожною нагодою, аби ляснути її по сідниці, й безліч разів при людях пропонував переспати з ним. Дивно було, що зараз думала саме про нього. Він був для неї уособленням усього найогиднішого. Але тепер Тереза думала лиш про одне — знайде його й запропонує: "Ти казав, що хочеш переспати зі мною. Я згодна".

Вона прагнула це зробити, щоб не було вже вороття назад. Прагнула брутально перекреслити свої останні сім років. Це було запаморочення. Дурманне і нездоланне прагнення падати.

Можна було б це запаморочення назвати сп'янінням від слабкості. Людина усвідомлює власну слабкість і не хоче боронитися, хоче піддатися їй. Сп'яніла від цього, хоче стати ще слабшою, аби впасти посеред площі, на очах у всіх, опинитися внизу, ба навіть іще нижче.

Тереза сама себе запевняла, що не лишиться в Празі й не фотографуватиме більше. Повернеться до того містечка, з якого колись її покликав Томашів голос. Та коли приїхала до Праги, на якийсь час була змушена затриматися там, щоб залагодити деякі справи. А тоді почала день у день відкладати від'їзд на потім.

Минуло п'ять днів, і несподівано з'явився Томаш. Каренін довго плигав, намагаючись лизнути його в обличчя, на якийсь час рятуючи обох від необхідності щось казати.

Їм здавалося, що вони стоять посеред широкого засніженого поля й тремтять від холоду.

Потім вони ступили назустріч одне одному, немов закохані, що досі ще навіть не цілувалися.

Томаш запитав:

— Тут усе в порядку?

— Так, — відповіла Тереза.

— Ти була в своїй редакції?

— Тільки дзвонила.

— І що?

— Нічого. Я чекала.

— Чого?

Вона не відповіла. Не могла сказати, що чекала на нього.

Повертаємося до моменту, який уже знаємо. Томаш був у розпачі, й у нього болів шлунок. Заснув пізно вночі.

Невдовзі потому прокинулася Тереза. Російські літаки кружляли над Прагою й не давали заснути. Її перша думка була: Томаш повернувся заради неї; заради неї змінив свою долю; тепер уже не він відповідатиме за неї, тепер вона відповідає за нього.

Ця відповідальність видавалася їй непосильною.

Але потім Тереза раптом згадала, що вчора, невдовзі після того, як він з'явивсь, дзиґарі костьолу Празького Граду пробили шість разів. Коли познайомилися, в неї саме кінчалася робота, — теж о шостій. Тереза уявки знову побачила його на жовтій лавочці й почула, як вибивають дзиґарі на вежі.

Ні, це була не забобонність, це було усвідомлення краси, яка звільнила її, сповнивши жагою життя. Птахи випадковостей знову зліталися їй на плечі. В очах Терези стояли сльози від безмежного щастя: вона чула, як він дихає поряд.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

НЕЗРОЗУМІЛІ СЛОВА

1

Женева — місто фонтанів і водограйчиків, парків з невеликими павільйонами, де колись грала музика. Франц тільки-но закінчив уранішню лекцію і вийшов з університету, будівля якого ховалася за деревами. Зі шлангів била на газон вода, і настрій був чудовий: Франц ішов до коханої, яка мешкала неподалік від університету.

Він навідувався до неї часто, але тільки як турботливий друг, а не коханець. Коли б він кохався з нею в її женевській майстерні, то протягом дня перебігав би від дружини до коханки і назад, оскільки ж у Женеві подружжя спить на французький манір в одній постелі, то протягом кількох годин він плигав би з постелі до постелі. Йому здавалося, що тим він принизив би і коханку, й дружину та, зрештою, й самого себе.

Любов до жінки, в яку закохався кілька місяців тому, була йому така дорога, що він намагався витворити для неї в своєму житті самостійний простір, неприступну територію чистоти. Його часто запрошували

читати лекції в закордонних університетах, і він охоче приймав усі ці запрошення. Оскільки ж йому цього було замало, вигадував ще якісь конгреси й симпозіуми, аби тільки вмотивувати свої від'їзди перед дружиною. Коханка вільно розпоряджалася своїм часом і супроводжувала його, тож за короткий час мала змогу побачити багато європейських та американських міст.

— Через десять днів, якщо ти не маєш нічого проти, можемо з'їздити до Палермо, — сказав він.

— Віддаю перевагу Женеві. — Стоячи перед мольбертом, вона роздивлялась власне полотно.

— Як можна жити, не знаючи Палермо, — намагався пожартувати він.

— Я знаю Палермо, — відказала вона.

— Звідки? — запитав він не без ревнощів.

— Моя знайома надіслала мені звідти листівку. Я приліпила її скотчем у туалеті. Хіба ти не помітив?

А потім розповіла йому історію:

— Був собі поет на початку століття. Був дуже старий, і секретар водив його на прогулянку. "Маестро, — одного разу вигукнув той, — погляньте вгору! Сьогодні над містом пролітає перший аероплан!" — "Я можу собі це уявити", — сказав маестро, не підвівши очей від землі. А я, знаєш, можу уявити собі Палермо. Там такі самі готелі й такі самі автомашини, як у всіх містах. У моїй майстерні принаймні змінюються картини.

Франц засмутився. Він так звик поєднувати свої любовні втіхи з закордонними подорожами, що в своє запрошення "поїдьмо до Палермо!" недвозначно вкладав сексуальний зміст. І тому її заяву "віддаю перевагу Женеві!" можна було витлумачити лише так: його коханка вже не прагне любові з ним.

Чому він почувається так невпевнено при ній? Адже в нього немає для цього ані найменшої підстави! Це ж не він, а саме вона виявила сексуальну ініціативу невдовзі після їхнього знайомства; він був гарний хлопець, у зеніті наукової кар'єри; зрештою, колеги його навіть боялися, бо він у фахових дискусіях проявляв самовпевнену непоступливість. Тож чому він раз по раз повертається до думки, що коханка його покине?

Цьому можна дати лише одне пояснення, що любов для нього не була продовженням громадського життя, а протилежним полюсом. Для нього вона означала мрію віддатися безоглядно коханій жінці. Той, хто віддається комусь на ласку, немов солдат до полону, мусить відкинути будь-яку зброю. А коли немає жодного захисту проти удару, не може не запитувати сам себе: коли той удар упаде. Ось чому можна сказати: для Франца любов означала постійне очікування удару.

Поки він віддавався тривожним роздумам, його коханка поклала пензель і вийшла до сусідньої кімнати. Повернулася з пляшкою вина. Тоді, не сказавши й слова, відкоркувала її й наповнила два келихи.

Йому враз одлягло від серця. Слова "віддаю перевагу Женеві" зовсім не означали, що вона не хоче кохатися з ним, а саме навпаки: їй просто набридло обмежувати хвилини любові лише чужими містами.

Вона підняла келих і випила до дна. Франц також підняв келих і випив. Був страшенно радий, що небажання їхати до Палермо виявилося закликом до любощів, і водночас стало трохи шкода: його коханка вирішила порушити монастирський статут, який передбачав чистоту

стосунків, вона не зрозуміла його палкого прагнення зберегти любов од банальності, рішуче відділити від домівки.

Не кохатися з художницею в Женеві — це, власне, було покарання, яке він наклав на себе за те, що був одружений з іншою жінкою. Він відчував ніби якусь провину чи якусь свою ваду. І хоча про його еротичне життя з дружиною не варто було й говорити, бо вони лише спали на одній постелі, будили одне одного вночі голосним диханням і вдихали запахи одне одного. Він з більшою охотою спав би сам, проте спільна постіль лишалася символом подружнього життя, а символи, як ми знаємо, недоторканні.

Щоразу, лягаючи поруч із дружиною в постіль, він думав про те, що уявляє собі його коханка, думаючи про те, як він лягає поруч з дружиною в постіль. І щоразу йому ставало соромно, і саме тому він прагнув якнайдалі віддалити в просторі постіль, де спав з дружиною, від постелі, де любився з коханкою.

Художниця знову налила вина, трохи випила, а тоді мовчки, з дивною байдужістю, так ніби Франца тут узагалі не було, поволі почала знімати блузку. Вона поводилася, ніби майбутня актриса, що має показати під час практичних занять етюд, який мав переконати глядачів, що вона в кімнаті сама й ніхто її не бачить.

Вона була лише в спідничці й ліфчику. Потому (так ніби раптом помітила, що вона в кімнаті не сама) надовго зупинила погляд на Францеві.

Той погляд збентежив Франца, бо він не розумів його. Поміж коханцями швидко встановлюються правила гри, яких вони не усвідомлюють, але яких не можна порушувати. Погляд, утуплений у нього в ту хвилину, виходив за рамки тих правил; він не мав нічого спільного з поглядами й рухами, які передували звичайно їхнім

любощам. Не було в ньому ні заклику, ані кокетства, скоріше якесь запитання. А Франц поняття не мав, про що той погляд запитував.

Потім вона скинула спідницю. Взяла Франца за руку і обернула його до великого дзеркала, яке стояло за крок від них, сперте на стіну. Не випускаючи його руки, вона і далі дивилася у дзеркало довгим, запитливим поглядом, то на себе, то на нього.

Біля дзеркала на підлозі стояла підставка, на яку був надягнений старий чоловічий котелок чорного кольору. Вона схилилася по нього і надягла собі на голову. Картина у дзеркалі ураз змінилася: тепер там стояла жінка в білизні, гарна, недоступна, байдужа, а на голові у неї був страшенно невідповідний до даної хвилини капелюх. Жінка тримала за руку чоловіка у сірому костюмі з краваткою.

Він знову вимушено посміхнувся, нічого не розуміючи. Вона роздягалася не для того, щоб кохатися з ним, а лише задля якоїсь дивної витівки: інтимний геппенінг для двох. Він схвально, з розумінням усміхнувся.

Чекав, що художниця відповість на його усмішку, але не дочекався. А вона, не випускаючи його руки, дивилась у дзеркало то на себе, то на нього.

Лицедійство затяглось. Францеві здалося, що витівка (хоч він ладен був уважати її приємною) триває занадто довго. І тому він обережно взяв її капелюх двома пальцями, з усмішкою зняв його з голови й почепив назад на підставочку. Складалося враження, ніби він витер ґумкою вуса, які шкодлива дитина домалювала на іконі Діві Марії.

Художниця ще кілька секунд стояла непорушно, дивлячись на себе в дзеркалі. Потому Франц обсипав її ніжними поцілунками. І знову попросив поїхати з ним на десять днів до Палермо. Цього разу вона, не відмовляючись, пообіцяла йому це, й він пішов.

Франц знову був у чудовому гуморі. Женева, яку він усе життя проклинав як столицю нудьги, видалася йому тепер гарною і сповненою пригод. Вийшовши на вулицю, він ще подивився вгору, на широке вікно майстерні. Стояла пізня спекотна весна, над усіма вікнами були напнуті смугасті тенти. Франц дійшов до парку, над яким удалині здіймалися золоті бані православного храму, немов позолочені гарматні ядра, що їх невидима сила затримала при падінні та так і лишила висіти в повітрі. Гарно було. Франц зійшов до набережної, щоб сісти на міський катер і перебратися на північний берег озера, де мешкав.

2

Лишившись сама, Сабіна знову підійшла до дзеркала. Вона й досі була в білизні. Знову надягла капелюх і довго роздивлялася на себе, дивуючись тому, що вже стільки років її переслідує один змарнований епізод.

Колись, багато років тому, до неї прийшов Томаш, і його увагу привернув цей котелок. Він надяг його собі на голову й розглядав себе в великому дзеркалі, що стояло, як це, сперте на стіну в її празькій майстерні. Він хотів уявити, який вигляд мали мери в минулому столітті. Коли потім Сабіна поволі почала роздягатися, він насадив капелюх їй на голову. Вони стояли перед дзеркалом (завжди так стояли, коли вона роздягалася) і дивились на себе. Сабіна була в самій білизні, а на голові мала котелок. Раптом вона усвідомила, що обоє схвильовані образом, який бачать у дзеркалі.

Як це могло статися? Ще хвилину тому котелок на її голові видавався звичайнісіньким жартом. Невже і справді від смішного до збудливого — лише один маленький крок?

Мабуть, так. Коли того разу вона дивилась у дзеркало, то в перші секунди бачила лише кумедну ситуацію. Але потому комічне перекрилося збуджуючим: котелок уже означав не жарт, а насилля;

насилля над Сабіною, над її жіночою гідністю. Вона бачила себе з оголеними ногами, у тоненьких трусиках, крізь які просвічував трикутник. Білизна підкреслювала її жіночі принади, а твердий чоловічий капелюх усе заперечував, ґвалтував, виставляв на посміх. Томаш стояв поряд одягнений, з чого випливало: суть того, що вони бачать, зовсім не жарт (бо в такому разі й він мав бути в білизні й котелку), а приниження. І, замість того, щоб звільнитись од цього приниження, вона з гордістю демонструвала його, так ніби з доброї волі дозволяла прилюдно ґвалтувати себе; аж раптом, не витримавши більше, вона потягла Томаша на підлогу. Котелок закотився під стіл, а вони заборсалися на килимі під дзеркалом.

Повернімося ще раз до капелюха:

Спершу він уособлював невиразний спогад про забутого в минулому столітті дідуся, мера невеликого чеського міста.

По-друге, був пам'яткою про батька. Після похорону її брат привласнив усе батькове майно, а вона, затявшись, гордо відмовилась домагатися своїх прав.

Лише саркастично проголосила, що бере собі капелюх, як єдиний спадок по батькові.

Утретє, капелюх був реквізитом любовних ігор з Томашем.

Учетверте, був знаком її оригінальності, яку вона свідомо підтримувала. Вона не могла взяти з собою в еміграцію багато речей, і якщо взяла цей непрактичний предмет, це означало, що мусила відмовитись од інших, практичніших.

Уп'яте, за кордоном капелюх став об'єктом сентиментальності. Їдучи до Томаша в Цюріх, вона взяла цей головний убір з собою й надягла на голову, коли відчиняла йому двері своєї готельної кімнати. І тоді сталося

щось таке, чого вона не сподівалася: капелюх більше не веселив і не хвилював, він став пам'яткою про минуле. Це обох розчулило. Кохалися, як ніколи досі: для фривольних ігор не лишалося місця, бо їхня зустріч була не продовженням сексуального зв'язку, коли вони щоразу вигадували якесь нове невеличке збочення, а підсумком минулого, піснею про разом пережитий час, сентиментальним резюме несентиментальної історії, яка лишалася вдалині.

Капелюх став мотивом музичної композиції, якою було Сабінине життя. Знову і знову повторюючись, цей мотив набирав щораз іншого значення; всі ці значення спливали по капелюсі, як вода в річці. І можу сказати, що це було Гераклітове річище: "Ніколи не ступиш двічі в ту саму річку!"; капелюх став руслом, у якому Сабіна щоразу бачила воду іншої річки, семантично іншої; той самий предмет викликав щоразу нове значення, але водночас із тим значенням оживалися (немов луна, немов відгомін луни) всі минулі значення. Кожне нове переживання звучало дедалі багатшим акордом. Томаш і Сабіна, схвильовані капелюхом, кохалися майже плачучи, бо ота чорна річ була не лише спогадом про їхні фривольні ігри, але й пам'яткою про Сабініних батька та дідуся, який жив у столітті без автомобілів та літаків.

Тепер, мабуть, нам легше буде зрозуміти, яка прірва розділяла Сабіну та Франца; він жадібно слухав історію її життя, а вона так само жадібно слухала його оповіді. Вони точно розуміли логічне значення слів, які казали одне одному, а проте не чули гомону семантичної річки, яка плинула разом з цими словами.

І тому, коли Сабіна надягла капелюх, Франц розгубився, ніби хтось звернувсь до нього чужою мовою. Він не побачив у цьому нічого ні збудливого, ані сентиментального, для нього це був незрозумілий учинок, який збентежив його саме своєю незрозумілістю.

Поки люди молоді й звучать лише перші такти музичної композиції їхнього життя, вони можуть писати її разом, обмінюючись мотивами (так як Томаш і Сабіна обмінялися мотивом капелюха), та коли вони

зустрічаються вже старшими, їхні музичні композиції більшою чи меншою мірою відособлені, і кожне слово, кожен предмет у композиціях одного й другого означають різне.

Коли б я стежив за всіма розмовами між Сабіною та Францом, я міг би скласти з їхніх непорозумінь великий словник. Втім, задовільнімося малим словником.

3

МАЛИЙ СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

(частина перша)

Жінка

Бути жінкою — цієї долі Сабіна собі не обирала. А те, чого ми не обираємо, не можна вважати ані за свою заслугу, ані за невдачу. Сабіна вважає, що до визначеної долі треба ставитися коректно. Повставати проти того, що ти народилася жінкою, так само безглуздо, як і пишатися цим.

Якось, під час однієї з перших зустрічей, Франц сказав їй з виразним наголосом: "Сабіно, ви жінка!" Вона не розуміла, чому він повідомляє їй про це з урочистим виразом Христофора Колумба, який саме вгледів береги Америки. Лише пізніше збагнула, що слово "жінка", яке Франц вирізнив, означає для нього не одну з двох людських статей, а достоїнство. Не кожна жінка гідна називатися жінкою.

Але якщо Сабіна для Франца жінка, то ким для нього є Марі-Клод, його законна дружина? Добрих двадцять років тому, за кілька місяців після їхнього знайомства, вона погрожувала йому, що накладе на себе руки, якщо він покине її. Франца ця погроза зачарувала. Марі-Клод не дуже подобалася йому, зате її любов видавалася чарівною. Він був

переконаний, що не вартий такої любові і що мав би глибоко вклонитися Марі-Клод за неї.

Тож він уклонився аж до землі й одружився з нею. І хоча Марі-Клод ніколи більше не виявляла таких інтенсивних почуттів, як у хвилину, коли погрожувала самогубством, у душу йому запав імператив: він не має права кривдити її й мусить поважати в ній жінку.

Це цікаве речення. Він не сказав собі "поважати Марі-Клод", а сказав "поважати жінку в Марі-Клод".

Але якщо Марі-Клод жінка, то хто ота, друга, яка ховається в ній і яку він має поважати? Може, це платонівська ідея жінки?

Ні. Візьмімо його маму. Йому б ніколи й на думку не спало сказати, що в матері він поважає жінку. Він обожнював матусю, а не якусь там жінку в ній. Платонова ідея жінки і його мати — одне й те саме.

Йому було дванадцять років, коли її раптом покинув Франців батько. Хлопець відчував, що сталося щось серйозне, але мама відгородилася від драми нейтральними спокійними словами, щоб не хвилювати його. Вони йшли того дня разом до міста, і Франц, виходячи з дому, помітив, що в мами на ногах різні черевики. Він розгубився, хотів звернути на це її увагу, але злякався, що його слова могли б уразити її. Отак вони разом провели в місті дві години, і ввесь цей час він не міг відірвати очей від її ніг. Тоді він уперше почав розуміти, що таке страждання.

Вірність і зрада

Він любив її з дитинства аж до хвилини, коли провів на кладовище, любив її і в спогадах. Звідси у нього виникло відчуття, що вірність — це перша з усіх чеснот; вірність робить цілісним наше життя, в іншому разі воно розпалося б на тисячі миттєвих вражень, немов на тисячі скалок.

Франц часто розповідав Сабіні про матір, можливо, навіть з якоюсь підсвідомою корисливістю: гадав, що Сабіна буде зачарована його здатністю бути вірним і це приверне її до нього.

Він не знав, що Сабіну зачаровувала зрада, а не вірність. Слово вірність нагадувало їй батька, провінціального пуританина, який у неділю малював собі на втіху заходи сонця над лісом і троянди у вазі. Завдяки йому вона почала малювати ще дитиною. Коли їй було чотирнадцять, вона закохалася в хлопця такого самого віку. Татусь злякався, і цілий рік вона не сміла виходити сама з дому. Одного дня він показав їй репродукції кількох картин Пікассо, висміюючи їх. Раз вона не могла любити чотирнадцятирічного однокласника, то любила принаймні кубізм. Склавши іспити на атестат зрілості, виїхала до Праги з веселим почуттям, що може нарешті зрадити власну домівку.

Зрада. Змалечку татусь і пан учитель товкмачили нам, що це найгірше з усього, що можна взагалі собі уявити. Але що таке зрада? Зрада — це бажання порушити порядок. Зрада означає — порушити порядок і кинутися в невідоме. Сабіна не знає нічого прекраснішого, аніж кидатися в невідоме.

Сабіна навчалася в Академії мистецтв, але не мала права малювати так, як Пікассо. Це були часи, коли силоміць насаджували так званий соціалістичний реалізм, а на заняттях вони штампували портрети комуністичних державних діячів. Її прагнення зрадити батька так і лишилося незадоволеним, бо комунізм був другим батьком, таким же суворим і обмеженим, що забороняв і любов (часи були пуританські), і Пікассо. Вона вийшла заміж за поганого актора празького театру лише тому, що він мав славу бешкетника і для обох батьків був несприйнятний.

Потім померла мама. На другий день після повернення з похорону до Праги, вона дістала телеграму: батько з туги наклав на себе руки.

Її замучили докори сумління: що поганого було в тому, коли татусь малював вази з трояндами і не любив Пікассо? Чи справді заслуговувало такого осудження те, що він боявся, аби його чотирнадцятирічна донька прийшла додому вагітна? Чи було це смішно, що він не міг жити, лишившись без своєї дружини?

Знову пойняло її бажання зрадити: зрадити свою власну зраду. Вона повідомила чоловікові (вже не бачила в ньому бешкетника, а лише докучливого п'яницю), що залишає його.

Але якщо ми зрадимо Б, заради якого зрадили А, чи не випливає з цього, що тим самим ми замирюємось з А? Життя розлученої художниці аж ніяк не було подібне до життя зраджених нею батьків. Перша зрада непоправна. Вона викликає ланцюгову реакцію подальших зрад, кожна з яких віддаляє нас усе більш від першої зради.

Музика

Для Франца це мистецтво, яке найбільше наближається до краси в розумінні діонісіївському, як до свого роду сп'яніння. Людина не може як слід сп'яніти від роману або картини, але може упитися "Дев'ятою" Бетховена, сонатою Бартока для двох фортепіано та ударних інструментів або співом "Бітлз". Франц не проводить межі поміж серйозною музикою і музикою розважальною. Таке розмежування здається йому старомодним і лицемірним. Він любить рок і Моцарта однаково.

Для нього музика — свого роду визволителька: вона звільняє його від самотності, замкненості, пороху бібліотеки, розчиняє в його тілі двері, якими душа вириває ться в світ, щоб брататися з людьми. Він любить танцювати і жалкує, що Сабіна не поділяє цієї його пристрасті.

Вони сидять удвох в ресторані за накритим столом, і з репродуктора лине гучна ритмічна музика.

Сабіна каже:

— Зачароване коло. Люди глухнуть, бо музику вмикають дедалі голосніше. Та оскільки вони глухнуть, їм нічого не лишається, як вмикати її ще голосніше.

— Ти не любиш музики? — питає Франц.

— Ні, — каже Сабіна. А потім додає: — Можливо, коли б жила в інші часи… — і думає про часи, коли жив Йоганн-Себастьян Бах і коли музика була подібна до троянди, розквітлої на велетенській сніговій пустелі тиші.

Шум під маскою музики переслідує її з ранньої молодості. Їй, студентці Академії мистецтв, доводилося проводити всі канікули на так званих молодіжних будовах. Студенти жили в бараках і ходили працювати на будівництво металургійного заводу. Музика ревла з гучномовців від п'ятої ранку до дев'ятої вечора. Їй хотілося плакати, але музика була весела і не було можливості від неї сховатися ані в туалеті, ані під ковдрою в постелі — гучномовці були всюди. Музика була немов зграя гончаків, що їх нацькували на неї.

Тоді вона думала, що лише в комуністичному світі панує це варварство музики. За кордоном вона з'ясувала, що перетворення музики в шум — планетарний процес, яким людство вступає в історичну фазу тотальної бридоти. Тотальний характер потворності передовсім проявився як повсюдна бридота акустична: автомобілі, мотоцикли, електрогітари, дрилі, гучномовці, сирени. Повсюдна візуальна бридота чимдуж наступатиме.

Франц і Сабіна, повечерявши, піднялися в номер, тоді кохалися, а вже потім, на порозі сну, у Франца почали плутатися думки. Він згадав голосну музику під час вечері, і йому спало на думку: "Шум має одну перевагу. У гаморі не чути слів". Він усвідомив, що з молодих літ не

робить нічого іншого, а тільки говорить, пише, читає лекції, вигадує фрази, шукає формулювання, щось править, тож, зрештою, жодні слова вже не здаються точними, їхній зміст розпливається, губиться, слова обертаються на сміття, полову, порох, пісок, який пересипається в голові, від чого болить мозок, виникає безсоння, хворобливий стан. І в цю хвилину він затужив, невиразно і сильно, за безмежною музикою, абсолютним шумом, чудовим і веселим галасом, який усе обійме, заллє, оглушить і в якому зникне назавжди біль, марнота і нікчемність слів. Музика — це заперечення фраз, музика — це антислово! Він мріяв якнайдовше лишатися в обіймах з Сабіною, мовчати, не сказати вже більше ніколи жодного речення, дати можливість поєднатися насолоді з оргіастичним гуркотом музики. В цьому щасливому явному гаморі він заснув.

Світло і темрява

Жити для Сабіни означає — бачити. Бачення обмежують два фактори: сильне світло, що засліплює, і цілковита темрява. Можливо, цим пояснюється Сабінина нехіть до будь-якого екстремізму. Крайнощі — це межі, за якими кінчається життя, а пристрасть до екстремізму, — в мистецтві й в політиці, — це замасковане прагнення смерті.

Слово "світло" викликає у Францовій уяві не пейзаж, залитий м'яким світлом дня, а джерело світла саме по собі: сонце, електричну лампочку, рефлектор. Францові спадають на думку відомі метафори: сонце правди, засліплююче світло розуму тощо.

Так само як світло, притягує його і темрява. Він знає, що в наш час вважається смішним гасити лампу під час любощів, і тому лишає горіти маленький нічник над ліжком. Але у хвилину, коли він входить у Сабіну, він завжди заплющував очі. Блаженство, яке охоплювало його, потребувало темряви. Темрява ця була чиста, прозора, без ніяких видив, ця темрява не мала кінця, не мала меж, ця темрява — безконечність, яку кожен із нас носить у собі. (Так, хто шукає безконечність, нехай заплющить очі!)

У хвилину, коли втіха розливається по його тілу, він випростується і розчиняється в безконечності своєї темряви, стає сам безконечністю. Проте чим більшим чоловік стає у своїй внутрішній темряві, тим дрібнішим у своїй зовнішній подобі. Чоловік із заплющеними очима — лише руїни чоловіка. Сабіні це видовисько неприємне, вона не хоче дивитися на Франца, й тому заплющує очі також. Але для неї ця темрява означає не безконечність, а звичайну незгоду з баченим, запереченням баченого, небажанням бачити.

4

Сабіна піддалася на вмовляння і вирішила відвідати товариство своїх земляків. Знову дискутували про те, чи варто було боротися з росіянами зі зброєю в руках. Звичайно, тут, у безпечній еміграції, всі проголошували, що боротися треба було. Сабіна сказала:

— В такому разі, повертайтеся туди й продовжуйте боротьбу.

Вона не повинна була такого казати. Чоловік зі шпакуватим, старанно укладеним у перукарні волоссям скерував у її бік довгий указівний палець:

— Ви б уже краще помовчали. Усі ви відповідальні за те, що там сталося. І ви також. Що ви зробили на батьківщині проти комуністичного режиму? Малювали картини, тільки й усього…

Оцінка і перевірка громадян — це головна і повсякчасна соціальна діяльність у комуністичних країнах. Чи дістане художник дозвіл на виставку, чи одержить громадянин візу, щоб мати змогу поїхати під час відпустки до моря, чи зможе футболіст стати членом національної збірної команди, — для цього треба зібрати передовсім усі характеристики і всю інформацію про нього (від двірнички, від колег, від поліції, від партійної організації, від профспілок), а вже потім ці характеристики прочитуються, зважуються, резюмуються службовцями,

які спеціально цим займаються. Те, про що йдеться в характеристиці, аж ніяк не стосується здібностей громадянина до малювання, вміння грати у футбол або його здоров'я, яке потребує відпочинку біля моря. Вони стосуються виключно того, що називалось політичним обличчям громадянина (тобто, що громадянин говорить, про що думає, як поводиться, яку участь бере у зборах і травневих демонстраціях). Бо все (повсякденне життя, просування по службі, відпустка), залежить від того, як буде громадянин оцінений, кожен мусить (якщо хоче грати у футбол в національній збірній, мати виставку картин або провести відпустку біля моря) поводитися так, щоб мати прихильну оцінку.

Саме про це думала Сабіна, слухаючи шпакуватого чоловіка. Його також не турбувало, чи добре грають у футбол його земляки і чи добре вони малюють (нікого з чехів ніколи не цікавив Сабінин живопис), а чи активно чинили опір комуністичному режимові, чи тільки пасивно, по-справжньому — чи лише про людське око, тільки спочатку — чи аж по сьогоднішній день.

Бувши художницею, вона добре запам'ятовувала людські обличчя і знала з Праги фізіономії людей, пристрастю яких було перевіряти й оцінювати інших. Всі вони мали указівний палець трохи довший за середній і скеровували його на тих, із ким розмовляли. До речі, і президент Новотний, який правив у Чехії чотирнадцять років, аж до 1968 року, мав таке ж укладене перукарем волосся, а вказівний палець — найдовший серед жителів Центральної Європи.

Заслужений емігрант, почувши з уст художниці, картин якої не бачив, що він схожий на комуністичного президента Новотного, почервонів, пополотнів, знову почервонів, іще раз пополотнів, та так нічого і не сказав у відповідь, відмовчався. Всі мовчали разом з ним, аж поки, зрештою, Сабіна підвелася і вийшла з кімнати.

Від усього того вона почувалася нещасною, але внизу, уже на хіднику подумала: а чому, власне, вона має зустрічатися з чехами? Що її об'єднує з ними? Країна? Коли б кожен з них мав сказати, що він розуміє

під назвою Чехія, образи, які поставали б у них перед очима, були б зовсім різні, не створювали б жодної єдності.

Чи, може, культура? А що це таке? Дворжак і Яначек? Безперечно. А що, коли якийсь чех не розуміє музики? І суть чеського національного характеру одразу розпливається.

Чи, може, великі мужі? Ян Гус? Ніхто з тих людей у кімнаті не прочитав ані рядка з його книжок. Єдине, що вони одностайно розуміли, було полум'я, слава полум'ю, в якому згорів він як єретик на вогнищі, слава попелу, в який він обернувся, і тому суть чеської національної свідомості, каже сама собі Сабіна, саме попіл, нічого більше. Цих людей об'єднує лише поразка і докори, якими вони закидають одне одного.

Вона швидко йшла по вулиці. Більше, ніж розрив з емігрантами, її розтривожили власні думки. Вона знала, що вони несправедливі. Адже серед чехів були люди і не схожі на отого, з довгим указівним пальцем. Ніякова тиша, що запала після її слів, аж ніяк не означала, що всі були проти неї. Скоріше присутні були спантеличені раптовою ненавистю, тим нерозумінням, жертвою якого всі стають тут, в еміграції. Чому б їй не пожаліти їх? Чому вона не сприймає їх зі зворушенням, як людей покинутих?

Ми вже знаємо чому. Вже тоді, коли вона зрадила батька, перед нею відкрилося життя як довга дорога зрад, і кожна нова зрада притягувала її, мов розпуста і перемога. Вона не хоче і не буде стояти в строю! Не стоятиме в строю — люди, ті самі розмови! Ось тому її так стривожила власна несправедливість. Ця тривога не неприємна, навпаки, у Сабіни таке відчуття, ніби вона здобула над чимось перемогу і хтось невидимий аплодує їй.

Однак після цього сп'яніння в душі озвався страх: десь ця дорога мусить скінчитися! Колись треба припинити зраджувати! Якогось дня вона муситиме зупинитися!

Був вечір, вона квапливо йшла по перону. Поїзд до Амстердама вже було подано. Вона шукала свій вагон. Відчинила двері купе, до якого її провів приязний провідник, і побачила Франца, що сидів на засланій полиці. Він підвівся, щоб привітатися з нею, а вона обняла його і вкрила поцілунками.

Їй страшенно хотілося сказати найбанальніші жіночі слова: "Не відпускай мене, тримай біля себе, приборкай мене, зроби своєю рабинею, будь сильний!" Але це були слова, яких вона не могла і не вміла вимовити.

Випустивши його з обіймів, вона лише сказала:

— Я неймовірно рада, що я з тобою. — При її стриманому характері це було найбільше, що вона вміла сказати.

5

МАЛИЙ СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

(продовження)

Демонстрації

Людям в Італії або у Франції добре. Коли батьки примушують ходити до костьолу, діти помщаються тим, що вступають у партію (комуністичну, маоїстську, троцькістську тощо). Зате Сабіну батько посилав спершу до костьолу, а потім сам же зі страху примусив вступити в комуністичну Спілку молоді.

Маршируючи в колоні на Перше травня, вона не вміла дотримуватись ритму, тож дівчина, що йшла позаду, гримала на неї і навмисне наступала їй на п'яти. Коли в поході починали співати, вона ніколи не знала тексту пісень й лише мовчки розкривала рота. Але її

товаришки, помітивши це, поскаржились на неї. З молодих літ вона ненавиділа будь-які демонстрації.

Франц навчався в Парижі, й оскільки був надзвичайно обдарованим студентом, наукова кар'єра розкривалась перед ним з двадцяти років. Уже тоді він знав, що все життя проведе в просторі університетського кабінету, публічних бібліотек та кількох аудиторій; така перспектива викликала в нього почуття задухи. Він мріяв вийти за межі свого життя, як виходить з квартири на вулицю.

Ось чому він, поки жив у Парижі, так любив ходити на демонстрації. Як це чудово було — щось святкувати, щось вимагати, проти чогось протестувати, не бути самому, іти під відкритим небом разом з іншими. Колони демонстрантів, що сунули по бульвару Сен-Жермен або від площі Республіки до Бастилії, заворожували його. Галасливий марш натовпу був для нього образом Європи та її історії. Європа — це Великий Марш. Марш від революції, від бою до бою, тільки вперед.

Я б міг це сказати й по-іншому: Францові його життя серед книжок видавалося нереальним. Він мріяв про справжнє життя, про дотики інших людей, які йдуть пліч-о-пліч з ним, про їхні вигуки. Він не усвідомлював, що саме те, що він уважав за несправжнє (роботу в тиші кабінету та бібліотек), і є його справжнім життям, тоді як демонстрації, які уособлювали для нього реальність, були нічим іншим, як театром, танком, урочистістю, одне слово, сном.

У студентські роки Сабіна мешкала в гуртожитку. Першого травня всі мусили рано-ранісінько вставати і йти на місце збору демонстрантів. Аби нікому не заманулось лишитися, студенти-активісти контролювали, чи порожньо в будинку. І тому вона ховалася в туалеті, а коли і контролери йшли на вулицю, поверталася до своєї кімнати. Западала така тиша, про яку можна було тільки мріяти. Лише здалеку долинала маршова музика. І їй здавалося, що вона сховалася в мушлі, а вдалечині шумить море ворожого світу.

Через рік-два після того, як покинула Чехію, вона випадково опинилася в Парижі саме на річницю російського вторгнення. У місті проходила маніфестація протесту, і вона не могла устояти перед бажанням узяти в ній участь. Молоді французи піднімали стиснені кулаки й вигукували гасла проти радянського імперіалізму. Ці гасла подобалися їй, та раптом вона з подивом усвідомила, що не може вигукувати їх разом з іншими — не витримала маршового походу більше кількох хвилин.

Коли вона поділилася своїми відчуттями з французькими друзями, вони здивувалися: "То ти не хочеш боротися проти окупації своєї країни?" Вона хотіла сказати їм, що за комунізмом, фашизмом, різними окупаціями і вторгненнями приховується фундаментальніше, всеосяжне зло; образом цього зла для неї назавжди стали маршові колони людей, які піднімають руки і вигукують в унісон однакові склади. Але вона розуміла, що не зможе їм цього пояснити. Розгубившись, вона перевела розмову на іншу тему.

Краса Нью-Йорка

Вони годинами ходили по Нью-Йорку; краєвиди мінялися на кожному кроці, так ніби вони йшли звивистою стежкою в захопливій гірській місцевості: посеред хідника стояв на колінах молодик і молився, трохи далі, спершись на дерево, дрімала чарівна негритянка, чоловік у чорному переходив дорогу, широкими жестами диригуючи невидимим оркестром, у фонтані била вода, а довкола сиділи будівельники й обідали. Залізні сходи спиналися по фасадах бридких будинків з червоної цегли, але ці будинки були навіть по-своєму гарними у своїй бридоті, по сусідству з ними стояв великий скляний хмарочос, а за ним ще один, на даху якого був збудований невеликий арабський палацик із баштoчками, галерейками й позолоченими стовпами.

Вона пригадала свої картини: на них також зустрічалися речі, які не пасували одна до одної, — будівельний майданчик металургійного заводу, а за ним — гасова лампа; або інша лампа: її старовинний абажур

з розмальованого скла розбито на скалки, що розлітаються у всі боки над порожнім болотистим краєвидом.

Франц сказав:

— Європейська краса завжди була ніби впорядкована. Простежувалися естетичні наміри й довготермінові плани, за якими людина протягом десятиліть будувала готичний кафедральний собор або ренесансне місто. Краса Нью-Йорка має зовсім іншу основу. Це невпорядкована краса. В ній не відчувається задумів людини, вона виникла, немов сталактитова печера. Форми, самі по собі бридкі, створені без ніякого плану, від якогось невірогідного, випадкового поєднання часом здаються на диво поетичними.

Сабіна сказала:

— Невпорядкована краса. Так. Можна було б сказати ще по-іншому: краса як помилка. Перше ніж краса зовсім зникне зі світу, якийсь час вона ще існуватиме як помилка. Краса за помилкою — це остання фаза в історії краси.

І вона пригадала свою першу зрілу картину; картина виникла завдяки тому, що на неї помилково скрапнула червона фарба. Так, в основі її картин була краса помилки, а Нью-Йорк був таємною і справжньою батьківщиною її живопису.

Франц сказав: — Можливо, невпорядкована краса Нью-Йорка є значно багатша і різнобарвніша, аніж занадто точна й скомпонована краса людського проекту. Це вже не європейська краса. Це чужий світ.

Невже справді є щось таке, про що вони мислять однаково?

Ні. І тут є різниця. Відчуженість нью-йоркської краси Сабіну приваблює. Франца вона заворожує, але й лякає, пробуджує тугу за Європою.

Сабінина батьківщина

Сабіна розуміє його неприязність до Америки. Франц — втілення Європи: його мати народилась у Відні, батько був француз, а сам він швейцарець.

Франц захоплюється Сабініною батьківщиною. Коли вона розповідає йому про себе і про своїх чеських друзів, Франц чує слова "в'язниця", "переслідування", "танки на вулицях", "еміграція", "листівки", "заборонена література", "заборонені вистави" і відчуває дивні заздрощі, поєднані з ностальгією.

Він відкриває перед Сабіною душу:

— Якось про мене написав один філософ, що все, про що я кажу, — недоказова спекуляція, і назвав мене "Сократом майже неправдоподібним". Я відчув себе страшенно ображеним і відповів йому лютим тоном. Уяви собі! Цей смішний епізод був найбільшим конфліктом, який я пережив у своєму житті! Найдраматичніший момент того життя! Ми з тобою живемо у різних вимірах. Ти увійшла в моє життя, мов Гуллівер у країну ліліпутів.

Сабіна протестує. Мовляв, конфлікт, драма, трагедія нічого не означають; в них немає ніякої цінності, нічогісінько, що заслуговувало б на повагу або захоплення. Єдине, на що можна позаздрити, це праця Франца, якій він віддається у тиші і спокої.

Франц хитає головою:

— Коли суспільство багате, людям не доводиться працювати руками, вони присвячують себе розумовій діяльності. З часом дедалі більше з'являється університетів і дедалі більше стає студентів. Аби студенти могли закінчити вищу школу, вигадуються теми дипломних робіт. Тем — сила-силенна, адже про все на світі можна написати дослідження. Списані аркуші паперу громадяться в архівах, сумніших за кладовища, бо туди ніхто не ходить, навіть у поминальні дні. Культура гине в тиражуванні продукції, в лавині літер, в якомусь кількісному шаленстві. Ось чому я кажу тобі, що одна заборонена книжка у твоїй колишній вітчизні важить більше за мільярди слів, які вивергають наші університети.

В цьому смислі ми б могли зрозуміти і Францову слабість щодо всіх революцій. Колись він симпатизував Кубі, потім Китаю, а коли розчарувався через жорстокість їхніх режимів, то меланхолійно змирився з тим, що на його долю лишилося тільки море літер, які нічого не важать і не мають нічого спільного з життям. Він став професором у Женеві (де не відбуваються жодні маніфестації) і, зрікшись усього (на самоті, без жінок і маніфестацій), видав кілька наукових книжок, які мали досить значний успіх. Потім якогось дня, як одкровення, постала перед ним Сабіна; вона приїхала з країни, де вже давно не квітли революційні ілюзії, але ще лишилося те, що в революціях його найбільше захоплювало: життя з великим ризиком, проявами відваги і небезпекою смерті. Сабіна повернула йому віру у значимість людської долі. Була ще прекраснішою від того, що за її спиною прозирала болісна драма її батьківщини.

Проте Сабіна цієї драми не любила. "В'язниця", "переслідування", "заборонені книжки", "окупація", "танки" — для неї це лише бридкі слова, без найменшого сліду романтики. Єдине слово, що викликає в неї ностальгічні спогади про батьківщину, — це слово "кладовище".

Кладовище

Кладовища в Чехії подібні до садів. Могили вкриті травою та різнобарвними квітами. Скромні пам'ятнички ховаються в зелені листя. Коли посутеніє, кладовище підсвічується маленькими запаленими свічками, тож здається, що мертві влаштували дитячий бал. Так, саме дитячий, бо ж мертві невинні, немов діти. І яким би не було жорстоким життя, на кладовищах завжди панував мир. І під час війни, і за Гітлера, і за Сталіна, під час окупації. Коли Сабіні бувало сумно, вона сідала в автомобіль і їхала кудись далеко за Прагу — походити сільськими кладовищами, які вона так любила. Ці невеличкі цвинтарі на тлі синіх пагорбів були чарівні, як колискова пісня.

Для Франца кладовище було жахливим сховищем кісток і каміння.

6

— Я б ніколи не сів за кермо автомобіля. У мене страх перед аварією! Навіть якщо не розіб'єшся на смерть, то скалічишся на все життя! — сказав скульптор, мимоволі хапаючись за вказівний палець, який колись мало не відрізав, обтесуючи дерев'яну скульптуру. Лише чудом зберегли йому палець.

— А мені ніякісінько, — бадьорим голосом сказала Марі-Клод: — Я пережила тяжку аварію, і це було пречудово! Ніде мені не було так добре, як у лікарні! Я зовсім не могла спати, тож без упину читала, і вдень, і вночі.

Всі дивилися на неї з подивом, який явно тішив її. У Франца було якесь змішане почуття: неприязнь (він знав, що після згаданої аварії його дружина була в дуже пригніченому стані й без упину ремствувала) і своєрідне захоплення (її вміння переінакшити все пережите свідчило про неабияку життєстійкість). Вона вела далі:

— Там я почала ділити книжки на денні та нічні. Справді, є книжки для дня і книжки, які можна читати лише вночі.

Всі удавали захоплення і подив, лише скульптор тримався за палець, й обличчя його морщилося від неприємного спогаду.

Марі-Клод звернулася до нього:

— До якої групи ти б відніс Стендаля?

Скульптор не слухав і тому лише розгублено стенув плечима. Критик-мистецтвознавець, що стояв поруч із ним, зауважив, що Стендаль, на його думку, денне читання.

Марі-Клод похитала головою і голосно промовила:

— Ти помиляєшся. Ні, ні, ні, ти помиляєшся! Стендаль — нічний автор!

Франц слухав дискусію про нічне і денне мистецтво досить неуважно, бо мав на мислі лиш одне: коли об'явиться Сабіна. Вони обмірковували не день і не два, чи варто їй приймати запрошення на цей коктейль. Марі-Клод влаштовувала його для всіх художників та скульпторів, які виставлялись у її приватній галереї. Відтоді як вона познайомилася з Францем, Сабіна уникала його дружини. Оскільки ж вони боялися видати себе, вирішили нарешті, що буде природніше і менш підозріло, коли вона прийде. Непомітно він зиркав убік передпокою і раптом усвідомив, що на другому кінці салону раз по раз озивається голос його вісімнадцятирічної доньки Марі-Анн. Покинувши групку, де владарювала його дружина, він підійшов до гуртка, в якому домінувала його донька. Дехто сидів у кріслах, інші стояли, Марі-Анн сиділа на підлозі. Франц був певен, що Марі-Клод у другому кінці салону невдовзі також сяде на килим. Сідати при гостях на підлогу в ті часи — це був жест, який мав означати природність, невимушеність, прогресивність, товариськість і приналежність до Парижа. Пристрасть, з якою Марі-Анн повсюди сідала на підлогу, часто лякала Франца, аби вона не плюхнулась на підлогу в магазині, куди ходила по сигарети.

— Над чим ви тепер працюєте, Алане? — запитала Марі-Анн чоловіка, біля ніг якого вона сиділа.

Алан був такий наївний, що намірився від щирого серця відповісти доньці власниці галереї. Він почав пояснювати їй свій новий спосіб малювання, в якому поєднувалися фотографія і живопис. Він устиг сказати заледве три фрази, коли Марі-Анн почала насвистувати. Художник говорив поволі, зосереджено, тож посвисту не чув.

Франц прошепотів:

— Ти можеш мені сказати, чому свистиш?

— Тому що я не люблю, коли розмовляють про політику, — голосно відповіла вона.

Справді, два чоловіка, що стояли у тій самій групці, говорили про підготовку до виборів у Франції. Марі-Анн, котра вважала своїм обов'язком розважати гостей, запитала у двох чоловіків, чи вони підуть наступного тижня слухати оперу Россіні у виконанні італійської оперної трупи. Художник Алан тим часом підшукував дедалі точніші визначення для свого нового способу малювання, і Францеві було соромно за дочку. Щоб примусити її замовкнути, він на повний голос заявив, що в опері йому страшенно нудно.

— Ти жахливий! — сказала Марі-Анн, намагаючись плеснути батька по животу. — Головний актор неймовірно чудовий. Боже, який він гарний! Я двічі бачила його і закохалася в нього.

Франц подумки відзначив, що його донька надзвичайно подібна до матері. Чому вона вже не схожа на нього? Але нічого не поробиш, на нього вона не схожа. Він уже стільки разів чув від Марі-Клод, що вона закохана у того чи іншого художника, співака, письменника, політика, а одного разу навіть у велогонщика. Звісно, це була звичайнісінька

риторика, звична для званих вечорів та коктейлів, але при цьому він часто згадував, що двадцять років тому вона те саме говорила про нього й погрожувала самогубством.

Нарешті у салон зайшла Сабіна. Марі-Клод помітила її і пішла їй назустріч. Її донька і далі розводилася про Россіні, але Франц увесь зосередився на розмові двох жінок. Після кількох дружніх вітальних слів Марі-Клод узяла в руку керамічний підвісок, що був у Сабіни на шиї, і голосно сказала:

— Що це в тебе таке? Жах якийсь!

Ця фраза привернула Францову увагу. Вона була сказана не агресивно, навпаки, гучний сміх мав потвердити, що заперечення оздоби не має нічого спільного з приятельськими почуттями Марі-Клод до художниці, і все-таки ця фраза випадала із загального стилю, в якому Марі-Клод зазвичай вела розмову.

— Я зробила його сама, — сказала Сабіна.

— Але ж цей підвісок справді бридкий! — повторювала Марі-Клод голосно. — Ти не повинна його носити!

Франц знав, що його дружині було байдужісінько — бридкий підвісок чи ні. Бридким було те, що вона хотіла бачити бридким, а прекрасним — те, що вона хотіла бачити прекрасним. Оздоби їхніх друзів апріорі були прекрасними. І коли б вони їй навіть видалися бридкими, вона б змовчала, бо лестощі давно стали її другою натурою.

То чому ж вона раптом вирішила заявити вголос, що підвісок, який Сабіна сама зробила, вона вважає бридким?

Для Франца враз стало ясно: Марі-Клод оголосила, що Сабінина оздоба бридка, щоб усі зрозуміли: вона може собі таке дозволити.

Ще точніше: Марі-Клод оголосила, що Сабінина оздоба бридка, аби продемонструвати, що може собі дозволити сказати Сабіні, що її оздоба бридка. Сабінина виставка рік тому не мала гучного успіху, і Марі-Клод не прагнула завоювати прихильність Сабіни. Навпаки, Сабіна мала підстави запобігати ласки у Марі-Клод. З її поведінки, проте, цього не було помітно.

Так, Францові ясно як день: Марі-Клод скористалася з нагоди продемонструвати Сабіні (й іншим також), яке поміж ними двома співвідношення сил.

7

МАЛИЙ СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

(закінчення)

Старовинний собор в Амстердамі

З одного боку вулиці — будинки, і за їхніми великими вікнами цокольного поверху, що нагадували вітрини магазинів, містилися маленькі кімнатки повій: роздягнені до білизни, вони сидять біля самісінького скла у викладених подушечками кріслах. Нагадують великих знуджених кішок.

Другий бік вулиці геть перекрив готичний храм чотирнадцятого сторіччя.

Поміж світом повій і світом Божим, немов річка поміж двома державами, струмує інтенсивний дух сечі. Усередині від старого готичного стилю лишилися тільки високі голі білі стіни, колони, склепіння та вікна. У храмі порожньо, немов у спортивному залі. Лише посередині великим чотирикутником розставлено ряди стільців довкола

мініатюрного подіуму з кафедрою для проповідника. Позаду стільців — дерев'яні кабіни, ложі для багатих родин міста.

Ці стільці та ложі поставлені без огляду на форму стін і розміщення колон, здавалося, ніби хтось намагався виявити свою байдужість і зневагу до готичної архітектури. Кальвіністська віра ще кілька століть тому перетворила костел у звичайний ангар, який не має іншої функції, як охороняти молитву віруючих від дощу та снігу.

Франц був заворожений: цією велетенською залою пройшов Великий Похід історії.

Сабіна пригадала, як після комуністичного перевороту в Чехії всі замки були націоналізовані й перетворені на навчальні заклади, на будинки для пенсіонерів та навіть на корівники. В одному такому корівнику вона навіть побувала: у прикрашені ліпленням стіни були повбивані гаки з залізними кільцями, до яких поприв'язували корів, що мрійливо дивились у вікна на замковий парк, де вільно бігали кури.

Франц тоді сказав: — Ця порожнеча мене заворожує. Люди нагромаджують вівтарі, скульптури, картини, стільці, крісла, килими, книги, а потім настає радісна хвилина полегшення, коли все змітається, немов сміття зі столу. Ти можеш собі уявити оту Геркулесову мітлу, яка вимела геть усе з цього храму?

Сабіна показала на дерев'яну ложу:

— Бідні мусили стояти, а багаті мали ложі. Але існувало щось, що об'єднувало і банкіра, і бідняка: ненависть до краси.

— Що таке краса? — мовив Франц, і перед очима в нього постав вернісаж виставки, на якому йому довелося недавно брати участь поряд зі своєю дружиною. Безмежна марнота слів, марнота культури, марнота мистецтва.

Якось іще студенткою, коли вона працювала на молодіжній будові і їй було страшенно гірко на душі від веселих маршів, які лунали без упину з гучномовців, якось у неділю Сабіна сіла на мотоцикл і поїхала аж ген до пагорбів на видноколі. Зупинилася в невеличкому селі, що прихистилося серед пагорбів. Обперла мотоцикл об стіну костьолу і зайшла всередину. Саме відправляли месу. Релігія в той час переслідувалась існуючим режимом, і більшість людей не ходила до костьолу. На лавах сиділи тільки дідусі та бабусі, бо вони режима не боялися. Вони боялися тільки смерті.

Священик виголошував співучим голосом речення, і люди хором повторювали за ним. Це була літанія. Однакові слова раз у раз поверталися, немов мандрівник, який не може відірвати очі від одноманітної дороги, або людина, яка не може розлучитися з життям. Вона сиділа на задній лаві, часом заплющувала очі, щоб чути лише ту музику слів, тоді знову розплющувала їх: бачила вгорі синє склепіння, а на ньому — великі золоті зірки. Була зачарована.

Те, з чим вона негадано зустрілася в цьому костьолі, був не Бог, а Краса. Водночас вона добре усвідомлювала, що і цей костьол, і ці літанії не були гарними самі по собі, а тільки в поєднанні з молодіжною будовою, на якій минали її дні в галасі пісень.

Відтоді вона знала, що краса — це прихований світ. Ми можемо зустрітися з нею лише тоді, коли переслідувачі десь помилково забули її. Краса схована за кулісами першотравневої демонстрації. І якщо хочемо її знайти, мусимо розірвати полотно декорації.

— Це перший костьол, який зачарував мене, — сказав Франц.

Не протестантизм і не аскетизм викликали його захоплення. Це було щось інше, щось дуже особисте, про що він не зважувався говорити при Сабіні. Йому здалося, що він чує голос, який спонукує його взяти до рук Геркулесову мітлу й вимести зі свого життя вернісажі Марі-Клод,

співаків Марі-Анн, конгреси і симпозіуми, марні розмови, марні слова. Великий порожній простір Амстердамського собору явив йому образ власного звільнення.

Сила

У постелі одного з багатьох готелів, де вони кохалися, Сабіна пестила Францові руки:

— Це просто неймовірно, — мовила вона, — які в тебе м'язи.

Франца обрадувало її захоплення. Він підвівся з постелі, узяв важкий дубовий стілець за ніжку аж при землі й помалу почав піднімати його вгору.

— Нічого не бійся, — сказав він. — Я обороню тебе в будь-якій ситуації. Я колись професійно займався дзюдо.

Йому вдалося підняти руку з важким стільцем високо над головою, і Сабіна сказала:

— Приємно бачити, що ти такий сильний.

Подумки вона ще додала: "Франц сильний, але його сила тільки показна.

Щодо людей, з якими він живе, яких любить, він слабкий. Францова слабкість називається добротою. Франц ніколи нічого не зміг би наказати Сабіні. Не звелів би їй, як колись Томаш, покласти на підлогу дзеркало й ходити по ньому голою. Не тому, що йому бракувало хтивості, — бракувало сили, щоб наказувати. Є речі, які можна здійснити лише насиллям. Тілесна любов немислима без насилля".

Сабіна дивилась, як Франц ходив по кімнаті з піднятим угору стільцем, їй це видавалося гротескним і сповнювало дивним смутком.

Франц поставив стілець на підлогу й сів на нього обличчям до Сабіни.

— Нічого не скажеш, мені приємно, що я сильний, — мовив він. — Але навіщо мені в Женеві такі м'язи? Вони для мене як орнамент. Як павине перо. Я ні з ким за все своє життя не бився.

Сабіна меланхолійно розмірковувала далі: "А коли б вона мала чоловіка, який би командував нею? Який хотів би підкорити її? Чи довго вона терпіла б його? Не більше п'яти хвилин! Тож із цього випливає, що їй не підходить жоден чоловік. Ані сильний, ані слабкий".

Вона спитала:

— А чому ти коли-небудь не застосуєш сили проти мене?

— Тому що любов — це зречення сили, — тихо відповів Франц.

Сабіна усвідомила дві речі: по-перше, його відповідь прекрасна і правдива.

А по-друге, цією відповіддю Франц дискваліфікував себе в її еротичному житті.

Жити по правді

Це формула, яку використав Кафка чи то у своєму щоденнику, чи в якомусь листі, Франц уже не пам'ятає, де саме. Формула зацікавила його. Що це таке — жити по правді? Легко визначити негативне: не брехати, не приховувати, нічого не утаювати. Відтоді як Франц

познайомився з Сабіною, він живе у брехні. Розповідає дружині про конгрес в Амстердамі й про лекції в Мадриді, які ніколи не відбувались, і боїться ходити з Сабіною женевськими вулицями. Йому подобається брехати і приховувати саме тому, що він ніколи цього не робив. Він відчуває приємне хвилювання, немов найкращий учень у класі, який наважився вперше в житті прогуляти уроки.

Для Сабіни "жити по правді", не брехати ні собі, ні іншим здається можливим лише за умови, що довкола не буде публіки. Бо коли до нашої поведінки хтось придивляється, ми хоч-не-хоч пристосовуємося до очей, які за нами стежать, і ніщо з того, що ми робимо, вже не є правдою. Мати публіку, думати про публіку — означає жити в брехні. Сабіна зневажає літературу, де автори розголошують таємниці свого інтимного життя і життя своїх друзів.

Людина, яка втрачає своє інтимне життя, втрачає все, думає Сабіна. А людина, яка позбувається його добровільно, є монстром. І тому Сабіна зовсім не страждає від того, що їй доводиться приховувати свою любов. Навпаки, лише так вона може "жити по правді".

Натомість Франц переконаний, що поділ життя на приватну і громадську сфери містить у собі джерело всілякої брехні: у приватному житті людина одна, а в громадському зовсім інша. Франц полюбляє цитувати Андре Бретона, який сказав, що хотів би жити "у скляному домі", де немає ніяких таємниць і куди кожен може зазирнути.

Коли він почув, як його дружина сказала Сабіні: "Цей підвісок справді бридкий!" — він зрозумів, що не може далі жити у брехні. В ту хвилину він мав би заступитися за Сабіну. Він не зробив цього лише тому, що боявся виказати їхнє таємне кохання.

Наступного дня після коктейлю він мав намір поїхати з Сабіною до Рима. В ушах у нього звучала фраза "Цей підвісок справді бридкий!" — і він раптом побачив свою дружину зовсім не такою, якою вона здавалася

йому все дотеперішнє життя. Її неприступна, галаслива і запальна агресивність знімала йому з пліч тягар доброти, який він терпляче ніс цілих двадцять три роки подружнього життя. Він пригадав величезний простір храму в Амстердамі й знову відчув якесь особливе незрозуміле піднесення, яке викликала його порожнеча.

Він пакував валізку, коли в кімнату до нього зайшла Марі-Клод; розповідаючи про вчорашніх гостей, вона енергійно схвалювала деякі думки, які почула від них, і глузливо заперечувала інші.

Франц довго дивився на неї, а потім сказав:

— У Римі не буде ніякої конференції.

Вона не зрозуміла його:

— То навіщо ти туди їдеш?

Він відповів:

— Уже дев'ять місяців, як я маю коханку. Я не хочу зустрічатися з нею в Женеві. Тому я так часто подорожую. Я подумав, що ти повинна про це знати.

Після перших вимовлених слів він злякався; сміливість раптом полишила його. Він одвів очі, щоб не бачити на обличчі Марі-Клод відчаю, який, як йому здавалося, викличуть його слова.

Після короткої паузи пролунало:

— Так, я також думаю, що мені про це слід знати.

Голос звучав упевнено, і Франц звів очі: Марі-Клод не здавалася зламаною.

Вона і досі була схожа на ту жінку, яка вчора сказала гучним голосом: "Цей підвісок бридкий!"

Вона вела далі:

— Коли ти вже такий сміливий і повідомив мені, що майже рік обдурюєш мене, то, може, скажеш і з ким?

Він завжди переконував себе, що не має права скривдити Марі-Клод і повинен поважати в ній жінку. Але куди поділася ця жінка в Марі-Клод? Інакше кажучи, куди подівся образ матері, який він пов'язував зі своєю дружиною? Мама, його сумна і зранена мама, в якої на ногах були різні туфлі, відійшла з Марі-Клод, а може, зовсім і не відійшла з неї, бо ніколи в ній не була. Він усвідомив це з раптовою ненавистю.

— Я не маю жодної причини це приховувати, — сказав він.

Якщо її не ранила його невірність, то безсумнівно не ранить звістка про те, хто її суперниця. Тому, дивлячись їй прямо в вічі, він почав говорити про Сабіну.

Трохи згодом він зустрівся з Сабіною на аеродромі. Літак злетів угору, і йому ставало дедалі легше на душі. Він казав собі подумки, що після дев'яти місяців він нарешті знову живе по правді.

8

Сабіні здавалося, що Франц брутально виламав двері її інтимного життя. Ніби зненацька всередину зазирнула голова Марі-Клод, голова Марі-Анн, голова художника Алана і скульптора, який постійно стискає палець, голови всіх людей, котрих вона знала в Женеві. Мимоволі вона

ставала суперницею жінки, яка її зовсім не цікавила. Франц нарешті розведеться, і вона займе місце поряд з ним на широкому подружньому ліжку. Всі будуть зблизька чи здалеку спостерігати за цим, а їй доведеться перед усіма розігрувати комедію; замість того щоб бути Сабіною, вона змушена буде грати роль Сабіни та ще й вигадувати, як цю роль грати. Оприлюднене кохання важчає, стає тягарем. Сабіна вже загодя зіщулювалась, уявивши собі цей тягар.

Вони вечеряли в римському ресторані й пили вино. Вона була мовчазна.

— Ти справді не сердишся? — питав Франц.

Вона запевнила його, що не сердиться. Вона ще й досі була розгублена і не знала, радіти їй чи ні. Згадала їхню зустріч у спальному вагоні на шляху в Амстердам. Тоді їй хотілося впасти перед ним на коліна і благати, щоб він навіть силою тримав біля себе й нікуди не відпускав. Вона мріяла, щоб уже раз і назавжди скінчилася ця небезпечна дорога зрад. Вона мріяла зупинитись.

Тепер вона намагалася пригадати якнайвиразніше свою тодішню мрію, відновити її, спертися на неї. Але все було марно. Відчуття неприязні було сильніше.

До готелю вони поверталися вечірньою вулицею. Італійці довкола галасували, кричали, жестикулювали, тому вони могли йти поряд не розмовляючи, навіть не чуючи своєї мовчанки.

Потім Сабіна довго вмивалась у ванній кімнаті, а Франц чекав на неї під ковдрою. Як завжди, горіла маленька лампочка.

Сабіна прийшла з ванної і погасила її. Зробила вона це вперше, і Францові слід було помітити цей жест. Він не звернув на нього уваги, бо

світло не мало для нього значення. Як ми знаємо, він, кохаючись, волів заплющувати очі.

Але саме ці заплющені очі примусили Сабіну погасити лампочку. Не хотіла жодної секунди бачити ті опущені повіки. Очі, як кажуть, є дзеркалом душі. Францове тіло, яке завжди металося на ній із заплющеними очима, було для неї тілом без душі. Воно скидалося на сліпе кошеня, яке слабенько попискує від спраги. Франц, зі своїми красивими м'язами, коли злягався, був ніби велетенське щеня, яке смокче її грудь. Він і справді тримав у роті її сосок, так ніби ссав молоко! Уявивши собі, що внизу Франц дорослий чоловік, а вгорі дитина, яку вона годує груддю; вгорі, викликав у неї почуття, наче вона злягається з немовлям, почуття, що межувало з огидою. Ні, вона вже ніколи більше не хоче бачити, як він з відчаєм борсається на ній, вже ніколи не підставить своїх грудей, як сука щеняті, сьогодні це востаннє, безповоротно востаннє!

Вона, звичайно, розуміла, що її рішення — вершина несправедливості, що Франц найкращий з усіх чоловіків, яких вона мала, що він інтелігентний, розуміється на її живописі, гарний, добрий, проте чим більше вона усвідомлювала це, тим більше їй хотілося зґвалтувати цю інтелігентність, цю доброчесність, хотілося зґвалтувати цю безпорадну силу.

Вона любила його тієї ночі палкіше, ніж будь-коли, бо її збуджувала свідомість того, що це востаннє. Вона любила його, але була вже далеко звідси. Вона знову чула, як удалині лунає золота сурма зради, і знала, що це голос, якому вона не зможе опиратися. Їй здавалось, що перед нею ще безмежний простір свободи, і далечина тих просторів збуджувала її. Вона любила Франца так несамовито, шалено, як не любила ще ніколи.

Франц схлипував на її тілі й був певен, що все розуміє: Сабіна під час вечері була мовчазною і не сказала, що думає про його рішення, зате

тепер відповідала йому. Вона виявляла йому свою радість, свою пристрасть, свою згоду, своє прагнення лишитися з ним назавжди.

Він здавався собі вершником, що мчить на коні до чудової порожнечі, порожнечі без дружини, без доньки, без домівки, до чарівної порожнечі, виметеної Геркулесовою мітлою, до чарівної порожнечі, яку він заповнить своєю любов'ю.

Кожне з них скакало на другому, як на коні. Обоє вони мчали в далечину своєї мрії. Обоє були сп'янілі від зради, яка їх звільнила. Франц скакав на Сабіні і зраджував свою дружину, Сабіна скакала на Францові і зраджувала Франца.

9

Понад двадцять років він вбачав у дружині свою матір, істоту слабку, яку треба захищати; цей образ надто глибоко запав йому в душу, і він не міг звільнитися від нього протягом якихось двох днів. Коли він повертався додому, його мучили докори сумління, він боявся, що після його від'їзду дружина впала у відчай, і він побачить її вимучену журбою. Він несміливо відімкнув двері й пройшов до своєї кімнати. Постояв тихенько, прислухався: так, вона була вдома. Хвилину повагавшись, за своїм звичаєм, пішов привітатися з нею.

З удаваним подивом вона звела брови й запитала:

— Ти прийшов сюди?

"А куди я мав іти?" — хотілося відповісти йому (зі справжнім подивом), але він не сказав нічого.

Вона говорила далі:

— Між нами все мусить бути ясно. Я не маю нічого проти того, щоб ти переїхав до неї, і то відразу ж.

Коли в день від'їзду він у всьому признався Марі-Клод, у нього ще не було ніякого певного плану дій. Був готовий після повернення по-дружньому обговорити всі справи, щоб пом'якшити образу, заподіяну їй. Він ніяк не сподівався, що дружина сама почне холодно й настійно наполягати, щоб він пішов від неї...

І хоча це полегшувало його ситуацію, він відчував розчарування. Все життя він боявся уразити її, і лише тому добровільно підкорився притупляючій дисципліні моногамії. І раптом, після двадцяти років, він з'ясовує, що його розрахунки були нікому не потрібні і що він поступився іншими жінками лише через непорозуміння!

Після обіду в нього була лекція, потім він пішов прямо до Сабіни. Хотів попросити її дозволу залишитися на ніч. Подзвонив, але ніхто йому не відчинив. Він зайшов до шинку навпроти і довго дивився на під'їзд її будинку.

Був уже пізній вечір, і він не знав, що робити. Все життя він спав з Марі-Клод на одному ліжку. Якщо зараз повернеться додому, де має лягти? Він міг, звичайно, послати собі на тахті в сусідній кімнаті. Але чи не здаватиметься цей жест надто визивним? Чи не буде це проявом ворожнечі? Адже він хоче й надалі лишатися другом своєї дружини! Проте лягти поряд з нею також було неможливо. Він у думці вже чув її іронічне запитання, чому він не віддає переваги Сабініній постелі. І він знайшов номер у готелі.

Назавтра він так само марно дзвонив до Сабініної майстерні протягом цілого дня.

На третій день зайшов до консьєржки. Сама нічого не знаючи, вона порадила йому звернутися до хазяйки, яка найняла Сабіні майстерню.

Він зателефонував їй і довідався, що Сабіна ще позавчора виїхала з майстерні.

Ще кілька днів він навідувався до Сабініного дому, сподіваючись застати її там, аж поки застав одного разу квартиру відчиненою, а в ній — трьох чоловіків у синіх спецівках, які зносили меблі та картини до великого фургона, що стояв перед будинком.

Він запитав їх, куди повезуть меблі. Вони відповіли, що їм суворо наказано тримати адресу в таємниці. Він уже хотів було сунути їм кілька банкнот за розкриття таємниці, але раптом відчув, що не має сили це зробити. Смуток геть паралізував його. Він нічого не розумів, нічого не міг пояснити, знав лиш одне: такого фіналу він чекав уже від тієї хвилини, коли зустрівся з Сабіною. Сталося те, що мало статися. Франц не захищався.

Він знайшов для себе маленьку квартирку в старому місті. В ті години, коли він знав, що ні дружини, ні доньки не було дома, він заходив до своєї колишньої квартири взяти одяг і найважливіші книжки. Він остерігався, щоб не взяти, бува, чогось такого, що могло б знадобитися Марі-Клод.

Одного разу він побачив її за склом кав'ярні. Вона сиділа там ще з двома дамами, і її обличчя, вже вкрите зморшками від постійної темпераментної міміки, було надзвичайно збудженим. Дами слухали її і раз по раз сміялися. Франц не міг позбутися відчуття, що вона розповідає про нього. Їй безперечно стало відомо, що Сабіна зникла з Женеви саме в той час, коли Франц вирішив жити разом із нею. Це була справді смішна історія! Тож хіба можна було дивуватися, що він став предметом насмішок для приятельок його дружини.

Він повернувся до своєї нової квартири, куди щогодини долинав дзвін із собору Сен-П'єр. Саме того дня йому привезли з магазину стіл. Він забув про Марі-Клод та її приятельок. Забув на якийсь час і про

Сабіну. Сів до столу. Радів з того, що сам його вибрав. Цілих двадцять років він жив серед меблів, яких не вибирав. Усе залагоджувала Марі-Клод. Власне вперше він перестав відчувати себе хлопчиком, а став самостійним. Наступного дня мав прийти столяр, якому він замовив виготовити книжкові полиці. Вже кілька тижнів він креслив, розраховував їхні розміри й обмірковував, як їх розставити.

І раптом з подивом усвідомив, що не почувається нещасним. Фізична близькість з Сабіною виявилася для нього менш важливою, ніж він гадав. Значно важливішим був той золотий, той чарівний слід, який вона залишила в його житті і який нікому не пощастить у нього відібрати. Ще перед тим, як щезнути з його горизонту, вона встигла вкласти йому в руку Геркулесову мітлу, якою він вимів зі свого життя все, чого не любив. Нежданe щастя, спокій, радість свободи і нового життя — це був подарунок, який вона залишила йому.

Втім, Франц завжди віддавав перевагу нереальному перед реальним. І наскільки він почувався краще в колоні демонстрантів (що, як я казав, всього лише театр і сон), аніж за кафедрою, звідки читав лекції студентам, настільки він був щасливіший із Сабіною, що обернулася на незриму богиню, аніж із Сабіною, з якою їздив по світу і за любов якої постійно побоювався. Подарувавши йому нежданy свободу мужчини, що живе самотній, вона оточила його ореолом принадності. Він раптом став приваблювати жінок; одна з його студенток закохалася в нього.

Отак зненацька, за неймовірно короткий час, зовсім змінився його домашній побут. Ще недавно він мешкав у великій буржуазній квартирі із служницею, донькою та дружиною, а тепер займає маленьку квартирку в старому місті й майже щодня у нього лишається на ніч молода коханка. Йому не треба їздити з нею по готелях усього світу, він може кохатися з нею у власній квартирі, на власній постелі, в присутності своїх книжок і своєї попільнички на нічному столику.

Дівчина була ані бридка, ані гарна собою, зате наскільки молодша за Франца! І захоплювалася ним так само, як іще недавно він захоплювався Сабіною. Це не було неприємним. І хоча заміну Сабіни очкастою студенткою він міг, мабуть, уважати свого роду деградацією, його доброти вистачило на те, щоб оточити нову коханку ніжністю і по-справжньому батьківською любов'ю, якої, до речі, ніколи не міг виявити, бо Марі-Анн поводилася не як донька, а як друга Марі-Клод.

Одного дня він навідався до своєї дружини і сказав їй, що хотів би знову одружитись.

Марі-Клод похитала головою і сказала подумки: "Розлучення нічого не змінить! Ти нічого від цього не втратиш. Я залишу тобі все майно!"

— Мені до майна байдуже, — промовила вона вголос.

— Тоді про що йдеться?

— Про любов, — посміхнулась вона.

— Про любов? — здивувався він.

— Любов — це боротьба, — посміхалася Марі-Клод. — Я боротимуся довго. Аж до кінця.

— Любов — це боротьба? Я не маю аніякісінького бажання боротися, — сказав Франц і пішов від неї.

10

Після чотирьох років, проведених у Женеві, Сабіна оселилася в Парижі, але не могла пересилити меланхолію. Якби її хтось запитав, що з нею сталося, вона б не знала, що відповісти.

Життєву драму завжди можна виразити метафорою ваги. Ми кажемо, що на людину звалився якийсь тягар. Людина цей тягар витримує або не витримує, падає під його вагою, бореться з ним, програє або перемагає. Але що, власне, сталося з Сабіною? Нічого. Вона покинула одного чоловіка, бо хотіла його покинути. Переслідував він її згодом? Мстив їй? Ні. Її драма не була ані драмою ваги, ані легкості. На Сабіну навалився зовсім не тягар, а нестерпна легкість буття.

Досі хвилини зради сповнювали її хвилюванням і радістю від того, що перед нею відкривається нова дорога, в кінці якої — нові авантюрні зради. Але що буде, коли ця дорога колись закінчиться? Можна зрадити батьків, чоловіка, любов, батьківщину, та коли вже нема ані батьків, ані чоловіка, ані любові, ані батьківщини, що ж іще можна зрадити?

Сабіна відчуває навколо себе порожнечу. А що, коли саме ця порожнеча була метою всіх її зрад?

Звичайно, досі вона не усвідомлювала цього, і це зрозуміло: мета, до якої прагне людина, завжди прихована. Дівчина, яка мріє про заміжжя, мріє про щось зовсім для неї невідоме. Молодик, який жадає слави, не знає, що таке слава. Те, що надає смислу нашим вчинкам, є завжди для нас чимось зовсім невідомим. І Сабіна також не знала, яка мета криється за її прагненням зраджувати. Нестерпна легкість буття — невже це і є ота мета? Після від'їзду з Женеви Сабіна значно до неї наблизилась.

Вона жила вже три роки в Парижі, коли одержала листа з Чехії. Писав їй Томашів син. Він якось довідався про неї, знайшов її адресу і звернувся до неї як до "найближчої батькової приятельки". Повідомив їй про смерть Томаша і Терези. Писав, що в останні роки вони жили в селі, де Томаш працював шофером вантажівки. Час від часу вони разом їздили до сусіднього міста й лишалися там на ніч у дешевому готелі. Дорога пролягала туди через пагорби, серпантинами, і вантажівка з ними впала з високого схилу. Їхні тіла були геть потрощені. Поліція потім установила, що гальма були в катастрофічному стані.

Сабіна не могла прийти до тями після цього повідомлення. Остання нитка, що зв'язувала її з минулим, була обірвана.

За старим звичаєм їй захотілось для заспокоєння походити по кладовищу. Найближче було Монпарнаське кладовище. Воно все складалося з хистких будиночків — малесеньких капличок, зведених над кожною могилою. Сабіна не могла збагнути, чому мертвим хочеться мати над собою цю імітацію палаців. Кладовище, власне, було марнославством, перетвореним на камінь. Замість того щоб стати після смерті розумнішими, мешканці кладовища були ще безрозсуднішими, аніж за життя. На пам'ятниках вони демонстрували свою значимість. Тут спочивали не батьки, брати, сини чи бабусі, а сановники і громадські діячі, носії титулів, звань і почестей; навіть поштовий чиновник тут виставляв напоказ своє становище, своє суспільне значення — свою гідність.

Ідучи алеєю кладовища, вона побачила неподалік від дороги людей: когось саме ховали. Церемонімейстер тримав цілий оберемок квітів і кожному з присутніх на похороні давав по одній квітці. Дав і Сабіні. Вона приєдналася до процесії. Обігнувши кілька пам'ятників, всі підійшли до могили, з якої було відвалено надгробний камінь. Сабіна нахилилася над нею. Вона була дуже глибока. Сабіна кинула до ями квітку, і вона легкими колами опустилась на домовину. Таких глибоких могил у Чехії не буває. А в Парижі могили такі ж глибокі, як високі будинки. Погляд її упав на камінь, що його відвалили з могили. Камінь нагнав на неї жаху, тож вона поспішила додому.

Цілий день думка про той камінь не покидала її. Чому він так нажахав її?

Вона відповіла сама собі: якщо могила привалена каменем, покійник уже ніколи не зможе вибратися з неї.

Але покійник із неї в жодному разі не вибереться! То чи не однаково, прикритий він землею чи каменем?

Ні, не однаково: коли ми завалюємо могилу каменем, це означає, що ми не хочемо, аби покійник повернувсь. Важкий камінь каже покійникові: "Лишайся там, де ти є!"

Сабіна пригадала могилу свого батька. Над його труною земля, із землі ростуть квіти і клен, який простягує до труни своє коріння, тож можна уявити собі, що по тому корінню і квітках покійник вибирається з могили. Якби батько був прикритий каменем, вона ніколи після його смерті не змогла б уже почути в кроні дерева його голос, який прощав її.

А який вигляд має кладовище, де лежать Тереза з Томашем?

Вона знову почала думати про них. Час від часу вони їздили до сусіднього міста й проводили ніч у місцевому готелі. Ця деталь у листі зацікавила її. Вона свідчила про те, що вони були щасливі. Вона знову побачила Томаша, ніби на одній зі своїх картин: попереду Дон Жуан, немов уявна декорація, намальована художником-примітивістом; у тріщині цієї декорації було видно Трістана. Загинув Томаш як Трістан, а не як Дон Жуан. Сабінині батьки померли того ж самого тижня. Томаш із Терезою загинули тієї ж самої секунди. Її раптом охопила туга за Францом.

Коли вона розповідала йому про свої блукання по кладовищах, він здригався від огиди і називав кладовища звалищем костей і каміння. В такі хвилини поміж ними розверзалась безодня непорозуміння. Тільки тут, на Монпарнаському кладовищі, вона збагнула, що він мав на увазі. Вона пошкодувала, що була нетерпимою. Можливо, коли б вони лишилися довше разом, вони поступово почали б розуміти слова, які говорили одне одному. Їхні словники поволі, сором'язливо, зближалися б, як надто несміливі коханці, і музика одного з них почала б поєднуватися з музикою другого. Але вже пізно.

Так, пізно, і Сабіна знає, що в Парижі вона не залишиться, що піде далі, ще далі, бо коли б вона тут померла, її привалили б каменем, а для жінки, яка ніде не знаходить собі місця, нестерпно навіть уявити собі, що її втеча назавжди припиниться.

11

Усі друзі Франца знали про Марі-Клод, усі знали і про його студентку у великих окулярах. Лише про Сабіну не знав ніхто. Франц помилявся, думаючи, що його дружина розповідала приятелькам про неї. Сабіна була вродлива жінка, і Марі-Клод не хотіла, щоб люди у думці порівнювали їхні обличчя.

Боючись виказати їхню таємницю, Франц жодного разу не взяв у Сабіни ані картини, ані малюнка, навіть найменшої її фотографії. І так сталося, що вона безслідно щезла з його життя. Не лишилося жодного явного доказу, що він провів з нею найкращий рік свого життя.

Тим більше йому подобалося зберігати їй вірність.

Коли він зі своєю молодою коханкою лишається в кімнаті наодинці, вона часом піднімає голову від книжки й дивиться на нього допитливим поглядом.

— Про що ти думаєш? — питає вона.

Франц сидить у кріслі, звівши очі до стелі. Хоч би що він їй відповів, безсумнівно одне: він думає про Сабіну.

Коли він публікує статтю у фаховому журналі, його студентка є першим читачем, і їй страшенно хочеться подискутувати з ним на цю тему. Але він думає про те, що б сказала про цей текст Сабіна. Усе, що він робить, він робить заради Сабіни і робить так, щоб Сабіні це подобалось.

Це дуже невинна зрада, і вона точно скроєна на мірку Франца, який ніколи не наважився б скривдити свою студентку в окулярах. Культ Сабіни він плекає скоріше як релігію, а не як любов.

Втім, із теології цього віросповідання випливає, що його молода коханка була йому послана саме Сабіною. Тому поміж його земною і неземною любов'ю панує цілковитий мир. І якщо неземна любов має в собі (оскільки вона неземна) значну частку непояснимого і незрозумілого, (згадаймо словник незрозумілих слів, цей довгий список непорозумінь!), його земна любов заснована на справжньому розумінні.

Студентка набагато молодша за Сабіну, музична композиція її життя ледь накреслена, і вона із вдячністю включає в неї мотиви, які переймає від Франца. Франців Великий Марш є і її віросповіданням. Музика для неї, як і для нього, діонісійське сп'яніння. Вони часто ходять разом танцювати. Вони живуть по правді, і нічого з того, що вони роблять, ні для кого не повинно бути таємницею. Вони шукають товариства друзів, колег, студентів і незнайомих людей, люблять посиділи з ними випити, й порозмовляти. Часто ходять разом на екскурсії в Альпи. Франц нахиляється, дівчина вистрибує йому на спину, і він бігає з нею та ще й голосно вигукує довгий німецький вірш, якому в дитинстві його навчила мама. Дівчина сміється і, обхопивши його руками за шию, захоплюється його ногами, плечима й легенями.

І лише смисл тієї особливої симпатії, яку Франц відчуває до країни, окупованої російською імперією, залишається поза її увагою. На річницю вторгнення одне чеське товариство влаштовує в Женеві вечір спогадів. У залі мало людей. В оратора сиве, укладене перукарем волосся. Він виголошує довгу промову, від якої нудяться і тих кілька ентузіастів, що прийшли його послухати. Говорить він по-французькому без помилок, але зі страшним акцентом. Час від часу, щоб підкреслити свою думку, він піднімає вказівний палець, ніби погрожуючи присутнім.

Очкаста дівчина сидить поруч із Францом і ледве стримує позіхання. Зате Франц щасливо посміхається. Він дивиться на сивоволосого

чоловіка, який йому симпатичний навіть з його дивним указівним пальцем. Йому здається, що цей чоловік — таємний посланець, ангел, що підтримує зв'язок між ним та його богинею. І він заплющує очі, як заплющував їх, перебуваючи з Сабіною в п'ятнадцяти європейських та одному американському готелях.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ДУША І ТІЛО

1

Тереза повернулась о пів на другу ночі, пройшла у ванну кімнату, надягла піжаму і лягла біля Томаша. Він спав. Вона нахилилася над його обличчям і, цілуючи, вловила в його волоссі дивний запах. Принюхалася до нього раз, тоді ще раз. Обнюхавши його, ніби пес, вона раптом зрозуміла: це був запах жіночого лона.

О шостій годині задзвонив будильник. Це був час Кареніна. Він прокидався набагато раніше, ніж вони, але турбувати їх не насмілювався. З нетерпінням чекав дзвінка, який давав йому право плигнути до них на постіль, топтатися по їхніх тілах і тицятися в них головою. Колись давно вони намагались опиратися цьому і скидали його з постелі, але він був настирніший і зрештою виборов свої права. Втім, останнім часом Тереза виявила, що їй приємно, коли Каренін запрошує її в новий день. Для нього хвилина пробудження була справжнім щастям: наївно, нерозумно він дивувався тому, що знову живе на світі, і щиро радів з цього. Натомість вона пробуджувалася без задоволення, мріючи продовжити ніч і не розплющувати очей. Зараз Каренін стояв у передпокої і дивився вгору на вішалку, де висів ошийник з поводком. Тереза застебнула йому на шиї ошийник, і вони разом пішли в магазин. Вона купила молока, хліба, масла і, як завжди, рогалик для нього. Назад він ішов поряд із нею і ніс рогалик у роті. Він гордо роззирався на всі

боки і, мабуть, почувався дуже добре, коли люди звертали на нього увагу.

Дома він ліг із рогаликом на порозі кімнати й чекав, коли Томаш помітить його і, зігнувшись, почне гарчати, вдаючи, що хоче відняти в нього рогалик. Це повторювалося кожного дня: бодай хвилин п'ять вони ганяли по квартирі, перше ніж Каренін залазив під стіл і вмить з'їдав свій рогалик.

Але цього разу він марно домагався вранішньої церемонії. Перед Томашем на столі стояв маленький транзистор, і він прикипів до нього.

2

По радіо йшла передача про чеську еміграцію. Це був монтаж таємно підслуханих приватних розмов, що їх записав якийсь сексот, чеський шпигун, котрий затесався в середовище емігрантів, а потім з великою помпою повернувся до Праги. Це була порожня балаканина, в якій час від часу проскакувало гостре слівце про окупаційний режим в Чехії, але були й фрази, в яких один емігрант обзивав другого ідіотом або шахраєм. І саме ці фрази займали в репортажі головне місце: вони мали довести не лише те, що ті люди погано говорять про Радянський Союз (у Чехії це нікого не обурювало), але що вони обмовляють одне одного, вдаючися часом до найбрутальніших слів. Дивно, люди лихословлять з ранку до вечора, та коли вони чують, як відомий чоловік, що його вони поважали, по радіо після кожної фрази кидає "іди в жопу", то почувають себе обдуреними.

— Все почалося з Прохазки, — сказав Томаш, слухаючи далі.

Ян Прохазка, чеський романіст, сорокарічний чоловік з бичачою життєстійкістю, який ще до 1968 року почав уголос критикувати суспільні порядки в країні. Він був однією із найпопулярніших постатей "Празької весни", тієї запаморочливої лібералізації комунізму, яка

завершилася російським вторгненням. Невдовзі після вторгнення всі газети стали його цькувати, але чим більше вони нацьковували на нього людей, тим більше люди любили його. І тому по радіо (йшов 1970 рік) почали передавати з продовженням цикл приватних розмов, які Прохазка вів з університетським професором Вацлавом Чорним. Ніхто з них тоді не думав і не гадав, що в професоровій квартирі вмонтовано підслуховуючий пристрій і що за кожним їхнім кроком уже давно слідкують! Прохазка завжди розважав своїх друзів різними гіперболами та нісенітницями. І тепер ці нісенітниці звучали по радіо в циклі передач. Таємна поліція, яка редагувала програму, старанно виділяла ті фрази, в яких романіст висміював своїх друзів, наприклад, Дубчека. Люди, які самі обмовляли друзів при першій-ліпшій нагоді, тепер обурювалися своїм улюбленим Прохазкою більше, аніж ненависною таємною поліцією.

Томаш вимкнув радіо і мовив:

— Таємна поліція існує повсюди на світі. Але щоб передавати свої магнітофонні записи публічно по радіо — такого, мабуть, не існує ніде, крім Чехії! Нема нічого рівного цьому!

— Чому, є, — сказала Тереза. — Коли мені було чотирнадцять, я таємно писала щоденник. І страшенно боялася, аби він комусь не потрапив до рук. Я ховала його на горищі. Мама вислідила мене. Одного разу за обідом, коли ми всі посхилялись над супом, вона витягла мого щоденника з кишені і сказала: "Ось послухайте!" Мати читала, і за кожною фразою пирскала сміхом. Усі сміялися так, що не могли навіть їсти.

3

Він не раз умовляв її дозволити йому снідати самому, щоб вона ще поспала. Однак Тереза не хотіла й слухати. Томаш працював від сьомої до четвертої, а вона від четвертої до півночі. Коли б вона з ним не

снідала, то могли б перемовитись одне з одним хіба що в неділю. Тому вона вставала разом із ним і лише після того, як він ішов на роботу, лягала ще поспати.

Але цього разу Тереза боялася заснути, бо о десятій хотіла сходити в сауну, що містилась у дерев'яній купальні на Жофінському острові. Охочих було багато, місця мало, і можна було туди потрапити хіба що за протекцією. У касі, на щастя, сиділа дружина професора, якого вигнали з університету після 1968 року. Професор був другом колишнього Томашевого пацієнта. Томаш сказав пацієнтові, пацієнт — професорові, професор — дружині, і Терезі раз на тиждень завжди було зарезервовано квиток.

Тереза йшла пішки. Вона ненавиділа завжди переповнені трамваї, де в ненависних обіймах тіснилися люди, відтоптували одне одному ноги, відривали ґудзики з пальт і голосно лаялися.

Мрячило. Люди, кваплячись, розкривали парасольки — і на тротуарах одразу виникала товкотнеча. Склепіння парасольок наштовхувались одне на одне. Чоловіки були ввічливі й, коли проминали Терезу, піднімали парасольку високо над головою, щоб вона могла пройти попід нею. Але жінки не поступалися одна одній. Дивилися прямо перед собою, і кожна чекала, що зустрічна виявиться слабшою і звільнить їй дорогу. Зустріч парасольок була водночас випробуванням сил. Тереза спочатку ухилялась, але, зрозумівши, що її ввічливість лишається без взаємності, стисла парасольку в руці так само міцно, як і інші. Кілька разів вона різко наштовхувалась парасолькою на зустрічну, проте ніхто ні разу не сказав "вибачте". Здебільшого всі мовчали, лише двічі чи тричі вона почула "корова!" або "іди ти в жопу!"

Жінки, озброєні парасольками, були молоді й старі, але найвойовничішими були саме молоді. Тереза пригадала дні вторгнення. Дівчата в міні-спідницях носили національні прапори на палицях. Це був своєрідний сексуальний замах на солдат, приречених на кількарічний статевий аскетизм. Вони, мабуть, відчували себе в Празі, немов на

планеті, вигаданій письменником-фантастом, планеті неймовірно елегантних жінок, які демонстративно виявляли свою зневагу, виступаючи на довгих красивих ногах, яких не бачили в цілій Росії останні п'ять чи шість століть.

Тереза зробила тоді багато знімків цих молодих жінок на тлі танків. Вона захоплювалась ними! А сьогодні ті самі жінки йшли назустріч їй, зухвалі й злі. Замість прапорів вони тримали парасольки, але тримали їх з такою ж погордою. Вони ладні були боротися проти чужої армії так само затято, як і проти парасольки, яка не хоче звільнити їм дорогу.

4

Вона дійшла до Староместської площі з суворим Тинським собором і барочними будівлями, розташованими неправильним чотирикутником. Стара ратуша чотирнадцятого сторіччя, яка колись займала один бік площі, вже двадцять сьомий рік стояла в руїнах. Варшава, Дрезден, Берлін, Колін, Будапешт були жахливо зруйновані останньою війною, але їхні жителі підняли їх із руїн, здебільшого старанно реконструювавши старі історичні квартали. Пражани почувалися неповноцінними, порівнюючи себе з жителями цих міст. Славнозвісна будівля, що її знищила в них війна, була Староместська ратуша. І вони вирішили залишити її на вічний спомин у руїнах, щоб якийсь поляк чи німець не зміг їм докорити, що вони мало страждали. Перед славетними руїнами, які мали на вічні часи звинуватити війну, з металевих жердин була споруджена трибуна на випадок маніфестацій, на які комуністична партія гнала вчора або пожене завтра жителів Праги.

Тереза дивилась на зруйновану ратушу, і раптом їй пригадалася мати: ота її протиприродна потреба виставляти напоказ свої руїни, хизуватися своєю бридотою, демонструвати своє горе, оголювати куксу ампутованої руки й примушувати ввесь світ дивитися на неї. Останнім часом усе їй нагадувало матір. Їй здається, що материн світ, з якого вона десять років тому вирвалася, повертається до неї і з усіх боків обступає її. І саме тому вранці вона розповіла про те, як мати під

голосний сміх усієї сім'ї за обідом читала її інтимний щоденник. Коли приватна розмова за склянкою вина всенародно транслюється по радіо, хіба може це означати щось інше, крім того, що світ перетворився на концтабір?

Тереза послуговувалася цим словом мало не з дитинства, коли хотіла виразити, яким уявляється їй життя у її родині. Концентраційний табір — це світ, де люди постійно живуть поряд, і вдень, і вночі. Жорстокість і насилля лише другорядні і зовсім не обов'язкові його риси. Концентраційний табір — це повна ліквідація приватного життя. Прохазка, який не міг поговорити зі своїм приятелем за келихом вина в інтимній обстановці, жив (сам того не усвідомлюючи, і це була його фатальна помилка) в концтаборі. Тереза жила в концтаборі, коли мешкала у матері. Відтоді вона знає, що концентраційний табір — не щось виняткове, що викликає подив, а навпаки — це щось дане, основне, де людина народжується і звідки може вирватися лише з величезними зусиллями.

5

На трьох лавках, поставлених терасами, жінки сиділи так щільно, що торкалися одна одної. Поряд із Терезою пітніла дама років тридцяти з дуже гарним обличчям. Під плечима у неї звисали неймовірно великі перса, які похитувалися від найменшого поруху. Дама встала, й Тереза виявила, що й сідниці в неї подібні до двох велетенських торб і не мають ніякого відношення до обличчя.

Можливо, ця жінка частенько вистоює перед дзеркалом, дивиться на своє тіло й намагається крізь нього зазирнути в свою душу, як із дитинства до цього прагне Тереза: Колись вона також, мабуть, наївно думала, що зможе користуватися тілом, як вивіскою душі. Але яка б це мала бути потворна душа, якби була подібна до цього тіла, до цієї вішалки з чотирма торбами?

Тереза встала й пішла під душ. Потім вийшла надвір. І досі мрячило. Вона стояла на дерев'яному помості, внизу текла Влтава, кілька квадратних метрів якої були тут обнесені високою дерев'яною огорожею, що захищала жінок від очей міста. Вона подивилася вниз, і на річковому дзеркалі побачила обличчя жінки, про яку тільки-но думала.

Жінка посміхалася їй. В неї був тонкий ніс, великі карі очі й дитячий погляд.

Коли жінка почала підніматися сходами, під її ніжним обличчям знову показалися дві торби, які, погойдуючись, розбризкували дрібні краплі холодної води.

6

Тереза пішла вдягнутися. Стала перед великим дзеркалом.

Ні, на її тілі не було нічого жахливого. Під плечима в неї були не мішки, а досить маленькі груди. Мати насміхалася з неї, мовляв, вони у неї менші, аніж мали б бути, і Тереза страждала комплексами, від яких її порятував лише Томаш. Та коли тепер вона ладна була примиритися з їхнім розміром, то великі й надто темні круги довкола сосків псували їй настрій. Коли б вона мала можливість сама сотворити своє тіло, вона зробила б соски непомітними, ніжними, щоб вони легко пронизували склепіння груді, а кольором не дуже й відрізнялися від усієї шкіри. Ота велика темно-червона мішень видавалася їй намальованою сільським художником, який намагається створювати еротичне мистецтво для бідних.

Дивлячись у дзеркало, вона спробувала уявити собі, як її ніс щодня збільшувався б на міліметр. То за скільки днів її обличчя стало б невпізнанним?

А коли б різні частини тіла почали збільшуватись або зменшуватись, і Тереза стала б уже просто не схожа сама на себе, то чи була б це ще вона, чи була б це ще Тереза?

Звичайно. Навіть коли б Тереза була зовсім несхожою на Терезу, її душа всередині лишалася б тією самою і тільки з жахом спостерігала б, що відбувається з тілом.

Але який же в такому випадку взаємозв'язок між Терезою і її тілом? Чи має її тіло взагалі право називатися Терезою? А якщо не має такого права, то до чого відноситься тоді ім'я? Лише до чогось нетілесного, нематеріального?

(Усі ці запитання крутяться у Терези в голові вже з дитинства. Бо по-справжньому важливими запитаннями бувають лише ті, що їх може сформулювати й дитина. Лише найнаївніші запитання по-справжньому серйозні. Це запитання, на які немає відповіді. Запитання, на яке немає відповіді, це бар'єр, через який не можна переступити. Іншими словами: саме тими запитаннями, на які немає відповіді, обмежені людські можливості, окреслені межі людського існування.)

Тереза заціпеніло стоїть перед дзеркалом і дивиться на своє тіло, наче на чуже; чуже і водночас надане саме їй. Вона відчуває до нього відразу. Цьому тілу забракло сили, щоб стати для Томаша єдиним тілом його життя. Це тіло обмануло її і зрадило. Сьогодні всю ніч їй довелося дихати запахом чужого жіночого лона, яким тхнуло його волосся!

Вона мріє звільнити своє тіло, як служницю. Лишитися з Томашем тільки душею, а тіло прогнати в світ, аби воно поводилося там так само, як інші жіночі тіла з тілами чоловічими! Якщо воно не зуміло стати єдиним для Томаша і програло найважливішу для Терези життєву битву, то нехай воно йде собі на всі чотири сторони!

Повернувшись додому, вона без апетиту пообідала навстоячки на кухні. О пів на четверту взяла Кареніна на поводок і рушила разом з ним (знову-таки пішки) на околицю міста, до свого готелю. Там вона працювала барменкою, відколи її вигнали з тижневика. Це сталося через кілька місяців після їхнього повернення з Цюріха; звісно ж, їй не вибачили того, що вона цілий тиждень фотографувала російські танки. Місце барменки вона дістала з допомогою друзів: там знайшли пристановище ще дехто з тих, кого вигнали тоді з роботи. В бухгалтерії став працювати колишній професор теології, в бюро обслуговування — колишній посланник.

Вона знову непокоїлася за свої ноги. Колись, ще працюючи в ресторані малого містечка, вона з жахом дивилася на литки своїх товаришок по роботі, поорані варикозними венами. Це була хвороба всіх офіціанток, що змушені були більшість часу проводити на ногах — ідучи, бігаючи чи стоячи, — та ще й з тяжким вантажем у руках. І все-таки нинішня її робота була трохи легша, аніж колись у маленькому містечку. Перед відкриттям бару вона, щоправда, мусила поприносити важезні ящики з пивом та мінеральною водою, зате потім уже стояла за стійкою бару, наливала відвідувачам спиртне й побіжно мила чарки в маленькому умивальнику, встановленому скраю стійки. Каренін увесь цей час терпляче лежав біля її ніг.

Було далеко за північ, коли вона, порахувавши виторг, віднесла гроші директорові готелю. Потім ще пішла попрощатися з посланником, який мав нічне чергування. За довгою стойкою бюро обслуговування були двері в маленьку кімнатку, де на вузькій канапці можна було подрімати. Над канапкою висіли фотографії в рамках: скрізь він був у товаристві якихось людей, котрі або посміхалися в об'єктив, або потискували йому руку, або сиділи біля нього за столом і щось підписували. Деякі фотографії були прикрашені підписами з присвятою. На найпомітнішому місці висіла фотографія, на якій поряд з головою посланника посміхалось обличчя Джона Ф. Кеннеді.

Цього разу посланник розмовляв не з американським президентом, а з незнайомим чоловіком років шістдесяти, який, побачивши Терезу, одразу замовк.

— Це наш друг, — сказав посланник, — можеш спокійно говорити. — Потім він звернувся до Терези: — Сьогодні засудили його сина на п'ять років.

Тереза довідалася, що син цього чоловіка разом з товаришами в перші дні окупації тримав під наглядом вхід до будинку, де розмістилась особлива служба російської армії. Йому було ясно, що чехи, які звідти виходили, були таємними агентами російської розвідки. Він з товаришами стежив за ними, установлював номери їхніх машин і повідомляв про це співробітників підпільної чеської радіостанції, які потім, у свою чергу, попереджали населення. Одного з таких зрадників він разом з товаришами добряче побив.

Незнайомий сказав:

— Ця фотографія була єдиний corpus delicti[5].

Він заперечував усе аж до тієї хвилини, коли йому показали її.

Чоловік витяг з нагрудної кишені вирізку:

— Це з'явилося в "Таймс" восени тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого. На фотографії був молодий чоловік, який стискав за горло другого чоловіка. Довкола юрмилися люди. Під фотографією був підпис: покарання колабораціоніста.

Тереза зітхнула з полегшенням. Ні, це не її фотографія.

Потім вона йшла додому з Каренінім нічною Прагою і згадувала ті дні, коли фотографувала танки. Шаленці, вони думали, що ризикують

життям заради батьківщини, а тим часом, нічого не знаючи й не гадаючи, працювали на російську таємну поліцію.

Додому вона прийшла о пів на другу. Томаш уже спав. Його волосся пахло жіночим лоном.

8

Що таке кокетування? Можна було б, мабуть, сказати, що це така поведінка, коли хтось комусь дає зрозуміти, що сексуальне зближення з ним можливе, тільки можливе, бо певності в цьому ніколи не повинно бути. Іншими словами: кокетування — це обіцянка інтимних стосунків без гарантії.

Тереза стоїть за стойкою бару, і відвідувачі, яким вона наливає алкогольні напої, кокетують із нею. Чи їй неприємний цей безупинний приплив компліментів, двозначностей, анекдотів, пропозицій, посмішок і поглядів? Зовсім ні. Її охоплює нездоланне бажання підставити своє тіло (це чуже тіло, яке вона хоче вигнати у світ) під цей прибій.

Томаш постійно переконує її, що любов і фізична близькість — дві зовсім різні речі. Вона не хотіла цього розуміти. Тепер вона оточена чоловіками, до яких не почуває ані найменшої симпатії. Як воно було б — любитися з ними? Їй хочеться спробувати це бодай у формі тієї негарантованої обіцянки, що називається кокетуванням. Щоб не було помилки: Тереза не хоче за щось мститися Томашеві. Вона хоче знайти вихід з цього глухого кута. Вона знає, що стала для нього тягарем: вона надто серйозно ставиться до всього, з усього робить трагедію, не може зрозуміти легкості й забавної бездумності фізичної любові. Вона хотіла б навчитися легкості! Вона мріє, аби хтось відучив її бути старомодною!

Та якщо для інших жінок кокетування — друга натура, звичайнісінька звичка, для Терези воно стало предметом серйозного вивчення, яке повинно відкрити їй, на що вона здатна. Але саме тому,

що для неї це так важливо і серйозно, її кокетуванню бракує легкості, воно якесь вимучене, вдаване, перебільшене. Рівновага між обіцянкою і її негарантованістю (саме в цьому полягає справжня віртуозність кокетування!) у неї порушена. Вона обіцяє занадто палко, не підкреслюючи водночас достатньо виразно негарантованість обіцянки. Інакше кажучи, кожному вона здається надзвичайно доступною. Та коли потім чоловіки вимагають виконання того, що, як їм здалося, було обіцяно, вони наражаються на різкий опір, який пояснюють лише тим, що Тереза лукава і зла.

9

На вільний стільчик біля стойки бару сів хлопець років шістнадцяти. Він кинув кілька зухвалих фраз, які лишилися в розмові, як лишається на малюнку неправильна лінія, котру не можна ані продовжити, ані стерти.

— У вас гарні ноги, — сказав він їй.

Вона відрубала:

— Ви це бачите навіть крізь дерев'яну перегородку?

— Я бачив вас на вулиці, — пояснив він, але Тереза вже відвернулася від нього, зайнявшись іншим відвідувачем. Хлопець вимагав, щоб налила йому коньяку. Вона відмовилась.

— Мені вже вісімнадцять, — запротестував він.

— В такому разі покажіть посвідчення, — сказала, Тереза.

— Не покажу, — відрубав хлопець.

— Тоді пийте лимонад, — сказала Тереза.

Хлопець мовчки встав зі стільчика і пішов. Але десь через півгодини повернувся і знову сів біля бару. Його жести були розмашисті, і від нього за три метри тхнуло алкоголем.

— Лимонаду, — зажадав він.

— Ви п'яний, — відповіла Тереза.

Хлопець показав на друковану об'яву, що висіла на стіні за Терезою:

"Особам, яким ще немає вісімнадцяти років, продавати спиртне суворо забороняється".

— Вам заборонено відпускати мені спиртне, — сказав він, змахнувши перед Терезою рукою, — але ніде не написано, що мені заборонено випити.

— Де ви так набрались? — запитала Тереза.

— У корчмі навпроти, — розсміявся він і знову зажадав лимонаду.

— То чому ж ви там не лишилися?

— Бо я хочу на вас дивитися, — відповів хлопець. — Я люблю вас!

Його обличчя було якось дивно скривлене, коли він говорив це. Тереза не розуміла: він сміється з неї? заграє? жартує? чи просто не знає, що говорить з п'яних очей?

Вона поставила перед ним лимонад і почала обслуговувати інших відвідувачів. Фраза "я люблю вас" ніби вичерпала хлопця. Не промовивши більше й слова, він тихо поклав на стойку гроші і щез, Тереза навіть не помітила коли.

Та тільки-но він пішов, озвався невеликий лисий чоловічок, що випив уже три чарки горілки:

— Пані, адже ви знаєте, що неповнолітнім заборонено відпускати спиртне.

— Ніякого спиртного я йому не давала! Він дістав свій лимонад!

— Я чудово бачив, що ви влили йому в цей лимонад!

— Не вигадуйте! — вигукнула Тереза.

— Іще чарку горілки, — замовив лисий чоловік і додав: — Я вже давно за вами спостерігаю.

— Отож і радійте з того, що можете дивитися на гарну жінку і заткніть рота, — озвався високий чоловік, який за хвилину до цього підійшов до стойки і спостерігав усю сцену.

— А ви не лізьте не в своє діло! — горлав лисий.

— А ви мені можете пояснити: що вам до того? — запитав високий чоловік.

Тереза налила голомозому чоловікові горілки, яку він замовив. Той випив одним духом, заплатив і вийшов.

— Дякую, — сказала Тереза високому чоловікові.

— Нема за що, — відповів високий чоловік і також вийшов.

Через кілька днів він знову появився в барі. Побачивши його, Тереза усміхнулася йому як другові.

— Хочу вам ще раз подякувати. Цей голомозий часто приходить сюди, страшенно гидкий чоловік.

— Забудьте про нього.

— Чому він хотів образити мене?

— Нікчемний п'яничка. Ще раз дуже прошу вас: забудьте про нього.

— Якщо ви просите, я забуду про нього.

Високий чоловік подивився їй в очі й сказав:

— Обіцяєте мені?

— Обіцяю.

— Приємно чути, що ви мені щось обіцяєте, — сказав чоловік, все ще дивлячись їй в очі.

Це було явне кокетування: поведінка, яка дає навзнаки іншій людині, що сексуальне зближення можливе, хоча ця можливість лишається негарантованою і суто теоретичною.

— Яким чудом у цьому найогиднішому чеському кварталі можна зустріти таку жінку, як ви?

І вона:

— А ви? Що ви робите в цьому найогиднішому чеському кварталі?

Він сказав, що мешкає неподалік звідси, що він інженер і минулого разу зайшов сюди зовсім випадково, коли повертався з роботи.

11

Вона дивилась на Томаша, але її погляд зупинився не на його очах, а сантиметрів на десять вище, на його волоссі, що пахло чужим лоном.

Вона говорила: "Я більше не можу цього витримувати. Я знаю, що не повинна жалітися. Відтоді як ти повернувся заради мене до Праги, я заборонила собі ревнувати. Я не хочу ревнувати, але я недостатньо сильна, щоб боронитися проти цього. Допоможи мені, прошу тебе!"

Він узяв її під руку й повів у парк, куди кілька років тому вони часто ходили прогулюватись. Там стояли сині, жовті, червоні лавочки. Вони сіли на одну з них, і Томаш сказав: "Я розумію тебе. Я знаю, чого ти хочеш. Я все влаштував. Ти підеш зараз на Петршін".

Її раптом пойняла тривога: "На Петршін? Чому на Петршін?"

"Ти зійдеш аж на гору і все зрозумієш".

Їй страшенно не хотілося йти; її тіло було таке кволе, що вона не могла підвестися з лавочки. Але, не вміючи заперечувати Томашеві, через силу встала. Озирнулась. Він усе ще сидів на лавочці й посміхався їй майже весело.

Зробив жест рукою, який мав спонукати її йти далі.

12

Коли Тереза вийшла до підніжжя Петршіна, цієї зеленої гори, що здіймається посеред Праги, вона з подивом усвідомила, що там немає

людей. Це було дивно, бо здебільшого тут прогулювалися натовпи пражан. Серце в неї стислося від тривоги, але гора була така тиха, і тиша була така заспокійлива, що вона не опиралася й довірилася обіймам гори. Вона піднімалася вгору, час від часу зупиняючись і озираючись назад. Під нею було безліч веж і мостів; святі погрожували кулаками, втупивши в небеса кам'яні очі. Це було найпрекрасніше місто в світі.

Вона зійшла на вершину. За кіосками з морозивом, листівками й печивом (у них не було жодного продавця) простягався вдалечінь травний лужок, на якому зрідка росли дерева. На травнику вона побачила кількох чоловіків. Наближаючись до них, вона йшла все повільніше. Їх було шестеро. Чоловіки або стояли, або дуже повільно походжали, немов гравці на майданчику для гольфу, які роздивляються місцевість, зважують у руці ключку і намагаються набути добру форму перед змаганням.

Вона підійшла до них. Із шести чоловіків розпізнала трьох, які мали тут грати таку ж роль, як і вона: були розгублені, здавалося, що їм хотілося багато про що розпитати, але вони боялись видатися настирливими й тому мовчали, лише запитливо роздивляючись довкола.

Від інших трьох віяло поблажливою люб'язністю. Один із них тримав у руці рушницю. Загледівши Терезу, він посміхнувся і сказав: "Добре, що ви прийшли".

Вона привіталася кивком голови, їй було невимовно страшно.

Чоловік додав: "Аби не сталося помилки. Це на ваше бажання?"

Легше було сказати: "Ні, ні, це не на моє бажання!", але вона не могла собі навіть уявити такого, що розчарує Томаша. Чим би вона виправдалась, повернувшись додому? І тому сказала: "Так. Звичайно. Це на моє бажання".

Чоловік із рушницею вів далі: "Ви повинні зрозуміти, чому я запитую. Ми робимо це, лише маючи певність, що люди, які приходять до нас, самі висловили бажання вмерти. Ми лише робимо їм послугу".

Він допитливо подивився на Терезу, і вона знову мусила запевнити його: "Ні, не хвилюйтесь. Це на моє бажання".

Аби хоч трохи віддалити страту, вона сказала: "Ні, прошу вас, не треба. Якщо можна, я хочу бути останньою".

"Як бажаєте", — сказав він і відійшов до інших. Два його помічники не мали зброї й були присутні тут лише для того, щоб виявити увагу людям, які прийшли померти. Вони підхоплювали їх під руки й прогулювалися по лужку. Вкритий травою широкий простір губився у неозорій далечині. Засуджені до страти могли самі собі вибрати дерево. Вони зупинялись, роздивлялись довкола й довго не могли зважитися. Двоє з них вибрали нарешті для себе два платани, а третій ішов далі й далі, ніби жодне дерево не видавалося йому достатньо підходящим для його смерті. Помічник, ніжно тримаючи його під руку, терпляче супроводжував, аж поки чоловік, зрештою, не насмілився більше йти далі й зупинився біля розлогого клена.

Потім помічники зав'язали очі всім трьом стрічкою.

Отак на широкому травнику троє чоловіків притислися спинами до трьох дерев, у кожного стрічка на очах, а обличчя підведені до неба.

Чоловік із рушницею прицілився і вистрілив. Окрім співу птахів, нічого не було чути. Гвинтівка була з глушителем. Тереза лише побачила, як чоловік, який сперся на клен, почав сповзати на землю.

Не сходячи з місця, чоловік з рушницею повернувся в інший бік, і чоловік, який сперся на платан, серед повної тиші також сповз на

землю, а через кілька хвилин (чоловік з рушницею знову крутнувся на місці) упав на землю і третій засуджений на смерть.

13

Один із помічників мовчки підійшов до Терези. Він тримав у руці темно-синю стрічку.

Вона зрозуміла, що він хоче зав'язати їй очі. Вона похитала головою і сказала: "Ні, я хочу все бачити".

Але не це була справжня причина, чому вона відмовила йому. В ній нічого не було від героїв, готових безстрашно дивитися в очі цілого взводу катів. Вона лише хотіла віддалити смерть. Їй здавалося, що тільки-но їй зав'яжуть очі стрічкою, вона враз опиниться на порозі смерті, звідки нема дороги назад.

Чоловік ні до чого не силував Терезу, лише узяв її під руку. І так вони йшли широким травником, але Тереза довго не могла вибрати дерево. Ніхто її не квапив, але вона знала, що втекти від цього однаково не може. Побачивши перед собою квітнучий каштан, вона підійшла до нього. Спершись спиною на стовбур, подивилася вгору: побачила пронизану сонцем зелень і почула віддалені звуки міста, слабенькі й ніжні, наче воно озивалося тисячами скрипок.

Чоловік підняв рушницю.

Тереза відчувала, що мужність її геть вичерпалася. Впавши у відчай, вона не могла опанувати своєї слабості. Вона сказала: "Але це було не моє бажання".

Він умить опустив ствол рушниці і сказав надзвичайно лагідно: "Якщо це було не ваше бажання, ми не можемо цього зробити. Не маємо на це права".

І голос у нього був ласкавий, він ніби вибачався перед Терезою за те, що не може її застрелити, якщо вона сама того не бажає. Ота ласкавість рвала їй серце, і, обернувшись обличчям до кори дерева, вона розплакалась.

14

Усе її тіло здригалось від плачу, і вона обнімала дерево, наче це було не дерево, а ті: батько, котрого вона втратила, її дідусь, котрого ніколи не знала, її прадід, її прапрадід, якийсь страшенно старий чоловік, що прийшов з найвіддаленіших глибин часу, аби підставити їй своє обличчя в подобі шерехатої кори дерева.

Потім вона обернулася. Троє чоловіків були вже далеко, вони блукали по травнику, немов гравці у гольф, і рушниця в руці одного з них справді була подібна до гольфової ключки.

Вона сходила вниз стежками Петршіна, і душа її стискалася від туги за тим чоловіком, який мав застрелити її і не застрелив. Вона мріяла про нього. Повинен же їй хтось допомогти! Томаш не допоможе. Томаш посилає її на смерть. Допомогти їй повинен хтось інший!

Чим ближче вона підходила до міста, тим більше тужила за тим чоловіком і тим більше боялася Томаша. Він не простить їй, що вона не виконала своєї обіцянки. Не простить їй, що не була достатньо мужньою і зрадила його. Вона вже прийшла на вулицю, де вони мешкали, і знала, що за кілька хвилин побачить його. І від того на неї напав такий страх, що аж шлунок їй звело і захотілося блювати.

15

Інженер запрошував її зайти до нього додому. Вже двічі вона відмовлялась, а цього разу погодилась.

Пообідала, як завжди, стоячи в кухні, й пішла. Не було ще й другої години. Наблизившись до його будинку, вона відчула, як ноги, не підкоряючись їй, самі уповільнили крок.

І раптом їй спало на думку, що то, власне, Томаш посилає її до нього. Адже це він раз по раз утовкмачував їй, що любов і сексуальність не мають нічого спільного, тож вона йде лише перевірити й підтвердити його слова. У думці вона чує його голос: "Я розумію тебе. Я знаю, чого ти хочеш. Я все влаштував. Ти підеш зараз на Петршін. Ти зійдеш аж на гору і все зрозумієш".

Так, вона не робить нічого іншого — лише виконує Томашеві накази.

Вона хоче зайти до інженера тільки на хвилинку: лише вип'ють по чашечці кави; аби тільки дізнатися, що воно таке: дійти до самої межі невірності. Вона хоче виштовхати своє тіло на ту межу, лишити його там трохи постояти, немов біля ганебного стовпа, а тоді, якщо інженер захоче обійняти її, вона скаже, як сказала чоловікові з гвинтівкою на Петршіні: "Але це не моє бажання".

І тоді чоловік опустить дуло рушниці й скаже привітним голосом: "Якщо це не ваше бажання, то з вами нічого не може статися. У мене немає на це права".

І вона обернеться до стовбура дерева і розплачеться.

16

Це був околичний багатоквартирний дім, збудований на початку століття в робітничому кварталі Праги. Вона зайшла у під'їзд з брудними, побіленими вапном стінами. Затоптані кам'яні сходи з залізними поручнями привели її на другий поверх. Там вона звернула ліворуч. Біля других дверей, без таблички і без дзвінка, вона зупинилась. Постукала.

Він відчинив.

Уся квартира складалася з одного-єдиного приміщення, перші два метри якого були відгорожені завісою, яка утворила в такий спосіб щось на зразок передпокою; там стояв стіл із плитою і холодильник. Ступивши трохи далі, за завісу, вона побачила прямо перед собою видовжений прямокутник вікна в кінці вузької, довгої кімнати; з одного боку були книжкові полиці, а з другого — тахта і крісло.

— Квартира у мене вкрай проста, — сказав інженер, — сподіваюсь, вас це не бентежить.

— Ні, не бентежить, — мовила Тереза, дивлячись на стіну, геть закриту книжковими поличками. В цього чоловіка немає порядного стола, зате має сотні книжок. Це приємно здивувало Терезу, і тривога, з якою вона йшла сюди, трохи утамувалась. Вже з дитинства вона вважає книгу знаком таємного братства. Людина, в якої вдома така бібліотека, не може скривдити її.

Він запитав, що він може їй запропонувати. Вина?

Ні, ні, вина вона не хоче. Коли вже щось, то каву.

Він вийшов за завісу, а вона підійшла до книжкових полиць. Одна з книжок зацікавила її. Це був переклад Софоклового "Едіпа". Дивно, що тут ця книжка! Багато років тому Томаш дав Терезі прочитати її і довго розповідав про неї. Потім виклав свої міркування письмово й послав до газети, і ця стаття перевернула догори дном все їхнє життя. Дивлячись тепер на корінець цієї книжки, вона заспокоювалась. Здавалося, ніби Томаш навмисне залишив тут свій слід, подавав їй знак, що все це влаштував він. Вона витягла книжку, розгорнула її. Коли інженер повернеться до кімнати, вона запитає, чому в нього ця книжка, чи він її читав і що він про неї думає. З допомогою цих хитрощів вона пересуне

розмову з небезпечної території чужої квартири в інтимний світ Томашевих думок.

Потім вона відчула на плечі руку. Інженер узяв у неї книжку, мовчки поклав на полицю і повів її до тахти.

Їй знову пригадалась фраза, яку вона сказала катові з Петршіна. Тепер вона вимовила її вголос:

— Але це не моє бажання!

Вона вірила, що ця чудодійна формула вмить змінить ситуацію, проте в цій кімнаті слова втратили магічну силу. Мені навіть здається, що вони спонукали чоловіка до більшої рішучості: притиснувши Терезу до себе, поклав руку їй на груди.

Дивна річ: від цього дотику вона враз перестала тривожитись. Цим дотиком інженер указав на її тіло, і вона усвідомила, що йдеться зовсім не про неї (не про її душу), але виключно про її тіло. Про тіло, яке зрадило її і яке вона вигнала у світ поміж інші тіла.

17

Він розстебнув їй ґудзики на блузці й дав зрозуміти, щоб решту вона розстебнула сама. Але вона не виконала його вказівки. Вона вигнала своє тіло у світ, але не хотіла нести за нього відповідальність. Вона не чинила опору, але й не допомагала йому. Душа в такий спосіб хотіла показати, що, хоч вона й не згодна з тим, що відбувається, але вирішила лишатись нейтральною.

Він роздягав її, і вона при тому була майже непорушна. Коли він її поцілував, її губи не відповіли на доторк його губів. Але невдовзі вона зненацька відчула, що лоно її зволожилось, і вона злякалась.

Збудження, яке вона відчувала, було тим сильніше, що виникло всупереч її бажанню. Душа її таємно погодилася з усім, що відбувалось, але знала й те, що це велике збудження триватиме лише в тому випадку, якщо її згода не була висловлена. Коли б вона вголос сказала своє "так", коли б захотіла добровільно брати участь у любовній грі, збудження ослабло б. Адже душу збуджувало саме те, що тіло діє всупереч її бажанню, зраджує її, і вона спостерігає те зрадництво ніби збоку.

Потім він стягнув з неї трусики, і Тереза лишилася зовсім гола. Душа бачила голе тіло в обіймах чужого чоловіка, і це здавалося їй таким невірогідним, як коли б вона зблизька роздивлялася планету Марс. В освітленні невірогідності тіло її вперше втратило для неї свою банальність; душа вперше дивилась на нього зачаровано; на передній план виступила вся його особливість, неповторність, незрівнянність. Воно вже не було звичайним серед інших тіл (яким вона бачила його досі), а найнезвичайнішим. Душа не могла відірвати погляд від родимки, круглої, коричневої плямки, що була якраз над волосяним покривом лона; ця плямка здавалася їй печаттю, яку вона сама (душа) поставила на тіло, і по-блюзнірському близько від цієї святої печаті тепер рухався чужий член.

А потім, глянувши на інженерове обличчя, Тереза усвідомила, що вона ніколи не давала згоди на те, щоб тіло, на якому її душа поставила свій знак, опинилося в обіймах когось, кого вона не знає і не хоче знати. Її охопила запаморочлива ненависть. Вона зібрала слини в роті, аби плюнути в обличчя тому чужому чоловікові. Але він спостерігав за нею з такою ж нетерплячою цікавістю, як вона за ним; він помітив її лють, і рухи його прискорилися. Тереза відчувала, як до неї здаля підступає блаженство, почала кричати: "ні, ні, ні"; вона опиралась йому, боронилася, тож затримувана насолода довго розливалася в її тілі, не знаходячи для себе виходу; вона ширилася в неї, наче морфій, упорскнутий у вену. Тереза борсалася в його обіймах, била навколо себе руками і плювала йому в обличчя.

18

Унітази в сучасних ванних піднімаються від підлоги, немов білі квіти водяної лілії. Архітектори роблять усе можливе, щоб тіло забуло про свою нікчемність, і людина не знала, що відбувається з покидьками її утроби, коли над ними зашумить вода, рвучко спущена з резервуара. Каналізаційні труби, хоч і протягують свої щупальці до наших квартир, старанно приховані від наших очей, і ми нічогісінько не знаємо про невидиму Венецію екскрементів, над якою споруджено наші ванни, спальні, танцювальні зали і парламенти.

Убиральня старого околичного будинку в празькому робітничому кварталі була не така лицемірна; підлога в ній була викладена сірими кахлями, і унітаз здавався на їхньому тлі якимось широким і жалюгідно вбогим. Він не був подібний своєї формою до квітки водяної лілії, а здавався тим, чим був: розширеним кінцем труби. На ньому не було навіть дерев'яного сидіння, і Терезі довелося сісти на холодну емальовану жерсть.

Вона сиділа на унітазі, і прагнення випорожнити нутрощі, яке раптом оволоділо нею, було прагненням дійти до крайнього приниження, стати тілом якомога більше і повніше, тим самим тілом, про яке казала мати, що його призначення лише в тому, щоб переварювати і виділяти. Тереза випорожнює свої нутрощі, відчуваючи в цю мить безмежний смуток і самотність. Нема нічого жалюгіднішого за її голе тіло, що сидить на розширеному кінці стічної труби.

Її душа втратила цікавість глядача, своє злорадство і гординю: вона вже знову була десь глибоко в тілі, в найдальшому куточку його нутра, і з відчаєм чекала, чи не покличе її хтось вийти назовні.

19

Вона встала з унітаза, спустила воду і вийшла до передпокою. Душа тремтіла в тілі, голому і знехтуваному. Вона й досі відчувала дотик паперу, яким витерлася.

І тут сталося щось незабутнє: їй раптом страшенно захотілося піти до нього в кімнату й почути його голос, його слова, звернені до неї. Коли б він обізвався до неї тихим, глибоким голосом, душа насмілилась би вийти на поверхню тіла, і Тереза розплакалась би. Вона обняла б його так, як уві сні обнімала стовбур каштана.

Вона стояла в передпокої і намагалася погамувати це безмірне бажання розплакатися перед ним. Знала, що коли не опанує себе, станеться те, чого вона не хотіла. Вона закохається в нього.

У ту хвилину з кімнати долинув його голос. Коли вона почула цей голос сам по собі (не бачачи високої інженерової постави), він здивував її: був тонкий і високий. Як це вона раніше цього не зауважила?

Мабуть, лише завдяки цьому несподівано неприємному враженню від його голосу їй вдалося відігнати спокусу. Вона зайшла до кімнати, попіднімала розкидану одежу, швиденько вдяглася й вийшла.

20

Вона поверталася з магазину з Каренiним, який ніс у пащі рогалика. Був холодний ранок, підморожувало. Вони йшли повз житловий район, де на просторих місцинах поміж будинками люди насаджували невеличкі городи й садочки. Раптом Каренін зупинився, напружено вдивляючись у тому напрямку. Вона також подивилася туди, але нічого особливого не помітила. Каренін потягнув її за собою, і вона підкорилась. І тільки тоді вона побачила над замерзлою землею порожньої грядки чорну голівку ворони з великим дзьобом.

Голівка без тіла злегка ворушилась, і з дзьоба час від часу виривався смутний, хриплий звук.

Каренін був такий розтривожений, що випустив навіть рогалика. Тереза мусила прив'язати його до дерева, оскільки боялась, аби він не завдав вороні шкоди. Потім опустилася на коліна і спробувала розкопати притоптану довкола живою похованої птиці землю. Це було нелегко зробити. Вона зламала собі ніготь, аж кров потекла.

У цю хвилину неподалік від неї упав камінь. Вона обернулась і побачила за рогом будинку двох хлопчиків років десяти. Тереза підвелася. Помітивши її порух і собаку біля дерева, хлопчаки повтікали.

Вона знову опустилася на коліна й знову заходилася розгрібати землю, аж поки нарешті витягла ворону з її могили. Але в неї були поламані ноги й крила, вона не могла ані ходити, ані злетіти в повітря. Тереза загорнула ворону в свій червоний шарфик, який був пов'язаний у неї на шиї, і притисла її до себе лівою рукою. Правою відв'язала Кареніна, доклавши чимало зусиль, щоб утихомирити його й примусити іти поряд.

У двері вона подзвонила, тому що обидві руки були зайняті й не могла дістати ключа з кишені. Томаш відчинив. Вона подала йому поводок з Кареніним і сказавши: — "Потримай його!" — понесла ворону до ванної кімнати. Поклала її на підлогу під умивальником. Ворона билася, але не могла зрушити з місця. З неї текла якась густа жовта рідина. Тереза послала під умивальником старі ганчірки, щоб вона не мерзла на холодних кахлях. Птиця раз у раз розпачливо махала зламаним крилом, і її дзьоб докірливо стирчав угору.

Вона сиділа на краю ванни й не могла відвести очей від конаючої ворони. Бачила в її сирітській самотності образ власної долі й раз у раз повторяла в думці: в усьому світі я не маю нікого, крім Томаша.

Чи переконала її історія з інженером у тому, що любовні авантюри не мають нічого спільного з коханням? Що вони легкі й нічого не важать? Чи стало їй спокійніше?

Аж ніяк.

У думках вона поверталася до сцени: вона вийшла з убиральні, і її тіло стоїть у передпокої голе й знехтуване. Душа тремтіла злякана, десь глибоко в нутрі. Коли б у ту хвилину чоловік, що був у кімнаті, обізвався до її душі, Тереза розплакалася б і, і впала йому в обійми.

Вона уявила собі, що замість неї у передпокої біля убиральні стоїть котрась із Томашевих коханок, а замість інженера в кімнаті був Томаш. Він каже дівчині одне-єдине слово, і та зі сльозами обнімає його.

Тереза знає, що такою буває хвилина, коли народжується любов: жінка не може встояти перед голосом, який викличе назовні її злякану душу; чоловік не може встояти перед жінкою, душа якої відгукнулася на його голос. Томаш ніде не застрахований від тенет кохання, і Тереза побоюється за нього повсякчас, щохвилини.

Яку вона має зброю? Лише свою вірність. Вона запропонувала її йому одразу, з самого початку, з першого дня, ніби усвідомлювала, що нічого іншого не може йому дати. Їхня любов — на диво асиметрична архітектура: вона тримається на абсолютній непохитності її вірності, як гігантський палац на одному-єдиному стовпі.

Невдовзі ворона вже не ворушила крилами, і лише час від часу посіпувалась її поранена ніжка. Терезі не хотілося відходити від неї, так

ніби вона пильнувала біля вмирущої сестри. Нарешті вона все-таки пішла в кухню, щоб наспіх пообідати.

Коли повернулася, ворона була мертва.

22

У перший рік любові Тереза при зляганні кричала, і цей крик, як я вже казав, хотів засліпити й оглушити свідомість. Згодом вона кричала менше, але душа її як і раніше була засліплена любов'ю і нічого не бачила. Лише коли вона тішилася з інженером, і відсутність любові призвела до того, що душа її прозріла.

Тереза знову була в сауні й стояла перед дзеркалом. Вона дивилася на себе і внутрішнім зором бачила сцену тілесної любові в інженеровій квартирі. Те, що запам'яталося їй, було не про коханця. Відверто кажучи, вона б навіть не змогла описати його, вона, мабуть, і не помітила, як він виглядав голим. Те, що вона пам'ятала (і на що вона зараз, збуджена, дивилась у дзеркало) було її власне тіло; її лобок і кругла родима плямка над ним. Ця родимка, що досі була для неї лише прозаїчним дефектом шкіри, закарбувалася в пам'яті. Вона хотіла бачити її знову і знову в невірогідному сусідстві з чужим чоловічим членом.

Не можу не підкреслити ще раз: їй не хотілося бачити член чужого чоловіка. Їй хотілось бачити свої статеві органи в сусідстві з чужим членом. Вона не тужила за коханцевим тілом. Вона тужила за своїм власним тілом, яке вона несподівано відкрила для себе, найближчим і найстороннішим, а також найбільш збудливим.

Вона дивилася на своє тіло, вкрите дрібними краплями, що лишилися на ньому після душу, і думала про те, що найближчими днями інженер знову зайде до неї в бар. Вона хотіла, щоб він прийшов, хотіла, щоб він покликав її до себе! Мріяла про це!

23

Щодня вона хвилювалася, що інженер появиться біля бару і що вона не годна буде сказати "ні". Але в міру того як дні минали, побоювання, що він прийде, витіснялося страхом, що не прийде.

Проминув місяць, але інженер не з'являвся. Терезі здавалося це непоясненним. Ошукана мрія відступила на задній план і змінилася занепокоєнням: чому він не прийшов?

Вона обслуговувала відвідувачів. Серед них знову був лисий чоловік, який колись звинуватив її в тому, що вона наливає спиртне неповнолітнім. Він голосно розповідав непристойний анекдот, такий самісінький, як ті, що їх вона чула вже разів сто від п'яничок, яким колись подавала пиво в маленькому містечку. І знову їй здалося, що материн світ повертається до неї, і вона вкрай нелюб'язно обірвала плішивого.

Чоловік образився:

— А ви мені не вказуйте. Дякуйте і за те, що терпимо вас за цією стойкою.

— Хто ми? Хто це ми?

— Ми, — сказав чоловік і замовив собі ще горілки. — І запам'ятайте, я не потерплю від вас образ.

Потім він показав на Терезину шию, обмотану намистом з дешевих перлів:

— Звідки у вас ці перли? Не міг же їх вам подарувати ваш чоловік, — мийник вікон! Він не має коштів на такі подарунки! То це вам клієнти дають? А за що вони вам це дають?

Каренін піднявся, сперся передніми лапами на стіл і загарчав.

24

Посланник сказав:

— Це був сексот.

— Коли б він був сексотом, мав би триматися непомітніше, — заперечила Тереза. — Що ж це за таємна поліція, коли вона перестала бути таємною!

Посланник сів на канапу й підклав ноги під себе, як навчився на курсах йоги. Над ним у рамці посміхався Кеннеді, по-особливому освячуючи його слова.

— Дорога Терезочко, — по-батьківському сказав він, — сексоти можуть мати кілька функцій. Перша — класична. Вони слухають, про що люди поміж собою говорять, і доповідають про це своїм шефам.

Друга функція — залякування. Вони дають нам зрозуміти, що тримають нас у руках, і хочуть заставити нас боятися. Саме цього добивався ваш плішивий.

Третя функція полягає в тому, що вони намагаються створювати ситуації, які б нас скомпрометували. Сьогодні вже ніхто не намагається звинувачувати нас в антидержавних підступах, бо завдяки цьому ми б завоювали ще більшу симпатію. Скоріше вони намагатимуться знайти в нас у кишені гашиш або намагатимуться довести нам, що ми зґвалтували дванадцятирічну дівчинку.

Якусь дівчинку завжди знайдуть, яка це посвідчить.

Тереза знову згадала про інженера. Чому він так ніколи більше й не прийшов?

Посланник вів далі:

— Вони намагаються заманити людей у пастку, щоб потім примусити працювати на себе і з їхньою допомогою наставляти пастки на інших людей, поступово зробивши з цілого народу єдину організацію донощиків.

Тереза вже не мала сумніву: інженера до неї підіслала поліція. А ким був той дивний хлопець, що напився в корчмі навпроти й освідчувався їй у коханні? Плішивий сексот напався на неї через нього, а інженер заступився. Всі троє грали свої ролі за підготовленим заздалегідь сценарієм, метою якого було прихилити до неї чоловіка, котрий мав звести її.

Як же це їй одразу не спало на думку? Адже та квартира була якась дивна і зовсім не пасувала тому чоловікові! Чого б цей елегантно вдягнений інженер мешкав у такій убогій квартирі? І чи був він узагалі інженером? Бо як це можливо, щоб інженер о другій годині дня вже був вільний від роботи? І хіба читав би інженер Софокла? Ні, ця бібліотека зовсім не інженерова! Це приміщення скоріше скидалося на конфісковану квартиру якогось арештованого інтелектуала. Коли їй було десять років і заарештували її батька, так само конфіскували їхню квартиру з усією бібліотекою. І хто знає, як потім використовували цю квартиру.

Тепер їй стало ясно, чому він більше ні разу не прийшов. Він виконав своє завдання. Яке? П'яний сексот мимоволі виказав його, коли крикнув їй: "Не забувайте: проституція нині у нас заборонена!" Цей удаваний інженер посвідчить, що вона переспала з ним і вимагала від нього гроші! Вони погрожуватимуть їй скандалом, вимагаючи, щоб вона доносила на людей, які п'ють біля її стойки!

— Не турбуйтесь, у вашій історії нема нічого небезпечного, — заспокоював її посланник.

— Може, й так, — сказала вона здавленим голосом, виходячи з Кареніним на нічні вулиці Праги.

25

Люди здебільшого тікають від своїх страждань у майбутнє. На дорозі часу вони проводять уявну риску, за якою їхні нинішні страждання припиняться. Але Тереза такої риски перед собою не бачить. Утішити її може лише погляд назад. Знову була неділя. Вони сіли в машину й поїхали далеко за Прагу.

Томаш був за кермом, Тереза поруч із ним, а Каренін час від часу із заднього сидіння нахилявся до них і лизав їм вуха. Через дві години вони доїхали до маленького курортного містечка, де років шість тому разом провели кілька днів. Хотіли там заночувати.

Вони зупинили машину на площі й вийшли. Нічого не змінилося. Навпроти був готель, у якому вони колись жили, і стара липа стояла перед ним. Ліворуч від готелю тяглася стара дерев'яна колонада, в кінці якої з мармурової чаші било струменем джерело, до якого, як і минулого разу, схилялися люди з кухликами в руках.

Томаш знову показав на готель. Щось усе-таки змінилось. Колись він називався "Гранд", тепер на ньому був напис "Байкал". Вони подивились на табличку на розі будинку: Московська площа. Потім пройшлися всіма знайомими вулицями (Каренін ішов за ними сам, без повідка), знайомлячись із їхніми новими назвами: Сталінградська вулиця, Ленінградська вулиця, Ростовська вулиця, Новосибірська вулиця, Київська вулиця, Одеська вулиця, був там санаторій "Чайковський", санаторій "Толстой", санаторій "Римський-Корсаков"; були там і готель

"Суворов", і кінотеатр "Горький" і кафе "Пушкін". Всі назви були запозичені з російської географії і з російської історії.

Тереза пригадала перший день вторгнення. Люди у всіх містах знімали таблички з назвами вулиць, а з шляхів забирали дороговкази, на яких були написані назви міст. Країна за одну ніч стала безіменною. Протягом семи днів російська армія блукала по місцевості, не знаючи, де вона є. Офіцери шукали будинки редакцій, телебачення, радіо, щоб захопити їх, але не могли знайти. Вони розпитували у людей, але перехожі тільки знизували плечима або вказували неправильні адреси й неправильні напрямки.

Минули роки, і раптом починаєш розуміти, що ця анонімність була небезпечною для країни. Вулиці й будинки вже не повернулися до своїх колишніх назв. І так один чеський курорт раптом став якоюсь малою ілюзорною Росією, і минуле, яке Тереза приїхала шукати сюди, виявилося конфіскованим, їм стало гидко лишатися там на ніч.

26

До машини поверталися мовчки. Вона думала про те, що всі речі й люди постають перед очима перевдягненими. Старе чеське місто прикрилося російськими іменами. Чехи, які фотографували вторгнення, насправді працювали на таємну поліцію. В чоловіка, який посилав її на смерть, була на обличчі маска Томаша. Стукач виступав під ім'ям інженера, і інженер хотів грати роль чоловіка з Петршіна. Знамення книжки в його квартирі було фальшивим і мало на меті штовхнути її на хибний шлях.

Згадавши про книжку, яку там тримала в руках, вона раптово щось усвідомила, і кров ударила їй в обличчя: як це було? Інженер сказав, що принесе каву. Вона підійшла до книжкової полиці й взяла звідти Софоклового "Едіпа". Потім інженер повернувся. Але без кави!

Знову й знову вона поверталася до цієї сцени: як довго його не було, коли він ходив по каву? Щонайменше хвилину, а може, дві або й три. І що він робив у тому крихітному передпокої? Був у туалеті? Тереза намагається пригадати, чи чула вона, як грюкнули двері і як зашуміла спущена вода. Ні, шуму води вона напевно не чула, це вона запам'ятала б. Вона також майже впевнена, що й двері не грюкали. То що ж він тоді робив у передпокої?

І раптом усе стало аж надто ясно. Якщо вони хочуть заманити її в пастку, одного свідчення інженера замало. Їм потрібен доказ, який неможливо заперечити. Протягом цих підозріло довгих хвилин інженер, напевно, встановлював камеру. Або, що вірогідніше, впустив у квартиру когось із фотоапаратом, і той потім, ховаючись за завісою, фотографував їх.

Ще кілька тижнів тому вона сміялася з Прохазки, який не усвідомлював, що живе в концентраційному таборі, де не існує ніякого приватного життя. А що вона? Полишивши материн дім, вона наївно гадала, що раз і назавжди стане господарем свого особистого життя. Але материна домівка тяглася за нею по цілому світі, простягала до неї руки. Тереза ніколи не втече від неї.

Вони спускалися сходами поміж садами до площі, де залишили машину.

— Що з тобою? — запитав Томаш.

Перше ніж вона встигла відповісти, хтось привітався з Томашем.

27

Це був п'ятдесятирічний селянин з обвітреним обличчям, якого Томаш колись оперував. Відтоді його щороку посилали на лікування на цей курорт. Він запросив Томаша й Терезу на склянку вина. Оскільки в

Чехії вхід із собаками до розважальних закладів заборонений, Терезі довелося відвести Кареніна в машину, а чоловіки тим часом посідали в кав'ярні. Коли Тереза підійшла до них, селянин казав: — У нас тиша і спокій. Два роки тому мене навіть обрали головою кооперативу.

— Вітаю, — сказав Томаш.

— Знаєте, це провінція. Люди звідси тікають. Ті, що нагорі, мусять радіти, коли хтось узагалі хоче лишитися в селі. Нас виганяти з роботи їм немає смислу.

— Це було б для нас ідеальне місце, — сказала Тереза.

— Ви б там нудилися, люба пані. Там нічого немає. Взагалі нічогісінько немає.

Тереза не зводила очей з обвітреного обличчя хлібороба. Це був дуже милий чолов'яга. Скільки вже часу минуло, відколи їй ніхто не здавався милим!

Завдяки йому перед очима в неї постав образ провінції: село з костьольною вежею, поля, ліси, заєць, що біжить по борозні, мисливець у зеленому капелюсі. Вона ніколи не жила в селі. Цей образ запав їй у душу з розповідей. Або з книжок. Або його закарбували в її підсвідомості якісь далекі предки. Однак цей образ стояв у неї перед очима, такий виразний, як фотографія прабабусі в родинному альбомі чи старовинна гравюра.

— Маєте ще якісь труднощі? — запитав Томаш.

Хлібороб торкнувся того місця на шиї, де череп з'єднується із хребтом — Отут часом болить.

Не підводячись зі стільця, Томаш обмацав місце, на яке вказав колишній пацієнт, а тоді ще якийсь час розпитував його. Потім сказав: — Я вже не маю права виписувати ліки. Але скажете лікареві, який вас лікує, що ви говорили зі мною і я порадив вам приймати ось це. — Він витяг з гаманця блокнот, вирвав з нього аркушик і великими літерами написав назву ліків.

28

Вони повертались в Прагу.

Тереза думала про фотографію, на якій інженер обнімає її голе тіло. Вона втішала себе: навіть якщо така фотографія існує, Томаш ніколи не побачить її. Ця фотографія має для них якусь ціну доти, доки з її допомогою вони зможуть шантажувати Терезу. Але тільки-но вони відішлють цю фотографію Томашеві, вона враз утратить будь-яку ціну.

Але що буде, коли поліція тим часом дійде висновку, що Тереза для них не становить жодного інтересу? В такому разі фотографія в їхніх руках стане простою забавкою, і ніхто нікому не заборонить, щоб потішитись, вкласти її в конверт і послати Томашеві.

А що буде, коли Томаш одержить таку фотографію? Прожене її? Може, й ні. Мабуть, напевне, ні. Але хистка будова їхньої любові остаточно зруйнується. Бо ж ця будова тримається на її вірності, як на одному-єдиному стовпі, а любові так само як імперії: якщо загине ідея, на якій вони були засновані, — занепадають і вони.

Перед очима в неї була картина: заєць, що біжить борозною, мисливець у зеленому капелюсі й костьольна вежа над лісом.

Вона хотіла сказати Томашеві, що добре було б виїхати з Праги. Поїхати геть від дітей, які закопують живих ворон у землю, геть від

стукачів, геть від дівчат, озброєних парасольками. Вона хотіла сказати йому, що добре було б виїхати в село. Що це єдина дорога до порятунку.

Вона повернула до нього голову. Але Томаш мовчав і дивився на щось перед собою. Вона не могла подолати бар'єр мовчання, що розділяв їх. Вона почувалася так само, як тоді, коли спускалася з Петршіна: на шлунок тиснуло й хотілося блювати. Томаш лякав її. Він був для неї надто сильний, а вона надто слабкою. Він віддавав їй накази, яких вона не розуміла. Намагалася виконати їх, але нічого в неї не виходило.

Тереза хотіла повернутися знову в Петршін і попросити чоловіка з рушницею дозволити їй зав'язати очі стрічкою й спертися на стовбур каштана, їй хотілося вмерти.

29

Вона прокинулась і усвідомила, що вдома сама.

Вийшла на вулицю й попрямувала до набережної. Хотіла подивитися на Влтаву. Хотіла стати на березі й довго дивитися на хвилі, бо ж плин річки заспокоює і лікує. Річка тече споконвіку, і людські історії відбуваються на її берегах. Відбуваються, щоб завтра про них забували, а річка текла собі далі.

Спершись на парапет, вона дивилася вниз. Це була околиця Праги, Влтава вже протекла через місто, лишила позаду пишність Градчан і костьолів і була, наче актриса після спектаклю, стомлена й замислена. Текла вона поміж брудних берегів, обгороджених парканами й стінами, за якими були фабрики й спорожнілі спортивні майданчики.

Вона довго дивилась на воду, що здавалася тут іще смутнішою і темнішою; і раптом посеред річки угледіла якийсь предмет, червоний предмет, так, це була лавочка. Дерев'яна лавочка на металевих ніжках,

яких повно у празьких парках. Вона поволі плила серединою Влтави. А за нею ще одна лавочка. А далі ще, і ще, й лише тепер Тереза побачила, що з міста пливуть лавочки із празьких парків, їх було багато і ставало дедалі все більше, вони пливли по річці, як восени листя, винесене водою з лісів, лавочки червоні, жовті, блакитні.

Вона озирнулась назад, наче хотіла запитати в перехожих, що все це означає. Чому пливуть по воді лавочки з празьких парків? Але всі байдуже проходили мимо, нікого анітрохи не цікавило, що якась річка тече споконвіку через їхнє недовговічне місто.

Вона знову задивилась на річку. Їй було невимовно сумно. Вона розуміла: те, що вона бачить, це прощання.

Коли більшість лавочок щезла з поля зору, з'явилося ще кілька запізнілих, ще одна жовта лавочка, а за нею ще одна, блакитна, остання.

ЧАСТИНА П'ЯТА

ЛЕГКІСТЬ І ТЯЖКІСТЬ

1

Коли Тереза нежданo приїхала до Томаша в Прагу, він кохався з нею, як я вже писав у першій частині роману, того самого дня чи, точніше, тієї самої години, але одразу ж після цього у неї підскочила температура. Вона лежала на його постелі, а він стояв над нею, маючи непоборне відчуття, що це дитя, яке хтось поклав до кошика й пустив його за течією.

Образ підкиненої дитини від того став йому дорогим, і він часто думав про старі міфи, в яких він зустрічався. В цьому явно крилась і

причина, чому якогось дня він узяв у руки переклад Софоклового "Едіпа".

Історія Едіпа добре відома: пастух, знайшовши підкинене немовля, відніс його своєму цареві Полібові, і той виховав його. Вже бувши юнаком, Едіп зустрів на гірській дорозі повіз, у якому їхав незнайомий вельможа. Поміж ними спалахнула сварка, і Едіп вельможу вбив. Згодом він став чоловіком цариці Іокасти і володарем Фів. Він і гадки не мав, що чоловік, якого він убив у горах, був його батько, а жінка, з якою він живе, його мати. Лиха доля тим часом обрушилася на його підданих і почала терзати їх страшними недугами. Коли ж Едіп збагнув, що він сам винен у їхніх стражданнях, застібками від одежі виколов собі очі й сліпий пішов геть із Фів.

2

У тих, хто вважає, нібито комуністичні режими в Центральній Європі — є виключно витвором злочинців, лишається поза увагою головна істина: злочинні режими були створені не злочинцями, а ентузіастами, впевненими, що вони відкрили єдину дорогу в рай. Вони затято захищали цю дорогу, прирікаючи людей на смерть. Проте з часом з'ясувалося, що ніякого раю не існує, а отже ентузіасти виявились убивцями.

І тоді всі з криком накинулися на комуністів: "Ви відповідальні за нещастя країни (вона зубожіла і спустошилась), за втрату її самостійності (вона попала під владу Росії), за страту невинних!"

А ті, кого звинувачували, відповідали: "Ми не знали! Нас обдурили! Ми вірили! Але в глибині душі своєї ми невинні!"

Отже, суперечка, зрештою, звелася до одного-єдиного запитання: чи справді вони не знали, чи лише вдають, що не знали?

Томаш стежив за цією суперечкою (як стежив за нею весь десятимільйонний народ) і приходив до думки, що серед комуністів напевне були люди не такі вже й необізнані (не могли ж вони не знати про страхіття, що творилися й далі творяться у післяреволюційній Росії). Проте цілком вірогідно, що більшість із них справді не знала нічого.

І він сказав собі, що важливо не те, знали вони чи не знали, питання треба ставити по-іншому: чи можна вважати людину невинною лише на тій підставі, що вона не знає? Хіба дурень, який сидить на троні, звільняється від відповідальності лише тому, що він дурень?

Припустімо, що чеський прокурор, котрий на початку п'ятдесятих років вимагав смерті для безневинного, був обдурений російською таємною поліцією і урядом своєї країни. Але хіба має право сьогодні, коли ми вже знаємо, що звинувачення були абсурдні й страчено невинних, той самий прокурор обстоював чистоту своєї душі й бив себе в груди, запевняючи: "Моя совість чиста, я не знав, я вірив!" Хіба в його "я не знав! я вірив!" не криється невиправна вина?

І тоді Томаш знову пригадав історію Едіпа: Едіп не знав, що він живе з власного матір'ю, і все ж, коли зрозумів, про що йдеться, не відчував себе невинним. Він не зміг дивитися на горе, яке завдав своїм незнанням, виколов собі очі і, сліпим, пішов із Фів.

Томаш, слухаючи, як комуністи галасливо захищали свою внутрішню чистоту, казав собі подумки: завдяки вашому невіданню ця країна втратила, можливо, на століття свободу, а ви кричите, що не відчуваєте за собою вини? Як же ви можете на все це дивитись? І це вас не жахає? Чи ви взагалі щось бачите? Бо коли б ви були зрячими, вам слід було б осліпити себе й піти з Фів!

Це порівняння так подобалося йому, що він частенько використовував його в розмовах з друзями, тож із часом його формулювання ставали все точнішими й вишуканішими.

Він, як і всі інтелектуали тих років, читав тижневик, що його видавала Спілка чеських письменників тиражем триста тисяч примірників і який досяг досить значної автономії в державі, висвітлюючи теми, що їх інші видання навіть згадувати не наважувались. У письменницькому часописі писали й про те, хто і якою мірою винен у судових убивствах на політичних процесах, якими розпочиналося комуністичне правління.

У всіх цих суперечках повторювалося повсякчас те саме запитання: знали вони чи не знали? Оскільки Томаш це запитання вважав другорядним, то якогось дня він письмово виклав свої міркування про Едіпа й послав їх до тижневика. Через місяць одержав відповідь. Його запрошували в редакцію. Коли він прийшов туди, його привітав редактор, чоловік маленького зросту, але прямий, наче аршин проковтнув, і запропонував йому змінити порядок слів в одному реченні. Невдовзі текст справді був опублікований на передостанній сторінці в рубриці "Листи читачів".

Томаша це аж ніяк не порадувало. Чи варто їм було кликати його до редакції, щоб він погодився на зміну порядку слів в одному реченні, щоб потім, уже не питаючи про його згоду, скоротити текст настільки, що всі його міркування були зведені до основної тези (причому надто схематичної й агресивної) і вже зовсім не подобалися йому.

Сталося це весною 1968 року. При владі тоді був Александр Дубчек. Дубчек і поряд із ним ті комуністи, котрі почувалися винними й ладні були зробити все, щоб тільки спокутувати свою провину. Однак інші комуністи, — ті, котрі кричали, що вони ні в чому не винні, — боялися суду розгніваного народу. І тому день у день ходили скаржитися російському послові й просити в нього підтримки. Коли був опублікований Томашів лист, вони кричали: "Погляньте, як далеко все це зайшло! Вони вже відверто пишуть, що нам треба повиколювати очі!"

А через два-три місяці росіяни вирішили, що вільні дискусії в їхній губернії неприпустимі, і протягом однієї ночі їхні війська окупували Томашеву батьківщину.

3

Повернувшись із Цюріха до Праги, Томаш почав працювати, як і раніше, у своїй клініці. Але невдовзі його запросив до себе головний лікар.

— Зрештою, шановний колего, — сказав йому той, — ви не письменник, не журналіст і не рятівник народу, а лікар і вчений. Я не хочу вас втрачати й зроблю все, щоб вас залишити працювати в лікарні. Але ви мусите відмовитися від своєї статті про Едіпа. Чи вона вам дуже дорога?

— Пане шефе, — відповів Томаш, пригадавши, як на третину скоротили його текст. — Ніщо не було мені таке байдуже, як саме ця публікація.

— Ви, звичайно, розумієте, про що йдеться, — сказав головний лікар.

Томаш розумів: на терезах лежали дві речі: на одній чаші його честь (яка полягала в тому, що він не буде відмовлятися від того, що сказав), а на другій — усе, що він звик вважати смислом свого життя (свою працю вченого і лікаря).

Головний лікар говорив далі: — У їхніх вимогах — публічно зрікатися своїх слів — є щось середньовічне. Що таке взагалі "зректися"? В нинішні часи думку можна лише спростувати, але не зректися її. А тому, шановний колего, зректися думки — це щось неможливе, чисто словесне, формальне, магічне, і, я не бачу причини, чому б вам не зробити того, що від вас вимагають. У суспільстві, в якому править терор, ніякі заяви не зобов'язують, бо вони вимушені, і чесна людина не

повинна сприймати їх серйозно, а пропускати повз вуха. Повторюю, шановний колего, в моїх інтересах і в інтересах ваших пацієнтів, щоб ви продовжували працювати.

— Ви, безперечно, маєте рацію, — сказав Томаш з нещасним виглядом.

— Але що?.. — намагався відгадати його думки головний лікар.

— Боюсь, мені буде соромно.

— Перед ким? Невже ви такої високої думки про людей, які вас оточують, і вам не байдуже, що вони подумають?

— Ні, я зовсім не такої високої думки про них, — сказав Томаш.

— Окрім того, — додав головний лікар, — мене запевнили, що взагалі не йдеться про публічний виступ. Звичайні бюрократи. Їм потрібно, щоб десь у досьє було свідчення про те, що ви не противник режиму, щоб тим самим вони могли захиститися, коли б хтось звинуватив їх, чому залишили вас на вашій роботі. Мені обіцяли, що ваша заява не матиме широкого розголосу, що вони не мають наміру публікувати її.

— Дайте мені тиждень, аби все обміркувати, — закінчив Томаш розмову.

4

Томаша вважали кращим хірургом клініки. Подейкували навіть, що головний лікар, який наближався до пенсійного віку, невдовзі поступиться йому своїм місцем. Коли поширилася чутка, що органи вимагають від нього покутної заяви, ніхто не сумнівався, що Томаш послухається.

Це насамперед його вразило: хоча він не давав ані найменшого приводу сумніватися в його доброчесності, люди охочіше робили ставку на його нечесність.

Крім того, вражала їхня реакція на його можливе рішення. Міг би розділити її на два основні типи:

Перший тип реакції виявляли ті, котрі самі (або їхні близькі) змушені були чогось зрікатися, виявляти свою згоду з окупаційним режимом або готові були піти на це (хай навіть неохоче, ніхто охоче не йшов на це).

Ці люди посміхалися йому особливою посмішкою, якої він досі не помічав: полохливою посмішкою таємної згоди. Вона була подібна до посмішки двох чоловіків, котрі випадково зустрілися в борделі; їм трохи соромно, але водночас і приємно, бо ж їхній сором взаємний; між ними виникають узи свого роду братства.

Вони посміхалися йому з тим більшим задоволенням, що він ніколи не мав репутації конформіста. Гадали, що він погодився з пропозицією головного лікаря, а це було доказом того, що боягузливість поступово і впевнено стає нормою поведінки й невдовзі взагалі не сприйматиметься як така. Ці люди ніколи не були його друзями. Томаш злякався, усвідомивши, що коли б він справді зробив заяву, про яку просив його головний лікар, вони обов'язково запрошували б його на склянку вина, набиваючись у друзі.

Другий тип реакції стосувався тих, котрі самі (або їхні близькі) зазнали переслідувань, відмовлялись іти на будь-який компроміс з окупаційними властями, або тих, від кого ніхто не вимагав ніякого компромісу (ніякої заяви) і котрі (можливо, тому, що були надто молоді і ще не встигли вскочити в якусь халепу) були переконані, що нічого подібного не вчинили б.

Один із них, дуже здібний молодий лікар С., запитав Томаша:

— Ну як, ти їм уже написав?

— Вибач, що ти маєш на увазі? — запитав Томаш.

— Ну, своє зречення, — сказав С. Він говорив це без усякої злості. Навіть посміхався. Це була знову зовсім інша посмішка, з великого гербарію посмішок: задоволена посмішка моральної вищості.

Томаш сказав: — Послухай, що ти знаєш про моє зречення? Ти його читав?

— Ні, — відповів С.

— То чого ж язиком мелеш? — запитав Томаш.

С. задоволено посміхався: — Знаєш, ми всі чудово розуміємо, як воно робиться. Така заява пишеться у формі листа директорові, міністрові чи бозна-кому ще, той обіцяє, що листа не буде опубліковано, щоб його автор не почувався приниженим. Чи не так?

Томаш, знизавши плечима, слухав далі.

— Заява спокійнісінько лежить у когось у столі, але писака знає, що в будь-який момент вона може бути обнародувана. І тому вже боїться слово зайве сказати, покритикувати що-небудь, проти чогось виступити, він знає, що в такому разі його заяву опублікують, а він буде знеславлений. Та, якщо подумати, це цілком пристойний метод. Можна уявити собі й гірший.

— Так, на диво пристойний метод, — сказав Томаш, — але цікаво, хто тобі сказав, що я погодився на таке?

Колега знизав плечима, але посмішка не зійшла з йоґо обличчя.

Томаш зробив одне дивне відкриття. Усі всміхались до нього, усі хотіли, щоб він письмово покаявся, тим самим він усіх порадував би! Люди з першим типом реакції порадувалися б тому, що інфляція малодушності робить їхню поведінку загальноприйнятою і повертає їм утрачену честь. А люди з другим типом реакції звикли вважати свої чесноти особливим привілеєм, від якого не бажають відмовлятись. І тому почувають до боягуза таємну любов; без нього їхня мужність стала б якимось звичайним і марним зусиллям, яким ніхто б уже не захоплювався.

Томаш не міг переносити тих усмішок, йому здавалося, що він бачить їх повсюди, навіть на обличчях незнайомих людей на вулиці. Він утратив сон. Чого б це? Хіба він надає цим людям такого значення? Зовсім ні. Він знає їм ціну, тож сердиться сам на себе, що їхні погляди так бентежать його. У цьому немає ніякої логіки. Адже так мало поважає цих людей і водночас залежить від їхньої думки?

Його глибока недовіра до людей (його сумніви щодо їхнього права вирішувати його долю й осуджувати його), мабуть, вплинула свого часу і на вибір професії, що виключала необхідність виставляти себе на суд загалу. Людина, яка обрала, наприклад, дорогу політика, добровільно віддає себе на суд загалу, наївно сподіваючись, що завоює його прихильність. Можливе несхвалення натовпу лише збуджує його, активізує, так само, як Томаша збуджувала складність діагнозу.

Лікар (на відміну від політика або актора) підлягає суду своїх пацієнтів і найближчих колег, а отже, суду в чотирьох стінах, у вузькому колі. На погляди тих, хто його судить, він умить міг відповісти власним поглядом, спробувати порозумітись або захиститись. Але зараз Томаш опинився в ситуації (вперше в житті), коли на нього було спрямовано значно більше поглядів, аніж він спроможний був уловити. Він не міг на них відповісти ані власним поглядом, ані словом. Його кинули напризволяще. Про нього говорили і в клініці й поза клінікою (у той період знервована Прага ділилася звістками про те, хто не справдив надій, хто зрадив, хто став колабораціоністом, з неймовірною швидкістю

африканського тамтама), він це знав, але не мав сили з цим боротися. Він і сам дивувався, наскільки все це було для нього нестерпне і яку розгубленість викликало в нього. Інтерес усіх цих людей до нього був йому огидний, як штовханина або дотики людей, котрі зривають із нас одежу в наших страхітливих снах.

Він прийшов до головного лікаря і повідомив йому, що нічого не напише.

Головний лікар потис йому руку міцніше, ніж звичайно, і сказав, що передбачав його рішення.

Томаш сказав: — Пане докторе, можливо, ви могли б утримати мене в клініці й без цієї заяви, — у такий спосіб він хотів натякнути головному лікареві, що для цього досить було б усім колегам пригрозити заявами про звільнення, якщо його, Томаша, примусять залишити клініку.

Але нікому з колег не спало навіть на думку пригрозити заявою про звільнення, тож через деякий час Томаш (головний лікар потис йому руку ще міцніше, ніж попереднього разу; на ній ще довго лишалися синці) змушений був попрощатися з клінікою.

5

Спершу він опинився в сільській лікарні, десь кілометрів за вісімдесят від Праги. Добирався туди щодня поїздом і повертався смертельно стомленим. Через рік йому пощастило знайти місце вигідніше, хоч і другорядніше, у приміській амбулаторії. Тут він уже не міг займатися хірургією і практикував як лікар-терапевт. Прийомна завжди була переповнена пацієнтами, тому кожному з них він міг присвятити не більше п'яти хвилин; він прописував їм аспірин, виписував лікарняні листки працюючим і посилав на обстеження до спеціалістів. Він уже не вважав себе лікарем, а скоріше чиновником.

Одного разу в кінці прийому до нього зайшов чоловік років п'ятдесяти; помірна повнота надавала йому поважності. Він відрекомендувався співробітником міністерства внутрішніх справ і запросив Томаша до шинку навпроти.

Чоловік із міністерства внутрішніх справ усміхнувся:

— Коли б щось сталося, вам досить послатися на мене, — і подав Томашеві свою візитну картку, де було його прізвище (звісно, вигадане) і міністерський номер телефону.

Потім він довго розводився про те, як він цінує Томаша. Мовляв, усі в його міністерстві жалкують, що хірург такого масштабу мусить прописувати у приміській амбулаторії аспірин. У такий спосіб він давав зрозуміти, що органи, хоч про це і не говориться вголос, не згодні з надто жорстокими методами, якими фахівців виганяють з їхніх робочих місць.

Томаша вже давно ніхто не хвалив, тож він уважно слухав цього гладуна й дивувався, як точно і з усіма подробицями той поінформований про його професійні достоїнства. Яка ж людина беззахисна проти лестощів! Томаш не міг устояти й не сприймати серйозно слів чоловіка з міністерства.

Але причиною цього було не тільки самолюбство. До цього спричинилася ще й недосвідченість. Коли ви сидите віч-на-віч із кимось, хто люб'язний, чемний, ввічливий, дуже важко весь час усвідомлювати, що в тому, що він говорить, немає ніякої правди, немає нічого щирого. Недовіра (постійна і систематична, без тіні вагання) вимагає величезних зусиль, а також тренування, тобто частих поліцейських допитів. Такого тренування Томашеві бракувало.

Чоловік із міністерства вів далі:

— Ми знаємо, пане докторе, що в Цюріху у вас було блискуче становище. І ми дуже цінуємо, що ви повернулися. З вашого боку це був благородний вчинок. Ви знали, що ваше місце тут. — І потім додав, ніби докоряючи Томашеві: — Але ваше місце за операційним столом!

— Я згоден із вами, — мовив Томаш.

Запала коротка пауза, після якої чоловік із міністерства сказав смутним голосом:

— І все-таки скажіть мені, пане докторе, ви справді гадаєте, що комуністам слід виколювати очі? Чи не здається вам дивним, що це кажете саме ви, той, хто стільком людям повернув здоров'я?

— Це чистісінька дурниця, — захищався Томаш. — Прочитайте уважно, що я написав.

— Я читав, — сказав чоловік з міністерства внутрішніх справ, і голос його звучав дедалі сумніше.

— Коли б ви прочитали весь текст, таким, як я його написав, вам би таке не спало на думку. Він вийшов трохи скороченим.

— Як це? — насторожив вуха чоловік із міністерства. — Вони опублікували ваш текст не в тому вигляді як ви його написали?

— Його скоротили.

— Дуже?

— Приблизно на третину.

Чоловік із міністерства, здавалося, був щиро засмучений.

— З їхнього боку це була, звичайно, нечесна гра.

Томаш знизав плечима.

— Ви повинні були протестувати! Вимагати негайного виправлення тексту!

— Невдовзі після того прийшли росіяни. У нас у всіх з'явились інші турботи, — сказав Томаш.

— Чому люди мають про вас думати, що ви, лікар, хочете, щоб людей хтось осліплював?

— Знаєте, ця моя статейка була надрукована десь аж у кінці журналу, серед листів. Ніхто її навіть не помітив. Хіба що російське посольство, якому вона прийшлась до речі.

— Е ні, пане докторе! Я сам розмовляв з багатьма людьми, які обговорювали вашу статтю і дивувались, як ви таке могли написати. Але тепер, коли ви мені пояснили, що стаття вийшла в іншому вигляді, аніж ви її написали, я дещо побачив в іншому світлі. Це вони запропонували вам її написати?

— Ні, — сказав Томаш, — я сам її послав їм.

— Ви знайомі з цими людьми?

— З якими?

— Тими, що надрукували вашу статтю.

— Ні.

— Ви ніколи з ними не розмовляли?

— Одного разу вони викликали мене в редакцію.

— Навіщо?

— З приводу статті.

— І з ким ви розмовляли?

— З якимсь редактором.

— Як його прізвище?

Лише тепер Томаш збагнув, що його допитують. Він раптом уявив собі, що може наразити когось на небезпеку. Він знав, звичайно, ім'я редактора, але заперечив: — Ні, я не знаю.

— Але ж, пане докторе, — сказав працівник міністерства тоном, сповненим обурення від Томашевої нещирості, — все ж таки він відрекомендувався вам!

Хіба не трагікомічно, що саме наше добре виховання стало союзником таємної поліції. Ми не вміємо брехати. Імператив "кажи правду!", який з дитинства нам прищеплювали тато й мама, спрацьовує так автоматично, що ми соромимося за свою брехню навіть перед поліцейським, який допитує нас. Для нас куди простіше сперечатися з ним, ображати його (що, до речі, не має аніякісінького сенсу), аніж брехати йому в очі (хоча тільки це ми й повинні робити).

Коли чоловік з міністерства дорікнув йому за нещирість, Томаш відчув себе ніби винуватим; йому довелося подолати якийсь внутрішній бар'єр, аби й далі стояти на своїй брехні: — Може, він і

відрекомендувався мені, — сказав Томаш, — та оскільки його ім'я нічого мені не говорило, я одразу ж забув його.

— Який він на вигляд?

Редактор, котрий тоді розмовляв з ним, був невисокий на зріст і мав коротко підстрижене йоржиком світле волосся. Томаш постарався наділити його зовсім протилежними рисами: — Високий на зріст. З довгим чорним волоссям.

— Ясно, — сказав чоловік з міністерства, — і з великою бородою.

— Саме так, — потвердив Томаш.

— Сутулий.

— Так, так, — іще раз погодився Томаш і зрозумів, що саме тепер чоловік з міністерства установив, про кого йдеться. Томаш не тільки доніс на якогось бідолашного редактора, але його донос іще й фальшивий.

— Але навіщо він викликав вас? Про що ви розмовляли?

— Вони хотіли подекуди змінити порядок слів.

Це прозвучало, як смішна відмовка. Чоловік із міністерства знов обурився: чому Томаш не хоче сказати правду:

— Послухайте, пане докторе! Хвилину тому ви твердили, що вам скоротили текст на третину, а тепер кажете, що з вами дискутували про порядок слів! Де ж тут логіка?

Томашеві одразу легше стало відповідати на запитання, бо те, що він казав тепер, було чистісінькою правдою:

— Логіки немає, але це саме так і є, — засміявся він. — У мене попросили дозволу змінити порядок слів в одному реченні, а потім ще й викинули третину статті.

Чоловік з міністерства знову похитав головою, ніби не міг збагнути такої аморальної поведінки, і сказав: — Ці люди поставилися до вас дуже некоректно.

Він допив склянку вина і зробив висновок: — Пане докторе, ви стали жертвою шантажу. Було б шкода, якби через це постраждали ви і ваші пацієнти. Ми, пане докторе, добре усвідомлюємо ваші достоїнства. Подивимося, що можна зробити для вас.

На прощання він сердечно потиснув Томашеві руку.

Потім вони вийшли з шинку й кожен подався до своєї машини.

6

Цією зустріччю Томаш був страшенно пригнічений. Він не міг вибачити собі невимушеного тону розмови. Якщо вже він не відмовився розмовляти з поліцейським агентом (бо не був готовий до такої ситуації й не знав, що закон дозволяє йому, а чого ні), то мав бодай відмовитися пити з ним у корчмі вино, немов з приятелем! А якби хтось, хто знає цього чоловіка, та побачив їх разом? Напевно, зробив би висновок, що Томаш співробітничає з поліцією! І навіщо він узагалі сказав йому, що його статтю скоротили? Навіщо він давав без усякої потреби цю інформацію? Від усього того був дуже незадоволений собою.

Через два тижні чоловік із міністерства прийшов знову. Хотів, як і минулого разу, піти до корчми, але Томаш попросив його лишитись у приймальні.

— Я вас розумію, пане докторе, — посміхаючись, сказав він.

Ця фраза привернула Томашеву увагу. Чоловік із міністерства вимовив її, як шахіст, котрий засвідчує суперникові, що в попередньому ході той припустився помилки.

Вони сиділи віч-на-віч, розділені Томашевим письмовим столом. Хвилин через десять, протягом яких говорили тільки про епідемію грипу, що саме лютувала в місті, чоловік із міністерства сказав:

— Ми довго думати про вашу справу, пане докторе. Коли б ішлося тільки про вас, усе було б простіше. Але ми мусимо зважати на громадську думку. Хотіли ви того чи ні, але своєю статтею посприяли антикомуністичній істерії. Не буду приховувати: нам було навіть запропоновано притягнути вас до суду за вашу статтю. Це передбачено законом, публічне підбурювання до насилля.

Чоловік із міністерства помовчав, пильно дивлячись Томашеві в очі. Томаш знизав плечима. А той знову перейшов на заспокійливий тон:

— Ми відхилили цю пропозицію. Хоча б якою була ваша відповідальність у цій справі, але в інтересах суспільства ви повинні працювати там, де ваші здібності найкраще проявляються. Головний лікар дуже цінує вас. Маємо також відгуки ваших пацієнтів. Ви чудовий спеціаліст, пане докторе! І ніхто не може вимагати від лікаря, аби він так само добре розумівся на політиці. Ви дозволили обвести себе круг пальця. Час все поставити на свої місця. Тому ми вирішили запропонувати вам текст заяви, яку ви, на нашу думку, могли б передати в розпорядження преси. А ми вже подбаємо про те, щоб її вчасно опублікували, — і він простяг Томашеві аркуш паперу.

Томаш прочитав, що там було написано, і жахнувся. Це було незрівнянно гірше за те, що вимагав від нього два роки тому головний лікар. Це було вже не просте зречення статті про Едіпа. Тут були слова про любов до Радянського Союзу, про вірність комуністичній партії; було тут і засудження інтелектуалів, котрі прагнули втягнути країну у вир громадянської війни, але головне те, що тут був донос на редакторів письменницького тижневика, в тому числі й на високого сутулого редактора (Томаш із ним ніколи не зустрічався, але знав його лише прізвище і бачив на знімках), які свідомо зловжили його статтею, надавши їй інший смисл і перетворивши її на контрреволюційну прокламацію; вони, мовляв, були надто боягузливі, аби власноручно написати таку статтю, і тому вирішили сховатися за спину наївного лікаря.

Чоловік із міністерства помітив страх у Томашевих очах. Він нахилився і по-дружньому плеснув його під столом по коліну:

— Пане докторе, це всього лише пропозиція! Ви поміркуйте, і якщо захочете змінити те чи інше формулювання, звісно, ми зможемо про все домовитися. Зрештою, це ваш текст!

Томаш одразу повернув папір поліцейському, так ніби боявся ще бодай на хвилину затримати його в своїх руках. Ніби йому раптом спало на думку, що на цьому папері хтось колись шукатиме відбитки його пальців.

Замість того щоб узяти папір, чоловік із міністерства з награним здивуванням здійняв руки (схожим жестом папа римський благословляє з балкона натовп):

— Та що ви, пане докторе, навіщо ви мені це повертаєте? Залиште в себе. Спокійно обміркуйте все вдома.

Заперечно хитаючи головою, Томаш терпляче тримав папір у простягнутій руці. Чоловік із міністерства перестав наслідувати папу римського, який благословляє віруючих і був змушений узяти нарешті папір.

Томаш хотів був сказати дуже різко, що ніякого тексту ніколи не напише і не підпише, проте в останню хвилину змінив тон. І спокійно сказав.

— Я все ж таки грамотний. То чому маю підписувати те, чого сам не писав?

— Гаразд, пане докторе, можемо вибрати іншу послідовність. Спершу ви самі напишете, і лише потім ми разом переглянемо. Те, що ви зараз прочитали, може послужити вам принаймні за взірець.

Чому Томаш одразу рішуче не відхилив пропозиції поліцейського агента?

У голові в нього промайнула думка: крім того, що подібні заяви мають деморалізувати весь народ (у цьому, напевно, полягає генеральна російська стратегія), в його випадку поліція, мабуть, домагається і якоїсь конкретної мети: можливо, вони готують процес над редакторами тижневика, в якому Томаш опублікував свою статтю. Якщо це так, Томашева заява потрібна їм як доказ, необхідний для судового розгляду і для тієї кампанії, що її вестимуть у пресі проти редакторів. І якщо він зараз принципово й рішуче відмовиться від заяви, то підставить себе під удар: поліція опублікує підготовлений текст із його підробленим підписом. І жодна газета ніколи не опублікує його спростування! Ніхто в світі вже потім не повірив би, що то не він написав і підписав! Він давно зрозумів, що люди почуваються щасливими, коли бачать моральне приниження ближнього, тож вони не дозволять йому зіпсувати цю втіху якимось поясненням.

Давши поліції надію, що сам напише якийсь текст, він виграв час. Одразу ж, наступного дня, він подав заяву на звільнення з роботи, розміркувавши (правильно!), що тієї хвилини, як він добровільно спуститься на найнижчу сходинку суспільної драбини (куди, зрештою, на той час спустилися тисячі інтелектуалів з різних галузей), поліція втратить над ним владу і перестане ним цікавитися. За таких обставин уже ніякий текст з його заявою вони не зможуть опублікувати, бо все це було б просто невірогідним. Ганебні публічні заяви завжди пов'язані з просуванням по службі, але в жодному разі не з падінням підписантів.

Лікарі в Чехії — державні службовці, і держава може діяти на свій розсуд: звільняти їх з посади чи ні. Чиновник, з яким Томаш говорив про своє звільнення, знав його на прізвище, ім'я і шанував його. Він умовляв його не кидати своє місце роботи, і Томаш раптом засумнівався, чи взагалі прийняв правильне рішення. Проте він почувався вже ніби зв'язаним із ним клятвою вірності й наполіг на своєму. Так він став мийником вікон.

7

Кілька років тому, виїжджаючи з Цюріха до Праги, Томаш тихо сказав собі "Es muss sein!" і думав при цьому про свою любов до Терези. Але ще того ж дня він почав сумніватися, чи справді це мусило бути: він усвідомив, що до Терези його привів ланцюг смішних випадковостей, які трапилися з ним сім років тому (ішіас його шефа був на початку ланцюга), і завдяки яким він нині повертається в клітку, з якої йому вже не втекти.

Чи означає це, що в його житті ніякого "es muss sein", ніякої великої необхідності не було? Гадаю, що вона все-таки була. Але це була не любов, це було покликання. В медицину його привів не випадок, не розрахунок, а глибоке внутрішнє прагнення.

Якщо взагалі можливо ділити людей на якісь категорії, то передовсім за тими глибокими пристрастями, які протягом усього життя спрямовують їх на ту чи іншу діяльність. Кожен француз неповторний. Проте актори в усьому світі схожі один на одного, і в Парижі, і в Празі, ба навіть у будь-якому провінційному театрі. Актор — це той, хто з дитинства на все життя погоджується виставляти себе на огляд анонімної публіки. Без цієї основної згоди, яка ніяк не пов'язана з талантом, яка значно глибша за талант, не можна стати актором. Подібно до цього лікар — це той, хто погоджується все життя і з усією послідовністю займатися людськими тілами. Ця основна згода (а зовсім не талант і не вміння) дає йому можливість уже на першому курсі ввійти до прозекторської, а через шість років стати лікарем.

Хірургія доводить основний імператив професії медика аж до крайньої межі, де людське вже межує з божественним. Коли ви огрієте кого-небудь обухом по голові, він повалиться на землю і сконає. Але ж колись він однаково сконав би. Таке вбивство лише трохи випереджає те, що Бог трохи пізніше вчинив би сам. Бог, як можна припустити, розраховував на вбивство, але не розраховував на хірургію. Він і не думав, що хтось наважиться встромити руку в нутро механізму, який він створив, старанно загорнув у шкіру, запечатав і заховав від людських очей. Коли Томаш уперше приставив скальпель до шкіри чоловіка, який спав під наркозом, а потім рішучим жестом проткнув цю шкіру й розпоров її рівною і точною лінією (наче це був клапоть неживої матерії, пальто, спідниця, занавіска), його охопило короткочасне, але до болю приголомшливе відчуття блюзнірства. І саме це захоплювало його! Це було глибоко закорінене в ньому оте "es muss sein", до якого не могла привести його ніяка випадковість, ніякий ішіас головного лікаря, ніякі зовнішні причини.

Але як же могло статися, що він так швидко, енергійно і легко звільнився від чогось, що так глибоко було в його єстві?

Він відповів би нам, що зробив це, аби поліція не зловжила його ім'ям. Але, правду кажучи, навіть якщо це теоретично можливо (і такі

випадки траплялися), все-таки малоймовірно, щоб поліція розпорядилась опублікувати заяву з його підробленим підписом.

Звісно, людина може боятись і тієї небезпеки, яка малоймовірна. Припустімо таке. Припустімо також, що він гнівався на самого себе, на свою незугарність і хотів уникнути дальших зіткнень із поліцією, які посилили б у ньому почуття безпорадності. І припустімо навіть, що він однаково втратив би свою професію, бо механічна робота в амбулаторії, де він прописував аспірин, аж ніяк не відповідала його уявленням про медицину. Та попри все це, поспішність його рішення видається мені дивною. Чи не приховується за нею щось інше, глибше, що лишилося поза увагою під час його абстрактних розмірковувань?

8

Хоча Томаш завдяки Терезі й полюбив Бетховена, він не дуже розумівся на музиці, і я не певен, чи знав він справжню історію бетховенівського мотиву "muss es sein? es muss sein!"

А було це так: якийсь пан Дембшер заборгував Бетховену п'ятдесят форинтів, і композитор, який завжди не мав грошей, нагадав йому про них. "Muss es sein?" — сумно зітхнув пан Дембшер, і Бетховен гомерично розсміявся: "Es muss sein!" і одразу ці слова та їхню мелодію поклав на ноти, скомпонував на цей реалістичний мотив невеличкий канон для чотирьох голосів: три голоси співають "es muss sein, es muss sein, ja, ja, ja" (це мусить бути, це мусить бути, так, так, так), і четвертий голос вступає: "heraus mit dem Beutel!" (Витягни, любий, портмоне!)

Той самий мотив через рік став основою четвертої частини його останнього квартету, опус 135. Тоді Бетховен уже не думав про портмоне Дембшера. Слова "es muss sein!" звучали для нього дедалі врочистіше, ніби їх промовляла сама Доля. У мові Канта навіть "добрий день!", сказане відповідним чином, може набути подоби метафізичної тези. Німецька мова — мова важких слів. І "es muss sein!" стало вже

зовсім не жартом, а "der schwer gefasste Entschluss" (тяжко прийнятим рішенням).

Отже, Бетховен перетворив тоді легковажне натхнення у серйозний квартет, жарт — у метафізичну правду. Це цікавий приклад перетворення легкого у важке (або за Парменідом: приклад перетворення позитивного в негативне). Хоч як дивно, але таке перетворення нас не дивує. Навпаки, нас обурило б, якби Бетховен перетворив серйозність свого квартету на легкий жарт чотириголосого канону про портмоне Дембшера. При цьому він повівся б цілком у дусі Парменіда: перетворив би тяжке на легке, а отже, негативне на позитивне! На початку (як незакінчений ескіз) була б велика метафізична правда, а в кінці (як завершений твір) був би легенький жарт! Тільки ми вже не вміємо мислити, як Парменід.

Мені здається, що оте агресивне, врочисте, суворе "es muss sein!" у глибині душі вже давно дратувало Томаша, і в ньому жила глибока мрія перетворити, за Парменідом, тяжке на легке. Згадаємо про те, як колись він водночас назавжди відмовився зустрічатися з першою дружиною і сином і з якою полегкістю сприйняв повний розрив стосунків з батьками. Хіба це було щось інше, аніж різкий і не зовсім усвідомлений жест, яким він відкинув усе, що видавалося йому тяжким обов'язком, його "es muss sein!"?

Тоді, звичайно, це було зовнішнє "es muss sein!", визначене суспільними умовностями, у той час, як "es muss sein!" його любові до медицини йшло ізсередини. Тим гірше. Внутрішній імператив ще сильніший і тому ще настирніше кличе до бунту. Бути хірургом — означає розрізати поверхню речей і дивитися, що криється всередині. Мабуть, саме тому в Томаша з'явилося бажання дізнатися, що приховується по той бік "es muss sein!"; іншими словами: що залишиться від життя, коли людина звільниться від того, що досі вважала своїм покликанням.

Та коли він, відрекомендувавшись доброзичливій завідувачці празького підприємства "Миття вікон та вітрин", побачив раптом результати свого рішення в усій їхній реальності й невідворотності, йому стало страшнувато. В такому стані він прожив кілька перших днів своєї нової роботи. Але тільки-но подолав (за якийсь тиждень) приголомшливу незвичність свого нового життя, як раптом зрозумів, що для нього настала пора довгих канікул. Він робив речі, до яких йому було байдужісінько, і це було чудово. Він раптом зрозумів щастя людей (досі він завжди їх жалів), котрі виконують роботу, до якої їх не змушує жодне внутрішнє "es muss sein!" і про яку, покинувши робоче місце, вони можуть одразу забути. Ніколи раніше він не знав цієї блаженної байдужості. Коли, бувало, щось не вдавалося йому на операційному столі, він впадав у відчай і не міг заснути. Часто втрачав навіть інтерес до жінок. "Es muss sein!" його професії було своєрідним упирем, що висмоктував з нього кров.

Тепер він ходив по Празі з жердиною для миття вітрин та вікон і з подивом усвідомлював, що почувається на десять років молодшим. Продавщиці великих магазинів зверталися до нього "пане докторе" (празький там-там діяв бездоганно) і питали в нього порад щодо свого нежитю, хворого попереку чи нерегулярної менструації. Вони почували себе ніяково, коли, поливши скло водою і насадивши щітку на тичку, він починав мити вітрину. І коли б вони могли кинути покупців у магазині, то з великою радістю забрали б у нього з рук тичку й помили скло замість нього.

Томаша запрошували здебільшого великі магазини, але підприємство часто посилало його до приватних осіб. Масове переслідування чеських інтелектуалів тоді ще викликало в людей якусь ейфорію солідарності. Колишні пацієнти Томаша, довідавшись, що він миє вікна, дзвонили до нього на підприємство і замовляли саме його. Потім зустрічали його з пляшкою шампанського або сливовиці і, записавши йому до квитанції тринадцять вимитих вікон, дві години розмовляли з ним і пили за його здоров'я. І Томаш ішов до наступної квартири чи магазину в чудовому гуморі. Родини російських офіцерів

розміщались у країні по квартирах, по радіо лунали погрозливі промови чиновників міністерства внутрішніх справ, що посіли місця вигнаних редакторів, а він, підпилий, бродив по Празі, і здавалося йому, що він іде з одного свята на інше. Це були його довгі канікули.

Він повертався назад у часи свого вільного холостяцького життя. Тобто відчував себе раптом без Терези. Зустрічався з нею тільки вночі, коли вона приходила з ресторану, і він ледь пробуджувався з напівсну, і вранці, коли вона ще не могла розплющити очей, поспішав на роботу він. У своєму розпорядженні він мав шістнадцять годин, і це був несподівано набутий простір свободи. А простір свободи для нього з ранньої молодості означав: молоді жінки.

9

Коли приятелі іноді запитували його, скількох жінок він мав у житті, він ухилявся од відповіді, а коли ті наполягали, казав: "Могло їх бути сотень зо дві". Декотрі заздрісники твердили, що він перебільшує. Він захищався: "Хіба це багато? Я маю зв'язки з жінками років двадцять п'ять. Поділіть дві сотні на двадцять п'ять. У вас вийде якихось вісім нових жінок на рік. Це не так і багато".

Проте, відтоді як він почав жити з Терезою, його еротична активність наштовхувалась на організаційні труднощі; він міг відвести для неї (між операційним столом і домом) лише вузьку смужку часу, і хоч використовував він його якнайінтенсивніше (подібно до рільника, котрий старанно обробляє свою діляночку в горах), цього не можна було порівняти з простором у шістнадцять годин, які зненацька подарувала йому доля. (Я кажу шістнадцять годин, бо й ті вісім годин, коли він мив вікна, були наповнені знайомством з новими продавщицями, службовками, домашніми господарками, з якими він мав змогу домовлятися про зустріч.)

Що він шукав у них? Що його вабило до них? Хіба любовне дійство — не вічне повторення того самого?

Ні. Завжди лишається маленька частка чогось неймовірного. Коли він бачив жінку в одежі, він, звичайно, міг приблизно уявити собі, який вигляд вона матиме гола (тут його досвід медика доповнював досвід коханця), але поміж приблизністю уяви і точністю реальності лишався маленький простір неймовірного, і це не давало йому спокою. Проте, гонитва за неймовірним не кінчається відкриттям голизни, а продовжується далі: як жінка поводитиметься, коли він роздягне її? Що говоритиме, коли він буде пестити її? У якій тональності звучатимуть її зітхання? Яка гримаса з'явиться в неї на обличчі у хвилину екстазу?

Своєрідність "я" приховується саме в тому, що є в людині неймовірне. Уявити собі ми можемо лише те, що в усіх людях однакове, спільне. Індивідуальне "я" — це те, що відрізняється від загального, тобто те, чого не можна загодя відгадати й вирахувати, що необхідно лише виявити, відкрити, завоювати.

Томаш, який останніх десять років своєї лікарської практики займався виключно людським мозком, знає, що немає нічого важчого, ніж осягнути чиєсь "я". Між Гітлером та Ейнштейном, між Брежнєвим та Солженіциним значно більше подібного, аніж відмінного. Якщо це виразити числами, то можна було б сказати, що поміж ними одна мільйонна часточка несхожого, а дев'ятсот дев'яносто дев'ять тисяч дев'ятсот дев'яносто дев'ять мільйонних подібного.

Томаш охоплений пристрастю відкривати й оволодівати цією мільйонною часткою, і йому здається, що в цьому полягає смисл його одержимості жінками. Він одержимий не жінками, він одержимий тим, що є в кожній із них неймовірного, інакше кажучи, одержимий тією мільйонною часткою несхожого, яка відрізняє одну жінку від інших жінок.

(Тут, мабуть, стикалася його пристрасть хірурга з пристрастю бабія. Він не випускав з руки уявного скальпеля, навіть коли бував з коханками. Він мріяв оволодіти чимось, що крилося глибоко в них і заради чого необхідно розрізати їхню поверхню.)

Ми можемо, звичайно, спитати, чому він шукав цю мільйонну часточку несхожого саме в сексі. Хіба не міг він, скажімо, знайти її в ході, в кулінарних забаганках чи в мистецьких захопленнях тієї чи іншої жінки?

Безперечно, мільйонна частка несхожості наявна в усіх сферах людського життя, але скрізь вона загальнодоступна, її не треба відкривати, вона не потребує скальпеля. Якщо одна жінка віддає перевагу сиру, а не тістечку, а друга не терпить цвітної капусти, то хоч вона й демонструє таким чином свою оригінальність, але ми одразу пересвідчуємося, що ця оригінальність незначуща, пуста і що немає ніякого смислу зупиняти на ній свою увагу й шукати в ній якусь цінність.

Тільки в сексуальності мільйонна частка несхожості являє собою щось рідкісне, бо вона недоступна публіці, і її треба завойовувати. Ще півстоліття тому для такого завоювання треба було присвятити дуже багато часу (тижні чи навіть місяці), і час, відданий завоюванню, ставав мірою вартості завойованого. Проте і зараз, хоча час, потрібний для завоювання, незмірно скоротився, сексуальність і надалі лишається металевою шкатулкою, у якій заховане жіноче "я".

Отже, це була не жадоба насолоди (насолода приходила на додаток, немов якась премія), а жадоба оволодіти світом (розкрити своїм скальпелем розпластане тіло світу), саме вона гнала Томаша услід за жінками.

Серед чоловіків, які ганялися за багатьма жінками, ми можемо легко розрізнити дві категорії. Одні шукають у всіх жінках свою власну, суб'єктивну мрію про жінку. Інших спонукає бажання оволодіти безмежними розмаїттями об'єктивного жіночого світу.

Одержимість перших — лірична: вони шукають у жінках самих себе, свій ідеал, але раз по раз розчаровуються, бо ж ідеал, як відомо, не можна знайти ніколи. Розчарування, що жене їх від жінки до жінки, надає їхній непостійності якесь романтичне виправдання, і тому багатьох сентиментальних дам навіть розчулює їхня затята полігамність.

Друга одержимість — епічна, і жінки в ній не бачать нічого зворушливого: чоловік не проєктує на жінок ніякого свого суб'єктивного ідеалу; тому його цікавить усе й ніщо не може розчарувати. І саме ця нездатність бути розчарованим і має в собі щось шокуюче. Одержимість епічного бабія в уявленні людей не можна спокутувати (спокутувати розчаруванням).

Оскільки ліричний бабій переслідує постійно той самий тип жінки, ніхто навіть не помічає, що він міняє коханок; друзі раз по раз ставлять його у скрутне становище тим, що не можуть розрізнити його подруг і називають їх тим самим іменем.

Епічні бабії (і саме до них, звичайно належить Томаш) у своїй гонитві за пізнанням дедалі більше віддаляються від банальної жіночої вроди, якою швидко пересичуються, і неминуче закінчують як колекціонери курйозів. Вони знають про цей свій гріх, трохи його соромляться і, щоб не бентежити друзів, не появляються з коханками на людях.

Томаш уже близько двох років працював мийником вікон, коли одного разу його запросила до себе нова замовниця. Її химерність зацікавила його відразу, тільки-но він побачив її у відчинених дверях квартири. Це була делікатна, не криклива химерність, у межах приємної

банальності (Томашеве захоплення курйозами не мало нічого спільного із захопленням Фелліні монстрами): жінка була надзвичайно висока, трохи вища за нього, і її обличчя з тонким і дуже довгим носом було таке незвичайне, що її не можна було назвати гарною (усі б запротестували проти цього!), хоча й негарною (принаймні для Томаша) вона не була. Вдягнена у штани й білу блузку, вона справляла дивне враження: якесь поєднання хлопця, жирафа й лелеки.

Жінка дивилася на нього довгим, уважним, допитливим поглядом, у якому відчувалася інтелігентна іронія.

— Проходьте далі, пане докторе, — мовила вона.

Він зрозумів, що жінка знає, хто він. Проте не відреагував на це й запитав: — Де можна набрати води?

Вона відчинила двері ванної кімнати. Перед ним був умивальник, ванна, унітаз; перед ванною, умивальником і унітазом лежали маленькі рожеві килимки.

Жінка, схожа на жирафа й лелеку, усміхалась, її очі мружились, і тому все, що вона говорила, здавалося, було сповнене таємного смислу чи іронії.

— Ванна повністю до ваших послуг, пане докторе, — сказала вона. — Можете в ній робити що завгодно.

— Навіть викупатися можу? — запитав Томаш.

— Ви любите купатися? — відповіла вона запитанням.

Він наповнив відро теплою водою і повернувся до вітальні.

— Як ви бажаєте, звідки починати?

— Це залежить тільки від вас, — знизала вона плечима.

— Я можу подивитися вікна і в інших кімнатах?

— Хочете ознайомитися з моєю квартирою? — усміхнулась вона, так ніби миття вікон було його примхою, яка зовсім не обходила її.

Він зайшов до сусідньої кімнати. Це була спальня з одним великим вікном, двома поставленими впритул ліжками і картиною — осіннім пейзажем з березами й призахідним сонцем.

Коли він повернувся, на столі стояла відкоркована пляшка вина і два келишки.

— Не бажаєте підкріпитися перед нелегкою роботою? — запитала вона.

— Охоче, — відказав Томаш і сів.

— Для вас це, мабуть, цікаве заняття — ознайомлюватися з різними домівками, — мовила вона.

— Може, й так, — відповів Томаш.

— Скрізь вас чекають жінки, чоловіки яких на роботі.

— Найчастіше бабусі й свекрухи, — сказав Томаш.

— А вам не бракує вашої основної роботи?

— Краще скажіть мені, звідки ви знаєте про мою роботу.

— Ваше підприємство вихваляється вами, — сказала жінка, схожа на чаплю.

— І досі? — здивувався Томаш.

— Коли я туди подзвонила й попросила прислати когось вимити вікна, вони запитали, чи я не хочу, щоб це були ви. Сказали, що ви відомий хірург, якого вигнали з лікарні. Мене це, звичайно, зацікавило.

— Ви надзвичайно допитлива, — сказав він.

— Це помітно по мені?

— Так, з вашого погляду.

— А як я дивлюся?

— Мружите очі. І раз по раз про щось запитуєте.

— Ви не любите відповідати?

Завдяки їй розмова з самого початку набрала кокетливої чарівливості.

Ніщо з того, про що вона говорила, не стосувалося довколишнього світу, всі слова були звернені тільки до них самих. А оскільки головною темою розмови з самого початку стали він і вона, не було нічого природнішого, як доповнювати слова доторками, і Томаш, говорячи про її примружені очі, водночас погладив її. А вона у відповідь повторювала кожен його доторк. Робила вона це не мимовільно, а скоріше з якоюсь підкресленою послідовністю, так ніби грала в гру "що зробите мені ви, те і я зроблю вам". Так вони сиділи навпроти себе і доторкувалися руками одне одного.

І тільки коли Томаш спробував доторкнутися до її лона, вона не погодилась на це. Йому важко було визначити, наскільки серйозним був її опір, але в кожному разі минуло вже багато часу, і вже через десять хвилин він мав бути у наступного клієнта.

Він підвівся і пояснив їй, що мусить піти. Обличчя в неї палало.

— Дозвольте я підпишу ваше замовлення, — сказала вона.

— Але ж я нічого не зробив, — заперечив він.

— Це моя вина, — сказала вона, а тоді додала тихим, повільним, невинним голосом: — Мені доведеться знову викликати вас, щоб ви закінчили те, чого з моєї вини не змогли навіть почати.

Коли Томаш відмовився дати їй на підпис бланк, вона сказала ніжно, ніби просила про якусь послугу:

— Прошу вас, дайте мені. — І додала, мружачи очі: — Адже плачу не я, а мій чоловік. І платять не вам, а державному підприємству. Ця угода нас зовсім не стосується.

11

Дивна непропорційність жінки, схожої на жирафа й лелеку, збуджувала його і в спогадах: поєднання кокетства з незграбністю; відвертий сексуальний потяг супроводжувався іронічною посмішкою; вульгарна ординарність квартири і неординарність її господині. Яка вона буде, коли вони кохатимуться? Намагався собі уявити, але йому це не вдавалося. Кілька днів він ні про що інше й думати не міг.

Коли вона вдруге запросила його, вино і два келишки вже чекали на столі. Проте цього разу все йшло дуже швидко. Невдовзі вони стояли одне навпроти одного у спальні (на картині з березами заходило сонце)

і цілувалися. Він сказав їй своє звичайне "роздягніться!", але вона, замість послухатися, попросила його: "Ні, спершу ви!"

Для нього це було так незвично, що він трохи розгубився. Вона почала розстібати йому штани. Він попросив її ще кілька разів (з комічним неуспіхом) "роздягніться!", тож йому нічого не лишалося, як піти на компроміс; за правила гри, які вона минулого разу йому нав'язала ("що зробите мені ви, те і я зроблю вам"), вона зняла з нього штани, а він з неї — спідницю, потім вона зняла з нього сорочку, а він з неї — блузку, аж врешті стояли вже одне навпроти одного голі. Його рука була на її вологому лоні, а потім він просунув пальці далі, до заднього проходу, це місце він особливо любив на тілі всіх жінок. У неї він був незвично випуклий, тож викликав в уяві довгий травний тракт, що закінчувався тут, злегка виступаючи назовні. Обмацуючи цей міцний, здоровий кружок, цей найпрекрасніший з усіх перснів світу, що його лікарі називають "сфінктер", він несподівано відчув і її пальці на своєму власному тілі, у тому ж місці. Вона повторювала всі його рухи з точністю дзеркала.

І хоча, як я сказав, він спізнав зо дві сотні жінок (а відтоді як мив вікна, це число значно збільшилося), йому все-таки ніколи не траплялося, щоб жінка, вища за нього зростом, мружачи очі, стояла перед ним і обмацувала його анальний отвір. Щоб подолати ніяковість, він різко штовхнув її на ліжко.

Вона не сподівалася від нього такого різкого руху. Її висока постать почала падати на спину, на обличчі, вкритому червоними плямами, відбився переляк людини, котра втратила рівновагу. Стоячи перед нею, від підхопив її під коліна і підняв угору трохи розсунуті ноги, тож вони ураз стали подібними до піднятих рук солдата, котрий здається від страху перед націленою на нього зброєю. Незграбність і водночас старанність неймовірно розпалили Томаша. Вони кохалися дуже довго. Він дивився при цьому їй в обличчя, вкрите червоними плямами, шукаючи на ньому зляканий вираз обличчя жінки, якій хтось підставив

ногу і вона падає, цей незрівнянний вираз, який хвилину тому викликав у нього таке збудження, що аж кров ударила йому в голову.

Потім він пішов умитися до ванної кімнати. Вона супроводжувала його туди, докладно пояснюючи, де лежить мило, де мочалка і як пустити гарячу воду. Йому було дивно, чому вона так детально пояснює такі найпростіші речі. Нарешті він сказав їй, що все розуміє, і натякнув, що хотів би у ванній кімнаті лишитися сам.

Вона прохально мовила: — А чи не дозволите ви мені асистувати при вашому туалеті?

Нарешті йому вдалося виставити її з ванної. Він умивався, мочився в умивальник (загальна звичка чеських лікарів), але йому здавалося, що вона тим часом нетерпляче бігає біля ванної кімнати, міркуючи, як проникнути всередину. Коли він закрив воду і в квартирі запала повна тиша, у нього виникло відчуття, що вона звідкись спостерігає за ним. Був майже певний того, що у дверях ванної кімнати просвердлена дірка й вона притискає до неї своє красиве примружене око.

Він ішов від неї в чудовому настрої. Він намагався вирізнити щось основне, вивести їз своїх спогадів якусь хімічну формулу, з допомогою якої можна було б визначити її винятковість (оту мільйонну долю несхожості). Нарешті він дійшов до формули, що складалася з трьох показників:

1) Незграбність у поєднанні зі старанністю;

2) Перелякане обличчя того, хто втратив рівновагу і падає;

3) Ноги, підняті вгору, немов руки солдата, який здається перед націленою на нього зброєю.

Коли він це повторював, у нього було щасливе відчуття, що він знову оволодів якоюсь часточкою світу; що своїм уявним скальпелем вирізав смужку матерії з безконечного полотна всесвіту.

12

Приблизно в той самий час із ним трапилася така історія: він зустрівся кілька разів з молодою дівчиною в квартирі, яку йому залишав щодня, аж до самої півночі, один його давній приятель. Якось, через місяць, чи, може, через два, дівчина нагадала йому про одну їхню зустріч: вони, нібито, кохалися на килимі під вікном в той час, коли надворі спалахували блискавки і гримів грім. Вони любили одне одного протягом усієї грози, і це було, мовляв, чудово!

Томаш тоді майже злякався: так, він пам'ятав, що він любив її на килимі (у приятелевій квартирі був лише вузький диван, який здавався Томашеві незручним), але про грозу він геть забув! Диво дивне: він міг пригадати кожну з кількох зустрічей з тією дівчиною, добре запам'ятав навіть спосіб, яким вони кохалися (вона відмовилася віддатися йому ззаду), пам'ятав деякі її слова, що вихопилися в неї під час любощів (вона раз по раз просила, щоб він стискав її стегна і протестувала, коли він дивився на неї), пам'ятав навіть фасон її білизни — але про грозу геть чисто забув!

Його пам'ять зберігала з його любовних історій лише круту й вузьку трасу сексуального завоювання: першу словесну атаку, перший дотик, першу непристойність, яку він сказав їй, а вона — йому, всі ті дрібні збочення, до яких він поступово схиляв її, і ті, від яких вона відмовилася. Все інше було з пам'яті (майже з якоюсь педантичністю) викреслене. Він забував навіть і місце, де вперше побачив ту чи іншу жінку, тому що ця мить передувала його сексуальному штурму.

Дівчина говорила про грозу, мрійливо посміхалась, а він дивився на неї з подивом і мало не згоряв від сорому: вона переживала щось

прекрасне, а він не відчував нічого. В тому, як по-різному їхня пам'ять реагувала на вечірню грозу, полягала різниця між любов'ю і нелюбов'ю.

Словом "нелюбов" я зовсім не хочу сказати, що Томаш ставився цинічно до цієї дівчини, що він у ній, як то кажуть, не бачив нічого іншого, крім сексуального об'єкта: навпаки, він по-дружньому любив її, цінував її характер та інтелігентність і будь-якої миті ладен був прийти їй на допомогу, коли б вона її потребувала. Це не він ставився до неї погано, погано ставилася до неї його пам'ять, яка сама, без його участі, вилучила її із сфери любові.

Здавалось, ніби в мозку існувала зовсім особлива область, яку можна було б назвати поетичною пам'яттю і яка реєструє те, що нас зачарувало, розчулило, що зробило наше життя прекрасним. Відтоді як він познайомився з Терезою, жодна жінка вже не мала права лишити у тій частині мозку бодай найслабший слід.

Тереза деспотично заволоділа його поетичною пам'яттю і замела в ній сліди інших жінок. Це було несправедливо, бо, скажімо, дівчина, з якою він кохався на килимі під час грози, була не менш гідна поезії, аніж Тереза. Вона кричала: "Заплющ очі, стисни мені стегна, тримай мене міцно!"; вона не зносила того, що в Томаша під час любощів розплющені очі, зосереджені й спостережливі, і що його тіло, трохи підняте над нею, не притискається до її шкіри. Вона не хотіла, щоб він вивчав її. Вона хотіла затягнути його в чарівний потік, до якого можна кинутися лише з заплющеними очима. Тому вона і відмовилася стати рачки, бо в такій позі їхні тіла зовсім не дотикалися б, а він дивився б на неї мало не з півметрової відстані. Вона ненавиділа цю відстань, хотіла злитися з ним. І тому вона, дивлячись йому в очі, затято твердила, що не зазнала насолоди, хоча весь килим був зрошений її оргазмами: "Я не шукаю насолоди, — казала вона, — я шукаю щастя, а насолода без щастя — не насолода". Іншими словами, вона стукала в браму його поетичної пам'яті. Але брама була замкнена. В поетичній пам'яті не було для неї місця. Для неї місце було хіба що на килимі.

Його пригода з Терезою почалася саме там, де пригода з іншими жінками закінчувалася. Вона розігрувалася на другому боці імперативу, який спонукував його завойовувати жінок. В Терезі він нічого не хотів відкривати. Він дістав її відкритою. Він зійшовся з нею раніше, аніж устиг взяти до рук свій уявний скальпель, яким розкривав розпростерте тіло світу. Ще до того, як він устиг запитати себе, якою вона буде, коли вони почнуть кохатися, він уже кохав її.

Історія кохання почалася згодом: у Терези піднялася температура, і він не зміг відіслати її додому, як відсилав інших жінок. Він стояв на колінах біля її постелі, і йому раптом спало на думку, що хтось послав її до нього по воді в кошику. Я вже говорив, що метафори небезпечні. Любов починається з метафори. Іншими словами: любов починається в ту хвилину, коли жінка своїм першим словом впишеться у нашу поетичну пам'ять.

13

Кілька років тому вона знову вписалася в його душу: як завжди, поверталася вранці з молоком, і коли він відчинив їй двері, вона притискала до грудей ворону, загорнену в червону шаль. Так беруть на оберемок циганки своїх дітей. Він ніколи не забуде цього: велетенський сумний дзьоб ворони біля її обличчя.

Вона знайшла її заритою в землю. Так колись робили козаки з полоненими ворогами. "Це зробили діти", — сказала вона, і була в цій фразі не лише проста констатація, але й несподівана огида до людей. Він пригадав, як недавно вона сказала йому: "Я починаю дякувати тобі за те, що ти ніколи не хотів мати дітей".

Учора вона жалілася йому, що в барі, де вона працює, до неї чіплявся якийсь чолов'яга. Він простягав руку до її дешевенького намиста і твердив, що вона заробила його не інакше як проституцією. Вона була дуже схвильована цим. Більше, ніж треба, подумав Томаш. І раптом

злякався, усвідомивши, як мало за останніх два роки він бачився з нею і як рідко доводилося йому стискати в своїх долонях її руки, щоб вони перестали тремтіти.

З такими думками він ішов уранці до контори, де службовка розподіляла роботу поміж мийниками вікон на цілий день. Вона сказала Томашеві, що якийсь приватний замовник наполягав на тому, щоб вікна в їхній квартирі помив саме він. Неохоче пішов Томаш за цією адресою, побоюючись, що й цього разу його запросила до себе якась жінка. Його заполонили думки про Терезу, і він не мав ані найменшого бажання шукати чергову пригоду.

Коли відчинилися двері, Томаш полегшено зітхнув. Він побачив перед собою високого, трохи сутулого чоловіка. В нього була велика борода, і він когось нагадував Томашеві.

— Проходьте, пане докторе, — сказав чоловік, усміхаючись, і повів Томаша до кімнати.

В кімнаті стояв якийсь молодик. Він дивився на Томаша, намагаючись усміхатись, і краска заливала йому обличчя.

— Гадаю, вас не треба знайомити одного з одним, — мовив чоловік.

— Не треба, — сказав Томаш і, не відповівши на усмішку, подав молодикові руку. Це був його син.

Лише після цього відрекомендувався йому чоловік з великою бородою.

— Я зрозумів, що ви когось нагадуєте мені, — сказав Томаш. — Ще б пак! Звичайно, я знаю вас. Знаю ваше ім'я.

Вони посідали в крісла біля низенького журнального столика. Томаш раптом усвідомив, що обох чоловіків, що сиділи навпроти нього, — мимоволі створив він. Сина приневолила його створити перша дружина, а риси цього високого чоловіка він з примусу змалював поліцейському, який допитував його.

Щоб відігнати ці думки, він промовив: — То з якого вікна мені починати?

Чоловіки, що сиділи навпроти нього, щиросердо розсміялися.

Так, було ясно, що ні про яке миття вікон не йдеться. Його покликали не мити вікна, його заманили в пастку. Він ніколи не розмовляв зі своїм сином. Сьогодні вперше він потис йому руку. Він знав його лише з виду й не хотів знати по-іншому. Волів нічого не знати про нього і хотів, щоб бажання це було взаємним.

— Чудовий плакат, чи ж не так? — кивнув редактор на великий обрамлений малюнок, що висів на стіні навпроти Томаша.

Тільки тепер Томаш обвів поглядом кімнату. На стінах були цікаві картини, багато фотографій і плакатів. Малюнок, на який показав редактор, був опублікований 1968 року в одному з останніх номерів тижневика, перше ніж росіяни заборонили його. Це була імітація відомого плаката з часів громадянської війни в Росії 1918 року, який закликав до набору в Червону Армію: солдат із червоною зіркою на шоломі суворим поглядом дивиться вам в очі й простягає руку з націленим на вас указівним пальцем. Первісний російський текст звучав: "Ти записався добровольцем до Червоної Армії?" Цей текст було замінено чеським текстом: "Ти підписав дві тисячі слів?"

Чудовий жарт! "Дві тисячі слів" — це перший славнозвісний маніфест, оголошений весною 1968 року, що закликав до радикальної демократизації комуністичного режиму. Його підписали безліч

інтелектуалів, потім приходили й підписували також прості люди, тож підписів було так багато, що їх, зрештою, і не змогли підрахувати. Коли в Чехію вторглася радянська армія і почалися політичні чистки, одним із запитань, які ставили громадянам, було: "Ти також підписав тисячу слів?" Хто признавався, що підписав, того без розмов виганяли з роботи.

— Чудовий малюнок. Я пам'ятаю його, — сказав Томаш.

У відповідь редактор посміхнувся: — Сподіваюсь, цей червоноармієць не слухає, про що ми говоримо.

А потім додав уже серйозним тоном:

— Щоб вам усе було ясно, пане докторе. Це не моя квартира. Це квартира мого приятеля. Отже, нема повної гарантії, що поліція нас у цю хвилину не підслуховує. Хоча це вірогідно. Коли б я покликав вас до себе, сумніву не було б.

Далі він знову перейшов на лагідний тон: — Але я виходжу з того, що ми не мусимо ні перед ким таїтися. Зрештою, уявіть собі, яку вигоду матимуть чеські історики колись у майбутньому! Вони знайдуть у поліцейських архівах записане на магнітофонну плівку життя всіх чеських інтелектуалів! Знаєте, як важко історикам літератури уявити собі concreto сексуальне життя, скажімо, Вольтера, чи Бальзака, чи Толстого? Щодо чеських письменників, не буде ніяких сумнівів. Усе записано. Кожне зітхання.

Потім він обернувся до уявних мікрофонів у стіні і сказав голосніше:

— Панове, як завжди в такій ситуації я хочу підтримати вас у вашій роботі й подякувати від свого імені й від імені майбутніх істориків.

Усі троє розсміялись, а потім редактор почав розповідати про те, як було заборонено його тижневик, що робить карикатурист, який

придумав цю карикатуру, і що роблять інші чеські художники, філософи, письменники. Після російського вторгнення всіх їх повиганяли з роботи і вони поставали мийниками вікон, сторожами автостоянок, нічними вахтерами, опалювачами громадських будівель, а в кращому випадку, за протекцією, таксистами.

Редактор говорив про досить цікаві речі, але Томаш не міг зосередитися на тому. Він думав про свого сина. Пригадав, що вже кілька місяців зустрічає його на вулиці. І це було явно не випадково. Його вразило те, що зараз він бачить сина в товаристві редактора, котрого переслідують. Томашева перша дружина була ортодоксальною комуністкою, і Томаш мав підстави вважати, що син був під її впливом. Він нічого не знав про нього. Міг, звичайно, зараз відверто спитати, які в нього стосунки з матір'ю, але йому здавалося, що запитувати про таке в присутності стороннього чоловіка нетактовно.

Нарешті редактор перейшов до суті справи. Він сказав, що люди дедалі частіше потрапляють за ґрати лише за те, що обстоюють власні погляди, і закінчив свої міркування словами: — Ось чому ми дійшли висновку, що треба щось робити.

— І що ви маєте намір робити? — запитав Томаш.

Тут втрутився в розмову його син. Томаш уперше почув, як він говорить. З подивом зауважив, що син заїкається.

— У нас є відомості, — сказав він, — що політичних в'язнів тримають у жахливих умовах. Становище деяких із них справді критичне. Тому ми вирішили, що було б добре написати петицію, яку могли б підписати найвідоміші чеські інтелектуали, чиї імена ще мають якусь вагу.

Ні, це було не заїкання, скоріше він, злегка затинавсь, що уповільнювало його мову, тож кожне слово він мимоволі підкреслював і

вимовляв протягло. Він явно розумів це, і його щоки, які за хвилину тому зблідли, знову почервоніли.

— Ви хотіли б, щоб я вам порадив, до кого звернутися в моїй галузі? — запитав Томаш.

— Ні, — засміявся редактор. — Нам не потрібна ваша порада. Нам потрібен ваш підпис!

Йому це знову полестило! Він знову зрадів, що хтось іще не забув про те, що він був хірургом! І заперечував він лише зі скромності:

— Даруйте! Те, що мене вигнали з роботи, ще не доказ, що я знаменитий лікар!

— Ми не забули, що ви написали до нашого тижневика, — усміхнувся Томашеві редактор.

З якимось захопленням, якого Томаш, можливо, і не помітив, син видихнув: — Так!

Томаш сказав:

— Я не певен, чи моє ім'я на якійсь петиції може допомогти політв'язням. Чи не краще було б узяти підписи в тих, котрі ще не впали в немилість і зберегли бодай мінімальний вплив на власті предержащі?

Редактор засміявся:

— Звичайно, краще!

Томашів син теж засміявся — так сміються люди, що багато чого зрозуміли на своєму віку:

— Але ж ті ніколи її не підпишуть!

Редактор вів далі:

— Це не означає, що ми не ходимо до них! Ми не до такої міри ввічливі, аби рятувати їх від ніякової ситуації, — сміявся він. — Послухали б ви їхні відмовки. Диву даєшся!

Син схвально сміявся.

Редактор вів далі:

— Усі, звісно, твердять, що в усьому з нами згодні, тільки, мовляв, це треба робити по-іншому: тактовніше, розумніше, делікатніше. Вони бояться підписувати петицію і водночас бояться, що ми погано думатимемо про них, якщо вони не підпишуть.

Син і редактор дружно розсміялись.

Редактор дав Томашеві аркуш паперу з коротеньким текстом, у якому досить шанобливим тоном просили президента про амністію політв'язнів. Томаш намагався швидко розміркувати подумки: "Амністувати політв'язнів! Але чи амністують їх лише на тій підставі, що люди, відкинуті режимом (а отже, нові потенціальні політв'язні), просять про це президента? Адже така петиція може призвести лише до того, що політв'язні амністовані не будуть, навіть якщо їх зараз мали намір амністувати!"

Його роздуми обірвав син:

— Ідеться головним чином про те, щоб усі довідалися, що в цій країні ще є жменька людей, які не відчувають страху. І виявити також позицію кожного. Відділити зерно від полови.

Томаш подумав: "Що ж, справедливо, але яке це має відношення до політв'язнів? Ідеться або про те, щоб домогтися їхньої амністії, або про те, щоб відділити зерно від полови. Це зовсім різні речі".

— Ви вагаєтеся, пане докторе? — запитав редактор.

Так. Він вагався. Але боявся про це сказати. Навпроти нього на стіні був зображений солдат, який погрожував йому пальцем і говорив: "Ти ще вагаєшся, чи вступати до Червоної Армії?" Або: "Ти ще не підписав дві тисячі слів?" Або: "Ти також підписав дві тисячі слів?" Або: "Ти не хочеш підписати петицію про амністію?" Але хоч би що солдат питав, він весь час погрожував.

Редактор кілька хвилин тому висловив думку про людей, котрі хоч і погоджуються з тим, що політв'язні повинні бути амністовані, а проте наводять тисячі доказів проти того, щоб підписати петицію. Втім, такі розмірковування, на його думку, не що інше, як відмовки, за якими приховується боягузтво. Що ж Томаш мав сказати?

Запала тиша. І раптом він розсміявся, показавши на малюнок на стіні:

— Цей солдат, погрожуючи мені, запитує, підпишу я чи ні. Під його поглядом важко розмірковувати!

Усі троє засміялись.

Потім Томаш промовив:

— Гаразд. Я подумаю. Чи могли б ми побачитися найближчими днями?

— Я завжди радий бачити вас, — відповів редактор, — але щодо петиції — це вже запізно. Ми хочемо завтра вручити її президентові.

— Завтра? — Томаш раптом пригадав, як дебелий поліцейський подав йому папір з текстом-доносом саме на цього високого чоловіка з великою бородою. Всі примушують його підписувати тексти, яких він сам не писав.

Озвався син:

— Тут і розмірковувати нема про що.

Слова були агресивні, але тон був майже благальний. Вони дивилися зараз один одному в очі, і Томаш помітив, як син, зосереджуючи погляд, трохи піднімає лівий кутик верхньої губи. Цю гримасу він знав із власного обличчя. Він не міг пересилити в собі якусь нехіть, побачивши раптом цю гримасу на чужому обличчі.

Коли батьки живуть весь час разом із дітьми, вони звикають до такої подібності, вона видається їм чимось банальним і, коли час від часу помічають її, вона може навіть забавляти їх. Але Томаш розмовляв зі своїм сином уперше в житті! І для нього незвично було сидіти навпроти власного скривленого рота!

Уявіть собі, що вам ампутували руку й пересадили її іншій людині. І ось цей чоловік сидів би навпроти вас і жестикулював цією рукою під самим вашим носом! Ви дивилися б на цю руку, як на страховисько. І хоч це була б ваша власна, добре знайома вам рука, вас лякала б сама думка, що вона доторкнеться до вас!

Син заговорив знову:

— Адже ти на боці тих, кого переслідують!

Увесь цей час Томаш думав про те, як син звертатиметься до нього: на "ти" чи на "ви". Досі він формулював фрази так, щоб ухилитися від цього вибору. Тепер нарешті зважився. Він говорив йому "ти", і Томаш

раптом усвідомив, що в цій сцені йдеться не про амністію політичних в'язнів, а про сина; якщо він підпише, їхні долі поєднаються, і Томаш змушений буде більшою чи меншою мірою зблизитися з ним. Якщо не підпише, їхні стосунки, як і досі, лишатимуться на нулі, проте цього разу вже не з його волі, а з волі сина, який відречеться від батька за його боягузтво.

Томаш був у ситуації шахіста, в якого не лишилося жодного ходу, з допомогою якого він міг би уникнути поразки. Зрештою, це не має ніякого значення — підпише він петицію чи ні. Це нічого не змінить ані в його долі, ані в долі політв'язнів.

— Давайте сюди, — сказав він і взяв папір.

14

Немов бажаючи віддячити йому за таке рішення, редактор сказав: — Про Едіпа ви написали чудово.

Син подав йому ручку й додав:

— Деякі думки подібні до вибуху бомби.

Похвала, висловлена редактором, потішила його, але метафора, яку використав син, видалася перебільшеною і недоречною. Він сказав:

— На жаль, ця бомба влучила тільки в мене. Через цю статтю я не можу оперувати своїх пацієнтів.

Це прозвучало холодно і майже вороже.

Намагаючись, очевидно, приглушити цей невеликий дисонанс, редактор сказав (так, ніби вибачаючись):

— Але ваша стаття допомогла багатьом людям!

Під словами "допомагати людям" Томаш з дитинства уявляв собі єдиноможливу діяльність: лікарську практику. Але хіба може допомогти людям якась стаття? У чому ці двоє людей хочуть переконати його? Вони звузили все його життя до однієї невеличкої думки про Едіпа, власне, ще до чогось меншого: до одного примітивного "ні!", яке він кинув в обличчя режимові.

Він сказав (і голос його звучав так само холодно, хоча він і не усвідомлював цього):

— Я не знаю, чи справді моя стаття допомогла кому-небудь. Але як хірург я врятував кільком людям життя.

Знову на хвилину запала тиша. Порушив її син:

— Думки також можуть урятувати людям життя.

Дивлячись на свої власні губи на синовому обличчі, Томаш раптом подумав: "Як дивно бачити, коли твої власні губи заїкаються".

— Одна річ у твоїй статті була чудова, — він далі син, і було помітно, з яким зусиллям він говорить: — Твоя безкомпромісність. Оте відчуття, яке ми вже втрачаємо: що таке добро, а що таке зло. Ми вже не знаємо, що означає відчувати себе винним. Комуністи виправдуються тим, що їх обдурив Сталін. Убивця виправдується тим, що його не любила мати і він перебуває в стані фрустрації. А ти раптом сказав: не існує ніякого виправдання. Ніхто не був у глибині душі невинний більше, ніж Едіп. А проте він сам себе покарав, коли побачив, що він скоїв.

Томаш насилу відірвав погляд від свого рота на синовому обличчі й намагався дивитись на редактора. Був роздратований і мав велике бажання посперечатися з ним. Він сказав:

— Знаєте, все це непорозуміння. Грань між добром і злом дуже невиразна. Мені зовсім не йшлося про те, щоб хтось був покараний. Карати когось, хто не відав, що чинить, є не що інше, як варварство. Міф про Едіпа прекрасний, але трактувати його в такий спосіб…

Він хотів іще щось сказати, але раптом подумав, що, можливо, їхню розмову прослухують. Він був позбавлений честолюбного прагнення, щоб його цитували історики майбутніх віків. Скоріше побоювався, чи не цитуватиме його поліція. Адже саме відречення від власної статті вона вимагала від нього. Йому було неприємно, що тепер, нарешті, поліція могла б почути це з його вуст. Він знав: усе, що людина в цій країні говорить, колись може бути передане по радіо. Він замовк.

— Що вас заставило так змінити свої погляди? — запитав редактор.

— Я скоріше запитую сам себе, що примусило мене написати цю статтю… — сказав Томаш і в цю мить пригадав: вона припливла до його постелі, немов дитина, пущена в кошику по хвилях. Так, саме тому він узяв до рук ту книжку: він повертався до легенд про Ромула, про Мойсея, про Едіпа. І ось вона вже знову була з ним. Він бачив її перед собою, як вона притискає до грудей загорнуту в червону шаль ворону. Цей образ утішив його. Так ніби він явився сказати, що Тереза жива, що зараз вона у тому ж місті, де й він, і що все інше не має ніякого значення.

Редактор порушив мовчанку:

— Я вас розумію, пане докторе. Я теж не люблю, коли карають. Але ж ми не вимагаємо покарання, — посміхнувся він, — ми вимагаємо скасування покарання.

— Я знаю, — сказав Томаш. Він уже змирився з тим, що в найближчі хвилини зробить щось таке, що, можливо, здається благородним, але є абсолютно безглуздим (оскільки політв'язням це не допоможе), а для

нього особисто є неприємним (оскільки все це відбувається в нав'язаній йому обстановці).

Син додав (майже благально):

— Твій обов'язок підписати це!

Обов'язок! Син нагадуватиме йому про його обов'язок? Це було найгірше слово, яке йому хтось міг сказати! Знову перед очима в нього постав образ Терези, як вона тримає в обіймах ворону. Згадав він про те, що вчора в барі до неї чіплявся шпик. Знову в неї тремтять руки. Вона постаріла. Однак для нього не має значення нічого, крім неї. Вона, народжена від шести випадковостей, вона, квітка, що розпустилася завдяки ішіасу головного лікаря, вона — те єдине, що для нього має значення.

Чому він іще розмірковує — повинен чи не повинен він підписувати? Існує лише єдиний критерій для всіх його рішень: він не повинен робити нічого такого, що могло б їй нашкодити. Томаш не може порятувати політв'язнів, але може зробити Терезу щасливою. Та навіть цього він не вміє. Якщо ж він підпише петицію, то майже напевно, що до неї ходитимуть шпики ще частіше і в неї ще сильніше тремтітимуть руки.

Він промовив:

— Набагато важливіше вигребти з землі закопану ворону, аніж посилати петицію президентові.

Він знав, що фраза незрозуміла, але тим більше вона йому подобалася. Він переживав хвилини якогось раптового і несподіваного сп'яніння. Це було таке ж чорне сп'яніння, як тоді, коли він урочисто повідомив своїй дружині, що не хоче більше бачити ані її, ані свого сина. Це було таке ж чорне сп'яніння, як і тоді, коли він кидав у скриньку

листа, в якому назавжди зрікався професії лікаря. Він зовсім не був певен, що діє правильно, але був певний того, що діє так, як хоче діяти.

Він сказав:

— Не сердьтеся. Я не підпишу.

15

Через кілька днів він зміг уже прочитати про петицію у всіх газетах.

Ніде, звичайно, не згадувалося, що це було ввічливе клопотання про звільнення політв'язнів. Жодна з газет не процитувала навіть речення з цього короткого тексту. Натомість просторікували туманно і погрозливо про якусь антидержавну відозву, що мала стати основою для нової боротьби проти соціалізму. Перераховувалися ті, хто підписав текст, і їхні імена супроводжувалися наклепами й нападками, від яких у Томаша мороз пробігав поза спиною. Звичайно, це можна було передбачити. В той час будь-яка публічна акція (збори, петиція, мітинг на вулиці), організована не комуністичною партією, автоматично вважалась протизаконною і була небезпечною для тих, хто брав у ній участь. Це знали всі. І тим більше Томашеві було прикро, що не підписав петиції. Чому, власне, він не підписав її? Тепер він не міг навіть як слід пригадати мотиви цього свого рішення.

І знов я бачу його у тій самій позі, в якій він постав переді мною з самого початку роману. Він стоїть біля вікна й дивиться на багатоповерховий будинок по той бік двору.

Це образ, із якого він народився. Як я вже казав, герої народжуються не як живі люди з тіла матері, а з якоїсь однієї ситуації, фрази, метафори, в них, немов у горішку, міститься якась основна людська можливість, що її, на думку автора, ще ніхто не відкрив і про яку ніхто нічого істотного не сказав.

Але хіба не правда, що автор не може говорити ні про що інше, як тільки про самого себе?

Дивитися безпорадно на будинок по той бік двору і не знати, що робити, чути настирливе бурчання у власному животі в хвилину любовного збудження; зраджувати і не вміти зупинитися на чудовому шляху зрадництва; піднімати кулак у натовпі Великого Походу; хизуватися своїми дотепами перед потаємними мікрофонами поліції; у всіх цих ситуаціях я побував сам і пережив їх, а проте з жодної із них не виріс персонаж, що ним є я сам зі своїм curriculum vitae.

Герої мого роману — це мої власні можливості, які не здійснились, тому я всіх їх однаково люблю і всі вони однаково мене лякають: кожен із них переступив межу, яку я сам лише обходив. Саме ця межа (межа, за якою закінчується моє "я") і притягує мене. Тільки за нею починається таїна, яким цікавиться роман. Роман — не віросповідання автора, а дослідження того, що таке людське життя у пастці, на яку обернувся світ. Але досить. Повернімося до Томаша.

Він сам у квартирі й дивиться на брудну стіну багатоповерхового будинку по той бік двору. Йому сумно за тим високим чоловіком з великою бородою і за його друзями, яких він не знав і до яких не належав. У нього таке відчуття, ніби він зустрів на пероні чарівну незнайому жінку, і, перше ніж устиг звернутися до неї, вона сіла в спальний вагон поїзда, який від'їжджав до Стамбула або Лісабона.

Потім він знову спробував обміркувати, як слід було повестися. І хоча він намагався відсторонитися від усього, що стосувалося почуттів (захоплення редактором і роздратування, яке в нього викликав син), він усе ж не був певний, чи повинен був підписати текст, який йому запропонували.

Чи правильно піднімати свій голос на захист того, кому затикають рота? Безперечно.

Але з другого боку: чому газети відвели стільки місця цій петиції? Преса (якою тотально маніпулює держава) могла б навіть не згадати про цю справу з петицією, і ніхто б про неї не довідався. Якщо ж преса про неї заговорила, це означає, що правителям країни вона була дуже на руку! Вона впала на них, як манна небесна, і тепер вони могли розв'язати й виправдати нову могутню хвилю репресій.

То як у такому випадку було більш правильно повестися? Підписувати чи не підписувати?

Це запитання можна сформулювати й по-іншому: чи краще кричати і тим самим прискорити свій кінець? Чи мовчати і тим оплатити повільніше вмирання?

Чи існує взагалі відповідь на ці запитання?

І знову йому спало на думку: людське життя відбувається лише раз, і тому ми ніколи не зможемо визначити, яке наше рішення було правильним, а яке — хибним. У даній ситуації ми могли вирішувати лише один-єдиний раз, і нам не дано ніякого другого, третього, четвертого життя, аби мати можливість порівняти різні рішення.

У цьому розумінні історія подібна до індивідуального життя. Історія чехів лише одна. Якогось дня вона закінчиться так само, як і Томашеве життя, і її вже не можна буде повторити.

У 1618 році чеські стани, змужнівши, вирішили боронити свої релігійні свободи; розгнівавшись на імператора, який сидів на троні у Відні, вони викинули з вікна Празького граду двох високих урядовців. Так почалася Тридцятилітня війна, яка привела майже до повного знищення чеського народу. Чого більше тоді мали виявити чехи — обережності чи сміливості? Відповідь здається простою, а проте, це не так.

Через триста двадцять років, у 1938 році, після мюнхенської конференції, увесь світ вирішив принести їхню країну у жертву Гітлерові. Чи повинні вони були тоді спробувати боротися самі проти у вісім разів могутнішого противника? На відміну від 1618 року тоді чехи виявили більше обережності, аніж відваги. З їхньої капітуляції почалася друга світова війна, яка привела до остаточної втрати свободи їхнім народом на багато десятиліть, а то й століть. Чого вони тоді повинні були мати більше — відваги чи обережності? Що вони повинні були робити?

Коли б історія чехів могла повторюватися, безперечно, було б корисно випробувати для кожного разу ту другу можливість, а потім порівняти обидва результати. Без такого експерименту всі міркування є лише грою гіпотез. Einmal ist keinmal. Один раз — усе одно, що ніколи. Історія чехів удруге вже не повториться, так само як і історія Європи. Історія чехів і Європи — це два шкіци, накреслені фатальною недосвідченістю людства. Історія така ж легка, як і окреме людське життя, нестерпно легка, легка, як пух, як звихрений пил, як те, чого завтра вже не буде.

З якоюсь ностальгією, мало не з любов'ю, Томаш іще раз пригадав високого сутулого редактора. Цей чоловік поводився так, ніби історія була не шкіцом, а вже готовою картиною. Він поводився так, ніби все, що відбувається, повинно було повторюватись у вічному поверненні безліч разів, і був упевнений, що ніколи не сумніватиметься у своїх вчинках. Він був переконаний у своїй правоті і вважав це аж ніяк не ознакою обмеженості, а ознакою доброчесності. Цей чоловік жив в іншій історії, аніж Томаш: в історії, яка не була (або не знала того, що була) усього лишень шкіцом.

16

Через кілька днів по тому йому запала в голову думка, яку я наводжу тут як додаток до попереднього розділу: у всесвіті є планета, де всі люди народжуються вдруге. При цьому вони повністю

усвідомлюють своє життя, проведене на Землі, і ввесь набутий там досвід.

Й існує, можливо, ще одна планета, де всі ми народимося втретє з досвідом двох попередніх життів.

І можливо, існують ще й ще інші планети, де людство народжуватиметься завжди на один щабель (на одне життя) зрілішим.

Це Томашева версія вічного повернення.

Звичайно, тут на Землі (на планеті номер один, на планеті недосвідченості) ми можемо лише дуже невиразно домислювати, що сталося б з людиною на наступних планетах. Чи мудрішою стала б людина? Чи взагалі під силу їй зрілість? Чи може людина досягти її повторенням?

Лише в перспективі цієї утопії можна було б з цілковитою підставою користуватися поняттями "песимізм" і "оптимізм": оптиміст — це той, хто вважає, що на планеті номер п'ять історія людства буде менш кривавою. Песиміст — той, хто так не думає.

17

Славнозвісний роман Жюля Верна, який Томаш любив ще з дитинства, називався "Два роки канікул"; два роки і справді максимальний термін для канікул. Томаш був мийником вікон уже третій рік.

Саме в ці дні він усвідомив (трохи сумуючи, трохи підсміюючись із себе), що він стомився фізично (щодня мав один, а часом і два любовні турніри), що, навіть утративши смак до жінок, він оволодівав ними з останніх сил. (Додам: аж ніяк не сексуальних, а саме фізичних сил;

труднощі у нього виникали не зі статевим органом, а з диханням; і саме в цьому було щось комічне).

Якось він намагався організувати після обіду побачення, але, як це часом буває, не зміг додзвонитися до жодної жінки, і була загроза, що день залишиться порожнім. Він був у відчаї. Разів десять того дня він дзвонив одній дівчині, надзвичайно привабливій студентці театральної школи, тіло якої засмагло десь на нудистських пляжах Югославії так рівномірно, ніби її там поволі обертав на рожні неймовірно точний механізм.

Він марно телефонував їй з усіх магазинів, де мив вікна, а коли близько четвертої години, закінчивши роботу, повертався в контору, щоб віддати підписані замовлення, його раптом на вулиці в центрі Праги зупинила незнайома жінка. Посміхнувшись, вона сказала: — Пане докторе, куди ви пропали? Я зовсім загубила вас з очей!

Томаш напружено пригадував, звідки він її знає. Може, колишня пацієнтка? Вона поводилася так, ніби вони були близькими друзями. І він теж намагався відповідати таким тоном, аби вона не помітила, що він її не впізнав. Він уже міркував про те, як намовити її піти з ним до приятелевої квартири, ключ від якої у нього в кишені, коли раптом з якогось її випадкового зауваження зрозумів, хто ця жінка, — це ж саме їй, чудово засмаглій початкуючій актрисі, він сьогодні настирливо дзвонив цілий день.

Цей епізод потішив його, але й налякав: очевидно, він стомлений не тільки фізично, але психічно; два роки канікул не можуть тривати безконечно.

18

Канікули без операційного стола були водночас і канікулами без Терези: шість днів на тиждень вони майже не бачились і лише в неділю

бували разом. Та хоча вони жадали одне одного, щоразу немов долали довгий шлях до зближення, майже як тоді, коли він повернувся до неї з Цюріха. Любощі давали їм насолоду, але аж ніяк не втіху. Вона вже більше не кричала, а у хвилини оргазму на її обличчі, здавалося, відображався біль і якась дивна відчуженість. Лише вві сні щоночі їх поєднувала ніжність. Вони трималися за руки, і вона забувала про безодню (безодню денного світла), котра їх розділяла. Але цих ночей було недостатньо, щоб він міг захистити її, бути надійною охороною. Коли він дивився на неї вранці, у нього від страху стискалося серце: вигляд у неї був кепський, нездоровий.

Якось у неділю вона попросила його поїхати на машині кудись за Прагу. Вони доїхали до курортного містечка, вулиці якого були перейменовані на російський лад, і зустріли там колишнього Томашевого пацієнта. Ця зустріч вивела його з рівноваги. Раптом знову хтось заговорив з ним як із лікарем, і він відчув, як з далини до нього повертається його колишнє життя зі своєю приємною розміреністю — обстеження хворих, їхні довірливі погляди, яких він, здавалося, й не помічав, а проте, вони тішили його, і тепер йому їх бракувало. Потім вони їхали машиною додому, і Томаш думав про те, що їхнє повернення з Цюріха до Праги було фатальною помилкою. Він удавано пильно втупився в шосе, щоб не бачити Терези. Він відчув до неї злість. Її присутність поруч із ним видалася йому нестерпною випадковістю. Чому вона тут біля нього? Хто поклав її в кошик і пустив за водою? І чому пустив саме на берег його постелі? І чому саме її, а не якусь іншу жінку?

За всю дорогу жоден із них і слова не вимовив.

Повернувшись додому, вони мовчки повечеряли. Мовчання зависло поміж ними як нещастя. З кожною хвилиною воно ставало все важчим. Щоб позбутися його, вони швидко пішли спати. Але серед ночі він розбудив її — вона плакала.

— Мене поховали. Вже давно. Ти ходив до мене кожної неділі, — розповідала вона йому. — Ти завжди стукав у могилу, і я виходила звідти. Очі в мене були повні землі.

Ти казав: "Адже ти так нічого не бачиш" — і обчищав землю мені з очей. А я тобі казала: "Я однаково не бачу. Адже замість очей у мене дірки". А потім якогось дня ти поїхав надовго, і я знала, що ти з якоюсь чужою жінкою. Минали тижні, а ти не приходив. Я боялась тебе пропустити і тому зовсім не спала. Нарешті ти знову постукав у могилу, але я була така знесилена тим місяцем безсонних ночей, що довго не могла вийти до тебе. Коли ж мені це нарешті вдалось, я помітила в твоїх очах розчарування. Ти сказав, що в мене поганий вигляд. Я відчувала, що я страшенно не подобаюся тобі, що в мене позападали щоки, і рухи мої надмірно різкі.

Я вибачилася перед тобою: "Не сердься, я ж увесь цей час не спала".

І ти сказав нещирим, заспокійливим голосом: "От бачиш. Тобі треба відпочити. Добре було б тобі взяти на місяць відпустку".

А я чудово розуміла, що ти маєш на увазі під тією відпусткою! Я знала, що цілий місяць ти не захочеш мене бачити, тому що будеш з якоюсь іншою жінкою. Ти пішов, а я спустилася вниз у могилу, знаючи, що знову не спатиму цілий місяць, щоб не пропустити тебе, і коли ти через місяць прийдеш, я стану ще бридкішою, аніж сьогодні, а ти розчаруєшся в мені ще більше.

Він ніколи не чув нічого болісніщого за цю розповідь. Він стискав Терезу в своїх обіймах, відчуваючи, як тремтить її тіло, і думав, що йому несила терпіти свою любов.

Нехай би навіть земна куля здригалася від вибухів бомб, нехай би його батьківщину плюндрували щодень нові чужинці, а всіх мешканців сусідньої вулиці потягли на страту, — все це йому легше було б

перенести, аніж зважитися на таке зізнання. Смуток єдиного Терезиного сну він не міг перенести.

Він занурювався в глибини сну, про який вона йому розповіла. Уявляв собі, як він гладить її по обличчю і непомітно, щоб вона не помітила цього, вибирав з очниць землю. Потім він чув, як вона говорить йому неймовірно болісні слова: "Я однаково не бачу. Замість очей у мене дірки".

Серце в нього стискалося так, що, здавалось, от-от розірветься.

Тереза знову спала, але він заснути не міг. Він уявляв собі її смерть. Вона мертва, і їй сняться жахливі сни; та оскільки вона мертва, він не може її розбудити. Так, це смерть: Тереза спить, їй сняться жахливі сни, і він не може її розбудити.

19

За тих п'ять років, відколи російська армія вторглася на батьківщину Томаша, Прага невпізнанно змінилася: він зустрічав на вулицях зовсім інших людей, аніж колись. Половина його знайомих емігрувала, а з тієї половини, що лишилася, ще половина померла. Цей факт не буде зафіксований жодним істориком: роки після російського вторгнення були періодом похоронів; частота смертей стала незрівнянно вищою, аніж будь-коли. Я не кажу лише про випадки (скоріше рідкісні), коли люди були зацьковані до смерті, як, скажімо, письменник Ян Прохазка. Через два тижні після того, як радіо щодня почало передавати його приватні розмори, він потрапив до лікарні. Ракова пухлина, що, напевно, ще раніше дрімала в його тілі, раптом розцвіла, немов троянда. Оперували його в присутності поліції, яка, переконавшись, що романіст невдовзі помре, враз втратила до нього інтерес і лишила помирати на руках його дружини. Хоча помирали й ті, кого відкрито ніхто не переслідував. Безнадія, що охопила країну, проникала через душі в тіла й нищила їх. Декотрі у відчаї тікали від ласки режиму, який намагався

вшанувати їх почестями і в такий спосіб примусити стати на бік нових правителів. Так помер, рятуючись від любові партії, поет Франтішек Грубін, Міністр культури, від якого Грубін відчайдушно ховався, наздогнав його, коли той лежав уже в труні, Міністр виголосив над поетом промову про його любов до Радянського Союзу. Можливо, хотів цим неподобством воскресити Грубіна. Але світ був такий бридкий, що нікому не хотілося вставати з мертвих.

Томаш пішов до крематорію, щоб бути присутнім на похороні відомого біолога, якого вигнали з університету та Академії наук. На повідомленні про смерть не було зазначено навіть години похорону, щоб цей обряд не перетворився на демонстрацію, тож лише в останню хвилину близькі люди довідалися, що кремація відбудеться о пів на сьому ранку.

Зайшовши до зали крематорію, Томаш не міг зрозуміти, що відбувається: зал був освітлений, немов кіностудія. Томаш огледівся і помітив, що в трьох місцях розміщені камери. Ні, це було не телебачення, це була поліція, яка знімала похорон, щоб зафіксувати всіх його учасників. Старий колега мертвого вченого, ще й досі член Академії наук, мав сміливість сказати слово над домовиною. Він і гадки не мав, що з цього дня стане кіногероєм.

Коли обряд скінчився і всі уже висловили співчуття родині покійного, Томаш побачив у кутку зали групку людей, і серед них — високого сутулого редактора. І його знову потягло до тих людей, які нічого не бояться і яких, безперечно, об'єднує велика дружба. Він попрямував до редактора, усміхнувся, хотів привітатись, але сутулий чоловік сказав: "Обережно, пане редакторе, краще не підходьте".

Фраза була незвична. Томаш міг витлумачити її як щире дружнє попередження ("Будьте обережні, нас фотографують, якщо заговорите з нами, можливо, матимете на один допит більше"), або вона могла мати іронічний підтекст ("Якщо вам забракло сміливості підписати петицію, будьте послідовні й не спілкуйтеся з нами!"). Проте, яке б із цих значень

не було справжнім, Томаш послухався і відійшов, У нього було таке відчуття, ніби він бачив красиву жінку, що заходить до спального вагона експреса далекого прямування, і в ту хвилину, коли він хоче висловити їй своє захоплення, вона підносить палець до вуст і не дозволяє йому говорити.

20

Того ж дня, після обіду, у нього відбулася ще одна цікава зустріч. Він мив вітрину великого взуттєвого магазину, коли поряд із ним зупинився молодий чоловік. Нахилився до вітрини й почав роздивлятись цінники.

— Подорожчало, — сказав Томаш, не припиняючи водити по склу своїм інструментом, з якого витікали струмочки води.

Молодий чоловік озирнувся. Це був колега Томаша по клініці, котрого я назву літерою С., той самий, що колись з усмішкою обурювався тим, що Томаш нібито написав покаянну заяву. Томаш зрадів зустрічі (простою наївною радістю, яку викликають у нас несподівані події), але вловив у погляді колеги (в першу мить, поки С. ще не встиг опанувати собою) неприємне здивування.

— Як ся маєш? — запитав С.

Перше ніж Томаш устиг відповісти, він усвідомив, що С. стало ніяково від свого запитання. Воно ж і справді було безглуздо лікареві, який працює за фахом, запитувати "Як ся маєш?" у лікаря, котрий миє вітрини.

Щоб допомогти йому вийти з незручного становища, Томаш відповів якомога веселіше: "Чудово!", але враз відчув, що це "чудово" мимоволі (і саме тому, що він намагався вимовити це весело) прозвучало з гіркою іронією.

І тому він поквапливо додав:

— Що нового в клініці?

— Нічого. Все нормально, — відповів С.

І ця відповідь, при всій її нейтральності, була абсолютно недоречна, і обидва це знали, як знали й те, що обидва це знають: бо як же "все нормально", коли один із них миє вітрини?

— А головний лікар? — спитав Томаш.

— Ти з ним не бачишся? — запитав С.

— Ні, — відказав Томаш.

Це була правда, відтоді як Томаш пішов з клініки, він ані разу не бачився з головним лікарем, хоча колись вони чудово співробітничали і навіть схильні були вважати себе друзями. І хоч як би там було, "ні", яке він тільки-но вимовив, містило в собі щось смутне, і Томаш відчував, що С. сердиться, що він запитав його про це, бо й сам С., так само як і головний лікар, жодного разу не прийшов, не поцікавився, як Томаш живе і чи чогось не потребує.

Розмова між двома колишніми колегами явно не в'язалася, хоча обом, а надто Томашеві, було прикро від цього. Він не гнівався на своїх колег за те, що вони забули про нього. І зараз охоче пояснив би це молодому чоловікові. Він хотів сказати йому: "Не турбуйся! Все нормально, повний порядок, у кожного своя дорога! Не переймайся цим! Я радий тебе бачити!" — але й це він боявся сказати, бо все, що він говорив досі, звучало не так, як хотілося йому, ба навіть у цих щирих словах колега міг запідозрити агресивну іронію.

— Не сердься, — сказав нарешті С., — я страшенно поспішаю, — і він простягнув Томашеві руку. — Я зателефоную тобі.

У ті часи, коли колеги зневажали його за гадане боягузтво, всі усміхались до нього. Тепер, коли вже не можуть його зневажати, коли змушені навіть поважати його, уникають зустрічей із ним.

Зрештою, і колишні пацієнти не запрошували Томаша в гості і не пригощали шампанським. Стан декласованих інтелектуалів уже не був надзвичайним; він став чимось постійним і неприємним на вигляд.

21

Він прийшов додому, ліг і заснув раніше, ніж звичайно. Але десь за годину прокинувся від болю в шлунку. Це була його давня недуга, яка завжди нагадувала про себе в хвилини депресії. Він розкрив аптечку і вилаявся. Жодних ліків там не було. Він геть забув запастися ними. Він спробував погамувати напад силою волі, і йому навіть пощастило це зробити, проте заснути знову вже не міг.

Коли Тереза о пів на другу ночі повернулася додому, йому захотілося порозмовляти з нею. Він почав розповідати про похорон і про те, як редактор відмовився говорити з ним, розповів також про зустріч із колегою С.

— Прага стала огидною, — сказала Тереза.

— Згоден із тобою, — підтвердив Томаш. Трохи згодом Тереза тихо додала:

— Найкраще було б виїхати звідси.

— Мабуть, — сказав Томаш, — але нема куди їхати.

Він сидів на ліжку в піжамі, вона підсіла поруч і обняла за плечі.

— У село, — сказала вона.

— У село? — здивувався він.

— Там ми були б самі. Там би ти не зустрів ані редактора, ані своїх колишніх колег. Там інші люди, і природа там лишилася такою ж, якою була завжди.

Томаш знову відчув несильний біль у шлунку, і раптом йому здалося, що він старий, уже ні про що не мріє, окрім тиші і спокою.

— Можливо, ти маєш рацію, — через силу сказав він — біль не давав йому вільно дихати.

Тереза вела далі:

— Ми б мали там будиночок і маленький сад, Каренін міг би бодай набігатися досхочу.

— Звичайно, — відказав Томаш.

Потім він уявив собі, що було б, якби вони справді виїхали в провінцію. У селі тяжко мати щотижня іншу жінку. Там би настав кінець його еротичним авантюрам.

— Щоправда, в селі ти нудився б зі мною, — сказала Тереза, ніби прочитавши його думки.

Біль знову посилився. Він не міг говорити. Йому подумалося, що гонитва за жінками також своєрідне "Es muss sein!", імператив, який поневолював його. Він мріяв про канікули. Але про канікули справжні,

тобто про відпочинок від усіх імперативів, від усіх "Es muss sein!". Якщо він зміг відпочити (і назавжди) від операційного стола лікарні, то чому б йому не відпочити від операційного стола світу, на якому він одкривав уявним скальпелем скриньку, де жінки приховували ілюзорну мільйонну частку своєї несхожості?

— У тебе шлунок болить? — лише тепер помітила Тереза. Він підтвердив. — Ти зробив укол?

Він похитав головою:

— Забув дістати ліки.

Вона сердилась на нього за недбальство і гладила його по лобі, трохи спітнілому від болю.

— Зараз трохи легше, — сказав він.

— Лягай, — сказала вона і прикрила його ковдрою. Потім пішла до ванної кімнати, а трохи згодом лягла поруч із ним.

Він повернув до неї на подушці голову й жахнувся: смуток, який випромінювали її очі, був просто нестерпний.

Він сказав:

— Терезо, що з тобою? Останнім часом з тобою щось діється. Я це відчуваю. Я знаю.

Вона похитала головою:

— Ні, зі мною нічого.

— Не заперечуй!

— Усе те ж саме, — сказала вона.

"Усе те ж саме" означало її ревнощі і його зради. Але Томаш і далі наполягав:

— Ні, Терезо. Цього разу це щось інше. Так погано тобі ще ніколи не було.

Тереза сказала:

— Ну, гаразд, я скажу. Піди помий волосся.

Він не зрозумів її.

Вона сказала сумно, без будь-якої агресивності, майже ніжно:

— Твоє волосся вже кілька місяців жахливо пахне. Пахне жіночим лоном. Я не хотіла тобі про це говорити. Але вже багато ночей я мушу дихати соромотою твоєї коханки.

Тільки-но вона це сказала, в нього знову заболів шлунок. Він впав у відчай. Адже він так старанно миється. Тре мочалкою все тіло, руки, обличчя, щоб не лишилося й сліду чужого запаху. Він уникає пахучого мила в чужих ваннах.

Повсюди носить із собою своє власне, найпростіше. А про волосся геть забув! Ні, він навіть не подумав про волосся!

І він пригадав жінку, яка сідає йому на обличчя і хоче, щоб він любив її обличчям і тім'ям. Зараз він ненавидів її. Що за ідіотські вигадки! Він

розумів, що заперечувати будь-що марно і що йому лишається тільки по-дурному посміхатись і, подавшись у ванну, промити голову.

Вона знову погладила його по лобі:

— Лежи. Це вже не має значення. Я звикла.

Він сказав:

— Я напишу своєму пацієнтові, котрого ми зустріли на курорті. Ти знаєш той край, де його село?

— Ні, не знаю, — відповіла Тереза.

Томашеві важко було говорити. Він лише через силу промовив:

— Ліси… пагорби…

— Гаразд, так і зробимо. Виїдемо звідси. Але тепер уже помовч, — вона й далі гладила його по лобі. Вони лежали поруч і більше не говорили. Біль поступово слабшав. Невдовзі обоє поснули.

22

Серед ночі він прокинувся і з подивом пригадав, що снились йому тільки еротичні сни. Виразно пам'ятав він лише останній: в басейні плавала на спині велетенська гола жінка, разів у п'ять більша за нього, живіт якої від промежини аж до пупка був геть укритий густим волоссям. Він дивився на неї з берега і надзвичайно розпалився.

Та чи міг він відчувати збудження, коли тіло було змучене шлунковим болем? І чи міг він розпалитися, дивлячись на жінку, котра не ввісні могла викликати лише відразу.

Він сказав подумки: "У годинниковому механізмі голови одне проти одного обертаються два зубчасті коліщатка. На одному з них видива, на другому — реакції тіла. Зубець, на якому видиво голої жінки, торкається протилежного зубця, на який нанесено імператив ерекції. Якщо через якийсь недогляд коліщатка посунуться і коліщатко збудження сконтактує з коліщатком, на якому намальовано образ ластівки в польоті, наш статевий орган почне витягатись і при її появі".

До речі, Томаш знав роботу одного свого колеги, котрий вивчав людський сон і твердив, що при будь-якому сні в чоловіка буває ерекція. Це означає, що поєднання ерекції і голої жінки є лише один із тисячі способів, яким Творець міг завести годинниковий механізм у голові чоловіка.

Ну, а що спільного має з усім цим любов? Нічого. Якщо якимось чином посунеться коліщатко в Томашевій голові, й він розпалиться, побачивши лише ластівку, на його любові до Терези це ніяк не позначиться.

Якщо збудження — механізм, яким забавлявся наш Творець, натомість любов належить тільки нам і з її допомогою ми випадаємо з-під уваги Творця. Любов — це наша свобода. Любов лежить по ту сторону "Es muss sein!".

Але навіть і це не повна правда. Хоча любов — щось інше, ніж годинниковий механізм сексу, яким забавлявся Творець, вона все-таки пов'язана з цим механізмом. Вона пов'язана з ним так само, як і ніжна гола жінка з маятником великого годинника.

Пов'язати любов із сексом — це була одна з найхимерніших ідей Творця, — думав Томаш.

А потім він сказав подумки іще про таке: "Єдиний спосіб, яким можна вберегти любов від недоладності сексу, — це завести годинника в нашій голові по-іншому і збуджуватися, побачивши ластівку".

З цією приємною думкою він засинав. І на порозі повного забуття, в тій чарівній країні хаотичних уявлень, він раптом відчув, що знайшов розв'язання всіх загадок, ключ до таємниці, нову утопію, рай: світ, де чоловік збуджується, побачивши ластівку, і де він може любити Терезу без мук агресивної недоладності сексу.

Він заснув.

23

Там було кілька напівголих жінок, вони крутилися довкола нього, але він почувався стомленим. Щоб порятуватися від них, він відчинив двері до сусідньої кімнати. На тахті, прямо перед собою, побачив дівчину. Вона також була напівгола, в самих трусиках. Вона лежала на боці, спершись на лікоть, і з усмішкою дивилась на нього, ніби знала, що він прийде.

Він підійшов до неї з відчуттям безмежного щастя, що нарешті він знайшов її і може бути з нею. Він сів поруч і щось сказав їй, а вона щось сказала йому. Вона випромінювала спокій. Жести її руки були повільні й плавні. Все життя він мріяв про ці спокійні рухи. Саме цього жіночого спокою йому бракувало все життя.

Але в цю хвилину він почав поволі виринати зі сну в реальність. Він опинився в тій no man's land[6], де людина вже не спить і ще не прокинулась. Злякавшись, що дівчина зникає у нього з очей, він казав собі: Господи, я не смію її втратити! В розпачі він намагався пригадати, хто ця дівчина, де він, власне, її зустрів, що пережив із нею. І як це сталося, що він забув це, коли так добре знає її? Він обіцяв собі, що вранці одразу ж зателефонує їй. Та тільки-но подумав про це —

злякався, що подзвонити їй не зможе, бо забув її ім'я. Але як він міг забути ім'я тієї, котру так добре знає? Потім він уже майже зовсім прокинувся і, розплющивши очі, запитував себе: Де я? Так, я в Празі, але ця дівчина, чи вона взагалі з Праги? Чи не зустрівся я з нею десь-інде? Чи не в Швейцарії? Минула ще хвилина, перше ніж він усвідомив, що не знає цієї дівчини, що вона не зі Швейцарії і не з Праги, що ця дівчина зі сну і нізвідки більше.

Це так розтривожило його, що він сів на постелі. Поруч глибоко дихала Тереза. Він думав про те, що ця дівчина зі сновидіння не схожа на жодну з жінок, яких він зустрічав у житті. Дівчина, яка здавалася йому близько знайомою, була насправді зовсім не знайома. Але саме про неї він завжди мріяв. Коли б існував якийсь його особистий рай, то в цьому раю він мусив би жити разом із нею. Ця жінка зі сновидіння — "Es muss sein!" його любові.

Він пригадав відомий міф із Платонового "Симпозіону": люди спочатку були гермафродитами, і Бог розділив їх на дві половинки, котрі відтоді блукають по світу й шукають одна одну. Любов — прагнення знайти втрачену половину нас самих.

Припустімо, що це так; що кожен із нас має десь на світі партнера, котрий колись утворював з нами одне тіло. І ось другою половиною Томаша була саме дівчина, яка приснилась йому. Тільки ж людині не щастить знайти другу половину самої себе. Натомість Томашеві послали по воді в кошику Терезу. Але що станеться, коли він справді колись пізнає жінку, котра була йому суджена, пізнає другу половину себе самого? Кому він віддасть перевагу? Жінці з кошика чи жінці з Платонового міфа?

Він уявив собі, що живе в ідеальному світі з дівчиною із сновидіння. Повз відчинені вікна їхнього особняка йде Тереза. Вона сама, вона зупиняється на тротуарі й дивиться на нього звідти безмірно смутним поглядом. І він цього погляду не витримує. Він уже знову відчуває біль у своєму серці! Він уже знову під владою співчуття і занурюється на дно її

душі. Він вистрибує з вікна на вулицю. Але Тереза з гіркотою в голосі каже, щоб він лишався там, де відчуває себе щасливим, і при цьому в неї такі ж різкі, нервові рухи, які завжди заважали й не подобалися йому. Він хапає ці нервові руки і, щоб заспокоїти їх, стискає в своїх долонях. І він знає, що будь-якої миті покине дім свого щастя, будь-якої миті покине свій рай, де живе з дівчиною із сновидіння, що зрадить "Es muss sein!" своєї любові, аби піти з Терезою, жінкою, породженою шістьма смішними випадковостями.

Він усе ще сидів на ліжку й дивився на жінку, котра лежала поруч й уві сні стискала його руку. Він відчував до неї невимовну любов. Її сон, мабуть, у цю хвилину був надзвичайно слабкий, бо вона розплющила очі й злякано втупилася в нього.

— Куди ти дивишся? — запитала вона.

Він знав, що треба не будити її, а приспати знову; і тому намагався відповісти так, щоб його слова викликали в її уяві картину нового сну.

— Я дивлюся на зірки, — сказав він.

— Не бреши, ти дивишся не на зірки. Ти дивишся униз.

— Бо ми в літаку. Зірки під нами, — відповів Томаш.

— Ага, в літаку, — сказала Тереза. Вона ще міцніше стисла Томашеву руку й знову заснула. Томаш знав, що зараз Тереза дивиться вниз у кругле віконечко літака, котрий летить високо над зірками.

ЧАСТИНА ШОСТА

ВЕЛИКИЙ ПОХІД

1

Лише в 1980 році ми змогли прочитати в "Санді таймс", як помер син Сталіна, Яків. Його взяли в полон під час другої світової війни і поселили в німецькому таборі разом з англійськими офіцерами. Вони мали спільну вбиральню. Син Сталіна залишав її після себе загидженою. Англійцям не подобалося дивитись на вбиральню, забруднену екскрементами, навіть якщо це були екскременти сина наймогутнішого чоловіка на той час у світі. Вони зробили йому зауваження. Він образився. Вони знову й знову робили йому зауваження, примушували чистити вбиральню. Яків злився, сварився з ними, зчиняв бійки. Нарешті став вимагати, щоб його вислухав начальник табору. Хотів, щоб той розсудив їх. Проте німець не виявив бажання говорити про екскременти. Син Сталіна не зміг стерпіти такого приниження. Вигукуючи в небо жахливі російські лайки, він метнувся до зарядженого електричним струмом колючого дроту, яким був огороджений табір. І впав на нього. Його тіло, що вже ніколи не загидить англійцям убиральні, так і лишилося висіти на дроті.

2

Синові Сталіна довелося нелегко. Батько породив його з жінкою, яку потім, за всіма свідченнями, застрелив. Молодий Сталін, таким чином, був сином Божим (бо його батька вшановували як Бога), але водночас був знехтуваний ним. Люди боялися його подвійно: він міг нашкодити їм своєю силою (адже він був усе-таки сином Сталіна), так само як і своєю прихильністю (замість знехтуваного сина батько міг покарати його друзів). Знехтуваність і привілейованість, щастя і нещастя, — ніхто інший не відчув на собі конкретніше, аніж син Сталіна, які переплутані між собою ці протилежності і що від полюса до полюса людського існування лише один крок.

Потім, ще на початку війни, його взяли в полон німці, й інші полонені, що належали до народу, який завжди був йому органічно огидний своєю незрозумілою замкненістю, звинуватили його в неохайності. І це його, котрий ніс на своїх плечах немислиму драму (був

одночасно сином Божим і грішним ангелом), мають судити не за щось величне (що стосується Бога та ангелів), а за екскременти?! Чи справді, відстань від найвищої драми до найнижчої така запаморочливо близька?

Запаморочливо близька? Хіба може близькість викликати запаморочення?

Може. Коли північний полюс наблизиться впритул до південного, земна куля щезне, і людина опиниться в порожнечі, яка запаморочить їй голову і спонукає кинутися вниз.

Якщо знехтуваність і привілей — одне й те саме, якщо немає різниці між величним і ницим, якщо сина Божого можуть судити за екскременти, то людське існування втрачає свої розміри й стає нестерпно легким. І саме в таку хвилину син Сталіна побіг до заряджeного електрикою дроту, щоб кинути на нього своє тіло, немов на шальку терезів, яка жалісно злетіла вгору, піднята безмірною легкістю світу, що втратив свої розміри.

Син Сталіна віддав життя через екскременти. Але смерть через екскременти не позбавлена смислу. Німці, котрі жертвували життям заради того, щоб розширити територію своєї імперії далі на схід, росіяни, котрі помирали заради того, щоб могутність їхньої батьківщини сягала далі на захід, — так, ці помирали через безглуздя, їхня смерть позбавлена смислу й законності. Натомість смерть сина Сталіна серед загального безглуздя війни була єдиною метафізичною смертю.

3

Коли я був малий і роздивлявся Старий Заповіт у переказі для дітей, з гравюрами Гюстава Доре, я бачив там Господа Бога на хмарі. Це був старий чоловік з очима, носом, з довгою бородою, і я казав собі: коли він має рота, то мусить також їсти. А якщо він їсть, то в нього повинні бути також кишки. Але ця думка враз лякала мене, бо я, хоч і був дитиною з

родини скоріше невіруючої, усе ж відчував, що уявляти собі кишки Бога — це богохульство.

Без будь-якої теологічної підготовки, мимовільно, я вже дитиною розумів несумісність екскрементів і Бога, а звідси й сумнівність основної тези християнської антропології, згідно з якою людина була створена за образом Божим. Або одне, або друге: або людина створена за образом Божим, і тоді в Бога є кишки, або в Бога немає кишок, і тоді людина не подібна до нього.

Стародавні гностики відчували це так само добре, як і я у свої п'ять років. Великий гностик Валентин уже в другому столітті, намагаючись розв'язати це кляте питання, стверджував, що Ісус "їв, пив, але не випорожнювався".

Екскременти — теологічна проблема, складніша за зло. Бог дав людині свободу, і ми можемо, зрештою, припустити, що він не відповідає на людські злочини. Проте відповідальність за екскременти повною мірою несе лише той, хто людину створив.

4

Святий Ієронім у четвертому столітті геть відкидав думку, що Адам із Євою у Раю злягалися. Натомість Іоанн Скот Еріугена, видатний теолог дев'ятого століття, таку думку припускав. Однак він уявляв собі, що фалос в Адама міг підніматися приблизно так, як піднімається рука або нога, тобто коли він хотів і як хотів. Не шукаймо за цим уявним образом споконвічну мрію чоловіка, пойнятого страхом імпотенції. Думка Скота Еріугени має інший зміст. Якщо можна підняти фалос за простим наказом мозку, це означає, що збудження — річ непотрібна. Фалос піднімається не тому, що ми збуджені, а тому що ми йому це наказуємо. Великому теологові несумісним з раєм видавалося не злягання і пов'язана з ним насолода. Несумісним з раєм було збудження. Запам'ятаймо це добре: в раю існувала насолода, але не збудження.

У міркуванні Скота Еріугени ми можемо знайти ключ до якогось теологічного виправдання (якщо сказати по-іншому — теодіцеї) екскрементів. Доки людині дозволено було лишатися в раю, вона або (подібно Ісусу, як собі це уявляв Валентин) не випорожнювалась, або, що видається вірогіднішим, екскременти не сприймалися як щось бридке. А коли Бог вигнав людину з раю, він дав їй спізнати огиду. Людина почала приховувати те, чого соромиться, а, знявши покров, була засліплена великим сяйвом. Так, спізнавши огиду, вона спізнала потому і збудження. Без екскрементів (у прямому і непрямому значенні слова) не було б сексуальної любові, такої, якою ми її знаємо: з шаленим биттям серця і засліпленням розуму.

У третій частині роману я розповідав про те, як напівгола Сабіна з котелком на голові стояла біля вдягненого Томаша. Дещо я тоді не сказав. Коли вона дивилася на себе в дзеркало, збуджена власного комічністю, вона раптом уявила собі, що Томаш, отак із котелком на голові посадить її на унітаз і вона перед ним випорожниться. В цю мить у неї закалатало серце, запаморочилося в голові, вона потягла Томаша на килим й одразу ж закричала від насолоди.

5

Суперечка поміж тими, хто твердить, нібито світ був створений Богом, і тими, хто переконаний, нібито він виник сам по собі, упирається в щось таке, що перевищує наш розум і досвід. Значно реальніша відмінність поміж тими, хто сумнівається у бутті, яке було дане людині (як завгодно чи ким завгодно), і тими, хто беззастережно приймає його.

За всіма європейськими віросповіданнями, релігійними й політичними, першою стоїть глава книги Буття, з якої випливає, що світ був створений справедливо, що буття прекрасне, отже нам належить правильно розмножуватися. Назвемо цю основну віру категоричною згодою з буттям.

Якщо до недавнього часу на місці слова "гівно" в книжках ставили крапки, робилося це не з моральних міркувань. Не будемо ж ми твердити, що гівно аморальне! Незгода з гівном метафізична. Хвилини виділення фекалій — це щоденний доказ неприйнятності Створення. Одне з двох: або гівно прийнятне (і тоді ми не зачиняємося в туалеті!), або ми створені неприйнятним способом. Із цього випливає, що естетичним ідеалом категоричної згоди з буттям є світ, у якому гівно відкидається і всі поводяться так, нібито його не існує зовсім. Цей естетичний ідеал називається кіч.

"Кіч" — німецьке слово, що виникло в середині сентиментального дев'ятнадцятого століття і поширилося потім у всіх мовах. Проте від частого вживання затерлося його первісне метафізичне значення: кіч є повне заперечення гівна у прямому й переносному значенні слова; кіч виключає зі свого поля зору все, що в людському існуванні по суті своїй неприйнятне.

6

Перший Сабінин бунт проти комунізму мав не етичний, а естетичний характер. Огиду в неї викликала не стільки огидність комуністичного світу (зруйновані замки перетворені на корівники), а скільки ота маска краси, яку він натягав на себе, інакше кажучи, комуністичний кіч. Моделлю цього кічу для неї стало свято, що називалось Першотравнем.

Вона бачила Першотравневі демонстрації в ті роки, коли люди були ще сповнені ентузіазму або старанно його вдавали. Жінки, вдягнені в червоні, білі, блакитні блузки, утворювали різні фігури, які добре було видно з балконів та вікон: п'ятикутні зірки, серця, літери. Поміж окремими частинами колони йшли маленькі оркестри, що грали марші. Коли колони наближалися до трибуни, навіть найзнудженіші обличчя, осявалися усмішкою, ніби хотіли довести, що вони, як і належить, радіють, або точніше, що належним чином погоджуються. І йшлося не про просту згоду з комунізмом, а про згоду з буттям як таким. Свято Першого травня живилося з глибокого колодязя категоричної згоди з

буттям. Неписане, невисловлене гасло демонстрації був не "Хай живе комунізм!", а "Хай живе життя!" Сила і підступність комуністичної політики полягала в тому, що вона привласнила собі це гасло. Саме ця ідіотична тавтологія ("Хай живе життя!") втягувала в комуністичну демонстрацію навіть тих, кому тези комунізму були зовсім байдужі.

7

Через десять років (вона жила уже в Америці) приятель її друзів, один американський сенатор, віз її у своєму великому автомобілі. На задньому сидінні тулились одне до одного четверо його дітей. Сенатор зупинився; діти вийшли з машини й побігли по широкому газону до будівлі стадіону, де був штучний каток. Сидячи за кермом і мрійливо дивлячись услід чотирьом фігуркам, сенатор звернувся до Сабіни:

— Погляньте на них... — Описавши рукою коло, яке мало обійняти стадіон, газон і дітей, він додав: — Оце я називаю щастям.

За цими словами була не лише радість від того, що діти бігають і трава росте; в цьому був прояв глибокого розуміння щодо жінки, яка прийшла з країни комунізму, де, на сенаторове переконання, і трава не росте, і діти не бігають.

А Сабіна саме в ці хвилини уявляла собі сенатора на трибуні празької площі. Посмішка на його обличчі була точнісінько така ж, яку комуністичні державні діячі з висоти своєї трибуни посилали громадянам, які теж посміхалися в колонах унизу.

8

Звідки сенатор знав, що діти означають щастя? Хіба він зазирав їм у душі? А що, коли в ту хвилину, як вони щезли йому з очей, троє з них накинулися на четвертого й заходилися лупцювати його?

У сенатора був лише один аргумент на користь такого твердження: його почуття. Там, де говорить серце, розуму не належить заперечувати. В імперії кічу панує диктатура серця. Почуття, яке викликає кіч, має бути, звичайно, таким, щоб його поділяло багато людей. І тому кіч не може будуватися на незвичній ситуації, він тримається на основних образах, закарбованих у людській пам'яті: невдячна дочка, занедбаний батько, діти, що біжать по газону, зраджена батьківщина, спогад про перше кохання.

Кіч зворушує до сліз. Перша сльоза каже: — Як це чудово — діти, що біжать по газону!

Друга сльоза каже: — Як це чудово — розчулитися разом з усім людством, дивлячись, як діти біжать по газону!

Лише ця друга сльоза робить кіч кічем.

Братство всіх людей на землі можна буде заснувати лише на кічі.

9

Ніхто не знає цього краще за політиків. Коли поряд з'являється фотоапарат, вони враз кидаються до найближчої дитини, щоб підняти її вгору й поцілувати в обличчя. Кіч — це естетичний ідеал усіх політиків, усіх політичних партій і рухів. У суспільстві, де співіснують різні політичні напрямки, а отже, їхній вплив взаємно виключається або обмежується, ми можемо ще якось порятуватися від інквізиції кічу; особистість може зберегти свою індивідуальність, художник — творити несподіваний твір. Але там, де один політичний рух має необмежену владу, ми вмить опиняємося в імперії тоталітарного кічу.

Якщо я кажу "тоталітарного", це означає: усе, що порушує кіч, викидається з життя: будь-який прояв індивідуалізму (бо всяка відмінність — це плювок в обличчя усміхненого братства), будь-який

сумнів (бо той, хто почне сумніватися в чомусь дрібному, закінчить сумнівами щодо самого життя), іронія (бо в імперії кічу треба до всього ставитись якомога серйозніше), і мати, котра залишила сім'ю, або чоловік, котрий віддає перевагу чоловікам, а не жінкам, і тим самим ставить під загрозу священний лозунг "любіть одне одного і розмножуйтесь".

Із цієї точки зору ми можемо вважати так званий гулаг за своєрідну гігієнічну яму, до якої тоталітарний кіч скидає свої відходи.

10

Перше десятиліття після другої світової війни було періодом найжахливішого сталінського терору. Саме тоді за якусь дурницю заарештували Терезиного батька, і десятирічну дівчинку вигнали з квартири на вулицю. У ті ж роки двадцятирічна Сабіна вчилася в Академії образотворчого мистецтва. Професор марксизму пояснював їй та її однокурсникам відому тезу соціалістичного мистецтва: радянське суспільство пішло вперед так далеко, що основний конфлікт у ньому вже не між гарним і поганим, а між гарним і кращим. Гівно (тобто все несприйнятне за своєю суттю) могло існувати в такому разі лише "по той бік" (скажімо, в Америці) і лише звідти, ззовні, як щось чужорідне (скажімо, у вигляді шпигунів) проникати у світ "гарних і кращих".

І справді, радянські фільми, що заполонили саме в ці найжорстокіші часи кінематографи всіх комуністичних країн, були пройняті невірогідною невинністю. Найгострішим конфліктом, який міг виникнути між двома росіянами, було любовне непорозуміння: він уважав, що вона його вже не любить, і вона про нього думала те саме. Під кінець вони падали одне одному в обійми і обливалися сльозами щастя.

Загальноприйняте трактування цих фільмів сьогодні таке: вони висвітлювали комуністичний ідеал, тоді як комуністична реальність була значно гірша.

Сабіна повставала проти такого трактування. Коли вона уявляла, що, світ радянських кічів мав стати реальністю, і вона мусила б жити в ньому, мороз пробігав у неї поза спиною. Вона без найменших вагань погодилася б жити в реальному комуністичному режимі навіть при всіх переслідуваннях та чергах за м'ясом. В реальному комуністичному світі жити ще можна. У світі ж здійсненого комуністичного ідеалу, в тому світі усміхнених ідіотів, з якими вона не могла б і словом перекинутися, вона померла б від жаху за якийсь тиждень.

Мені здається, що почуття, яке викликав у Сабіни радянський кіч, було подібне до жаху, який відчувала Тереза у сні, коли марширувала з голими жінками довкола басейну і змушена була співати веселих пісень. Під гладінню води плавали трупи. До жодної жінки Тереза не могла промовити й слова чи звернутися з якимось запитанням. У відповідь вона почула б хіба що наступний куплет пісні. Жодній із них вона не могла навіть таємно підморгнути. Вони одразу вказали б на неї чоловікові, що стояв у кошику над басейном, щоб він застрелив її.

Терезин сон розкриває істинну функцію кіча: кіч — це параван, що прикриває смерть.

11

В імперії тоталітарного кіча відповіді дано загодя і вони виключають будь-яке запитання. Із цього випливає, що справжнім противником тоталітарного кіча є людина, яка запитує. Запитання — наче ніж, що розрізає полотно намальованої декорації, щоб можна було зазирнути, що ж ховається за нею. Так, до речі, колись Сабіна пояснила Терезі смисл своїх картин: попереду доступна брехня, а за нею проступає недоступна правда.

Однак ті, що борються проти так званих тоталітарних режимів, навряд чи можуть боротися запитаннями та сумнівами. Їм також

потрібні впевненість і прості істини, доступні якомога більшій кількості людей і які викликали б колективні сльози.

Одного разу якась політична організація влаштувала Сабіні в Німеччині виставку. Взявши до рук каталог, вона побачила на обкладинці свою фотографію з намальованим на ній колючим дротом. Всередині була вміщена її біографія, схожа на життєпис мучеників і святих: вона страждала, вона боролася проти несправедливості, вона змушена була покинути змордовану батьківщину, вона продовжує боротися. "Своїми картинами вона бореться за свободу" — була остання фраза того тексту.

Вона протестувала, але її не розуміли.

Хіба це не правда, що при комуністичному режимі сучасне мистецтво переслідується?

Вона роздратовано сказала: — Мій ворог не комунізм, а кіч!

Відтоді вона почала скутувати свою біографію містифікаціями і пізніше, опинившися в Америці, постаралась навіть приховати, що вона чешка. Це була відчайдушна мрія порятуватися від кіча, на який люди хотіли обернути її життя.

12

Вона стояла перед мольбертом із незакінченим полотном. За її спиною сидів старий чоловік і стежив за кожним мазком її пензля.

Поглянувши на годинника, він сказав: — Гадаю, нам час.

Вона відклала палітру й пішла до ванної кімнати помитися. Старий чоловік підвівся з крісла і, нахилившись, узяв спертий об стіл ціпок. Двері майстерні виходили прямо на газон. Смеркало. За двадцять метрів

навпроти стояв білий дерев'яний будинок із освітленими на першому поверсі вікнами. Ці двоє вікон, з яких лилося світло у згасаючий день, зворушували Сабіну.

Усе життя вона твердить, що кіч — її лютий ворог. Та хіба сама вона не носить його в душі? Її кіч — це образ домівки, спокійної, затишної, гармонійної, де панує дух доброї матері та мудрого батькіа. Цей образ зродився в ній після смерті батьків. І чим менше її життя було схоже на цей солодкий сон, тим чутливішою вона ставала до його чарів і не раз зворушувалася до сліз, коли дивилася по телевізору сентиментальний фільм, у якому невдячна дочка обнімала покинутого батька, і вікна будинку зі щасливою родиною, з яких лилося світло у згасаючий день.

Зі старим чоловіком Сабіна познайомилася в Нью-Йорку. Він був багатий і любив живопис. Жив із своєю такою ж старою дружиною в заміській віллі. Навпроти вілли була стара стайня. Він обладнав у ній для Сабіни майстерню, запросив її туди і цілими днями спостерігав за рухами її пензля.

Тепер вони разом утрьох вечеряють. Стара пані називає Сабіну "моя донечко!", але за всіма ознаками все якраз навпаки: Сабіна тут немов мати з двома дітьми, які виснуть на ній, захоплюються нею і ладні слухатись її, тільки б вона захотіла ними командувати.

Отже, на порозі старості Сабіна знайшла батьків, із рук яких, ще дівчиною, вислизнула? Чи вона знайшла, нарешті, дітей, яких у неї самої ніколи не було? Вона чудово розуміла, що це ілюзія. Її перебування у цих старих людей не що інше, як коротка зупинка. Старий пан тяжко хворий, а його дружина, тільки-но залишиться без нього, виїде до сина у Канаду. Сабінина дорога зрад продовжиться, а до неймовірної легкості буття час від часу з глибини її душі озиватиметься смішна сентиментальна пісня про двоє освітлених вікон, за якими живе щаслива родина.

Ця пісня розчулює її, але Сабіна не сприймає свого розчулення всерйоз.

Вона надто добре, знає, що ця пісня — красива брехня. В ту мить, коли кіч усвідомлюється як брехня, він потрапляє в контекст некіча. Втрачаючи свою авторитарну силу, він стає зворушливим, як будь-яка людська слабість. Бо ж ніхто з нас не є надлюдиною, щоб цілком уникнути кіча. І хоч як би ми зневажали кіч, його не можна відділити від людської долі.

13

Джерело кіча — категорична згода з бутям. Але що є основою буття? Бог? Людина? Боротьба? Любов? Чоловік? Жінка?

Оскільки погляди на це різні, то існують і різні кічі: католицький, протестантський, юдейський, комуністичний, фашистський, демократичний, феміністичний, європейський, американський, національний, інтернаціональний.

З часів французької революції Європа розділилась на дві половини, одних стали називати лівими, а других — правими. Однак майже неможливо визначати одних і других за якимись теоретичними принципами. В цьому немає нічого дивного: політичні рухи спираються не на раціональні підходи, а на уявлення, образи, слова, архетипи, які разом утворюють той чи той політичний кіч.

Образ Великого Походу, яким дає оп'янити себе Франц, — політичний кіч, що об'єднує ліві сили всіх часів і напрямків. Великий Похід — це чудова дорога вперед, дорога до братства, до рівності, до справедливості, до щастя, і все далі, далі, незважаючи на всі перепони, бо ж перепон не може не бути, коли похід повинен бути Великим Походом.

Диктатура пролетаріату чи демократія? Заперечення споживацького суспільства чи розвиток виробництва? Гільйотина чи скасування смертної кари? Все це не має значення. Те, що лівого робить лівим, є не та чи інша теорія, а його здатність перетворити будь-яку теорію на складові частини кіча, що зветься Великим Походом уперед.

14

Франц, звісно, не є прибічником кіча. Образ Великого Походу відіграє в його житті приблизно таку саму роль, як сентиментальна пісня про двоє освітлених вікон у житті Сабіни. За яку ж політичну партію голосує Франц? Боюся, що він не голосує зовсім, а в день виборів воліє мандрувати в гори. Втім, це не означає, що Великий Похід не хвилює його. Як чудово мріяти про те, що ми частина маршової колони, і Франц знову й знову бачив цей прекрасний сон.

Якось йому подзвонили друзі з Парижа. Вони повідомили, що організують похід у Камбоджу, і запросили його приєднатися до них.

Камбоджа на той час пережила громадянську війну, американське бомбардування, шаленство вітчизняних комуністів, які зменшили народ країни на одну п'яту, і нарешті окупацію сусіднім В'єтнамом, який сам у ті часи був лише знаряддям у руках Росії. У Камбоджі лютував голод, і люди там помирали без медичної допомоги. Міжнародна організація лікарів раз по раз зверталася з вимогою дозволити їй в'їзд у країну, але в'єтнамці не погоджувалися. Тоді група відомих західних інтелектуалів вирішила пішки вирушити до камбоджійських кордонів і цим великим спектаклем, розіграним на очах у всього світу, домогтися того, щоб лікарям нарешті дозволили в'їзд на окуповану територію.

Друг, що подзвонив йому, був одним із тих, з якими він колись марширував у колонах паризькими вулицями. Спершу його надихнуло це запрошення, але потім його погляд упав на студентку у великих окулярах. Вона сиділа в кріслі навпроти, і її очі за круглими скельцями

здавалися ще більшими. Франц відчув, що ці очі просять його, щоб він нікуди не їхав. І тому, вибачившись, він відмовився.

Але, як тільки повісив трубку, пошкодував про своє рішення. Справді, він пішов назустріч своїй земній коханці, знехтувавши небесну любов. Хіба Камбоджа не те саме, що й Сабінина батьківщина? Країна, окупована сусідньою комуністичною армією! Країна, на яку опустився кулак Росії. Францові раптом здалося, що його напівзабутий друг телефонував за Сабініною таємною вказівкою.

Небесні створіння все бачать і все знають. Коли б він узяв участь у цьому поході, Сабіна дивилася б на нього і раділа. Вона не зрозуміла б, що він залишився їй вірний.

— Ти дуже розсердишся, коли я все-таки туди поїду? — запитав він у своєї очкастої дівчини, яка жалкувала за кожним днем, проведеним без нього, але не могла ні в чому йому відмовити.

Через кілька днів він сидів у великому літаку на паризькому аеродромі разом із двадцятьма лікарями і приблизно п'ятдесятьма інтелектуалами (професорами, письменниками, депутатами, співаками, акторами і мерами); їх супроводжували чотириста журналістів і фотографів.

15

Літак приземлився в Бангкоку. Чотириста сімдесят лікарів, інтелектуалів та журналістів попрямували до великої зали інтернаціонального готелю, де на них уже чекали інші лікарі, актори, співаки, лінгвісти, а з ними ще кількасот журналістів із блокнотами, магнітофонами, фотоапаратами та кінокамерами. В залі на сцені стояв довгий стіл, а за ним сиділо десь із двадцять американців, які вже почали керувати зборами.

Французькі інтелектуали, з якими Франц зайшов до зали, відчули себе обійденими і приниженими. Похід у Камбоджу був їхньою ідеєю, а тут раптом з'являються американці, які з гідною подиву невимушеністю починають тут верховодити, та ще й говорять по-англійському, анітрохи не переймаючися тим, що якийсь француз або данець може їх не розуміти. Оскільки данці давно забули, що колись являли собою націю, тільки французи з усіх європейців наважилися висловити свій протест. Причому вони були такі принципові, що навіть відмовилися протестувати англійською і звернулись до американців, що заполонили сцену, рідною мовою. Американці, не розуміючи ні слова, реагували на їхню заяву привітними і схвальними усмішками. Зрештою, французам нічого не лишалось, як сформулювати свою незгоду англійською: "Чому це зібрання проводиться лише англійською мовою, якщо в залі присутні і французи?"

Американці були вкрай здивовані таким зауваженням, але, не перестаючи всміхатись, погодилися з тим, щоб усі виступи перекладали двома мовами. Перше ніж продовжити збори, довелося довго шукати перекладача. Тепер кожна фраза звучала англійською й французькою, тож зібрання стало вдвічі, якщо не більше, довшим, бо всі французи, знаючи англійську, перебивали перекладача, виправляючи його і сперечаючись із ним майже про кожне слово. Зібрання досягло свого апогею, коли на сцену вийшла відома американська актриса. Заради неї до зали ввалилася велика група фотографів та операторів, і кожен склад, вимовлений акторкою, супроводжувався клацанням апарата. Актриса говорила про страждання дітей, про варварство комуністичної диктатури, про право людини на небезпеку, про загрозу, що нависла над традиційними цінностями цивілізованого суспільства, про недоторканну свободу людської особистості й про президента Картера, якого глибоко засмучує те, що діється в Камбоджі. Останні слова вона вимовляла крізь сльози.

У цю хвилину підвівся молодий французький лікар з рудими вусами й почав вигукувати: — Ми тут для того, аби йти лікувати умираючих людей! Ми тут не заради слави президента Картера! Нічого тут

влаштовувати цирк американської пропаганди! Ми прийшли сюди не протестувати проти комунізму, а лікувати хворих!

До вусатого лікаря враз приєдналися й інші французи. Наляканий перекладач уже не наважувався перекладати те, що вони казали. А двадцять американців на сцені знову дивилися на них з доброзичливими усмішками, і багато хто ствердно кивав головою. Один навіть підняв угору кулак, оскільки знав, що європейці люблять піднімати кулаки у хвилину колективної ейфорії.

16

Але хіба взагалі можливо, щоб ліві інтелектуали (бо ж саме до них належав лікар з рудими вусами) ладні були виступити проти інтересів однієї з комуністичних країн, адже комунізм завжди вважався частиною лівого руху?

Коли злочини країни, що звалася Радянський Союз, стали надто скандальними, перед лівими відкрились дві можливості: або плюнути на своє попереднє життя і припинити марширування, або вважати (з більшими чи меншими сумнівами) Радянський Союз однією з перешкод Великого Походу і марширувати далі.

Я вже сказав: те, що лівого робить лівим, є кіч Великого Походу. Ідентичність кіча обумовлюється не політичною стратегією, а образами, метафорами, словами. Отже, можна порушити звичку і марширувати проти інтересів тієї чи іншої комуністичної країни. Проте не можна замінити одне слово іншими словами. Можна погрожувати кулаком в'єтнамській армії, але не можна вигукувати на її адресу: "Ганьба комунізму!" Бо "Ганьба комунізму!" — це лозунг ворогів Великого Походу, і той, хто не хоче втратити своє обличчя, мусить лишатися вірним чистоті власного кіча.

Я кажу це лише задля того, щоб пояснити непорозуміння між французьким лікарем і американською актрисою, яка в своєму егоцентризмі гадала, що стала жертвою заздрощів чи женофобії. Насправді ж француз виявив тонке естетичне чуття: слова "президент Картер", "наші традиційні цінності", "варварство комунізму", належали до словника американського кіча й не мали нічого спільного з кічем Великого Походу.

17

Наступного дня всі посідали в автобуси й поїхали через увесь Таїланд до камбоджійських кордонів. Увечері вони дісталися до маленького села, де було винайнято кілька будиночків на палях. Річка, що загрожувала паводками, змушувала людей жити нагорі, тоді як унизу, поміж палями, копошилися поросята. Франц спав у кімнаті з чотирма професорами. В його сон знизу вривалося рохкання кабанів, а збоку — хропіння відомого математика.

Уранці всі знову посідали в автобуси. Вже за два кілометри до кордону проїзд було заборонено. Вузеньку дорогу, що вела до прикордонного переходу, охороняли війська. Тут автобуси зупинилися. Вийшовши з автобусів, французи з'ясували, що американці й тут їх випередили і, вишикувавшись, уже стали на чолі колони. Настав найтяжчий момент. Знову покликали перекладача, і розгорілась довга суперечка. Нарешті дійшли згоди: на чолі колони став один американець, один француз та камбоджійська перекладачка. За ними рушили лікарі, а вже потім усі інші; американська актриса опинилась аж у хвості. Дорога була вузька, а з обох боків простяглися мінні поля. Вони раз по раз наражалися на загородження: два бетонні блоки з колючим дротом, а поміж ними вузький прохід. Доводилося йти вервечкою. Метрів за п'ять перед Францом ішов відомий німецький поет і поп-співак, що написав уже дев'ятсот тридцять пісень за мир і проти війни. Він ніс на довгій тичці білий прапор, який чудово пасував до його чорної бороди і вусів, вирізняючи його в натовпі.

Уздовж цієї колони метушилися фотографи й кінооператори. Клацаючи і фуркочучи своїми апаратами, вони забігали наперед, зупинялися, відступали на кілька кроків назад, присідали навпочіпки, а тоді, підвівшись, бігли далі. Вони раз у раз вигукували ймення якоїсь знаменитості чоловічої або жіночої статі і, коли ті мимоволі озирались у їхній бік, натискали на спуск.

18

Назрівала якась подія. Люди, сповільнюючи ходу, озиралися назад. Американська актриса, відтиснута у хвіст колони, не схотіла більше терпіти приниження й пішла в атаку. Вона кинулася вперед. Це було схоже на п'ятикілометровий забіг, коли бігун, який досі ощадив сили і лишався в кінці групи, раптом виривається вперед і випереджає усіх учасників змагань.

Чоловіки, розгублено посміхаючись, відступили, щоб забезпечити славетній бігунці перемогу, але жінки кричали: — Станьте в стрій! Це вам не парад кінозірок!

Актриса не дала себе залякати й бігла далі вперед разом із п'ятьма фотографами та двома кінооператорами.

Раптом одна француженка, професорка-лінгвіст, схопила актрису за зап'ясток і сказала їй (жахливою англійською мовою): — Це колона лікарів, які мають намір лікувати смертельно хворих камбоджійців, а не спектакль для кінозірок!

Актрисі забракло сили вирвати зап'ясток, затиснутий у руці професорки-лінгвіста.

Вона сказала (чудовою англійською): — Ідіть під три чорти! Я брала участь уже в сотні таких походів! Головне — щоб було видно зірок! Це наша робота! Це наш моральний обов'язок!

— Гівно, — відказала професорка-лінгвіст (чудовою французькою). Американська актриса зрозуміла її і розплакалась.

— Будь ласка, не рухайся, — гукнув їй кінооператор й опустився перед нею на коліна. Актриса втупилася в об'єктив, і сльози котилися по її лиці.

19

Професорка-лінгвіст нарешті випустила зап'ясток американської актриси. У цю мить її гукнув німецький співак з чорною бородою і білим прапором. Американська актриса ніколи про нього не чула, та оскільки у хвилину приниження стала чутливішою до проявів симпатії, аніж звичайно, підбігла до нього. Співак перекинув держалко прапора у ліву руку, а правою обійняв її за плечі.

Довкола актриси й співака все ще плигали фотографи та оператори.

Відомий американський фотограф намагався впіймати видошукачем обидва їхні обличчя разом із прапором, але нічого не виходило: древко було надто довгим. Він задом відбіг на рисове поле. І ненароком наступив на міну. Пролунав вибух, і його тіло, розірване на шматки, розлетілося на всі боки, скроплюючи кров'ю європейських інтелектуалів.

Співака й актрису це так приголомшило, що вони не могли зрушити з місця. Потім обоє підвели очі на прапор. Він був забризканий кров'ю, і їхні серця знову сповнилися жахом. Вони ще раз-другий несміливо зиркнули вгору й почали всміхатися. Їх сповнювала особлива, досі незвідана гордість, що прапор, який вони несуть, освячений кров'ю. Вони знову рушили далі в похід.

20

Кордон позначала маленька річка, але її не було видно, оскільки вздовж неї тяглася довга стіна висотою у півтора метра, на якій громадилися мішки з піском для захисту таїландських стрільців. В одному місці стіна обривалася — там через річку було перекинуто міст. Ніхто не смів на нього ступити. На другому боці річки були в'єтнамські війська, щоправда, їх не було видно. Їхні позиції були чудово замасковані. Втім, було ясно: якби хтось ступив на міст, невидимі в'єтнамці вмить відкрили б вогонь.

Учасники походу, наблизившись до стіни, ставали навшпиньки. Франц, припавши до щілини поміж двома мішками, також намагався щось побачити. Але не побачив нічого, бо його відтіснив один із фотографів, який вважав, що має більше право зайняти це місце.

Франц озирнувся. В могутній кроні самотнього дерева, ніби зграя великих ворон, сиділо сім фотографів, втупившись у другий берег.

У цю хвилину перекладачка, яка йшла на чолі колони, приставила до рота широку трубу і кхмерською мовою прокричала тим, що були на другому боці річки: "Тут лікарі, вони просять дозволити їм перейти на територію Камбоджі й надати там медичну допомогу; їхні наміри не мають нічого спільного з політичним втручанням; ними керує лише турбота про життя людей!"

З другого боку річки відповіла неймовірна тиша. Тиша така абсолютна, що всіх охопила туга. Цю тишу порушувало тільки клацання фотоапаратів, що скидалося на спів якихось екзотичних комах.

У Франца раптом виникло відчуття, що Великий Похід наближається до кінця. Навколо Європи кордони тиші змикаються, і простір, на якому відбувається Великий Похід, це всього лише невеличкі підмостки посеред планети. Натовпи, які колись юрмилися біля підмостків, уже давно відвернулись, і Великий Похід посувається вперед самотою і без глядачів. Так, каже собі Франц, Великий Похід продовжується,

незважаючи на байдужість світу, але стає нервозним і жалюгідним: учора проти американців, що окупували В'єтнам, сьогодні проти В'єтнаму, що окуповує Камбоджу, вчора за Ізраїль, сьогодні за палестинців, учора за Кубу, завтра проти Куби, і завжди проти Америки; будь-коли проти бойні й будь-коли на підтримку інших боєнь; Європа марширує, і, щоб устигнути за ритмом подій і жодної не пропустити, її крок дедалі прискорюється, і Великий Похід стає походом людей, які підплигують і поспішають, а сцена дедалі зменшується, аж поки одного дня зробиться нікчемною крапкою без розмірів.

21

Перекладачка вдруге прокричала своє звернення в рупор. У відповідь знову озвалась неймовірна і безмежна байдужа тиша.

Франц огледівся навколо. Це мовчання на другому боці річки хльоснуло всіх по обличчю, мов ляпас. І співак із білим прапором, і американська актриса були пригнічені, розгублені й не знали, що робити далі.

Франц раптом зрозумів, що всі вони мають смішний вигляд, і він, і інші, але усвідомлення цього зовсім не відділяло його від них, не викликало жодної іронії, навпаки, саме зараз він відчував до них безмежну любов, яку ми відчуваємо до людей засуджених. Так, Великий Похід наближається до кінця, але хіба це привід для того, щоб Франц зрадив його? Хіба його власне життя не наближається також до кінця? Чи ж треба сміятися над ексгібіціонізмом тих, що супроводжували мужніх лікарів до кордону? Що можуть робити всі ці люди, крім того що розігрувати спектакль? Чи є в них якийсь кращий вибір?

Франц має рацію. Я пригадую редактора, який організував кампанію зі збору підписів на захист політв'язнів у Празі. Він добре розумів, що ця акція в'язням не допоможе. Його справжньою метою було не звільнити ув'язнених, а показати, що є ще люди, котрі не бояться. Те, що він

робив, було спектаклем. Але в нього не було іншої можливості. В нього не було вибору між учинком і лицедійством. У нього був вибір: або розіграти спектакль, або не робити нічого. Бувають ситуації, коли люди приречені грати спектакль. Їхня боротьба з мовчазною силою (з мовчазною силою по той бік річки, з поліцією, оберненою на мовчазні мікрофони в стіні) є боротьбою театральної трупи, яка наважилася стати до бою з армією.

Франц побачив, як його приятель із Сорбонни підняв кулака й пригрозив тиші на другому березі річки.

22

Перекладачка втретє прокричала в рупор своє звернення.

Тиша, яка відповіла їй знову, раптом перетворила Францову тугу в шаленство. Він стояв неподалік від мосту, що відділяв Таїланд від Камбоджі, і раптом його охопило непоборне бажання вибігти на нього, прокричати в небо страшну лайку і померти під свист безлічі куль.

Це раптове бажання Франца нам дещо нагадує; так, воно нагадує нам про сина Сталіна, який кинувся на заряджений електричним струмом дріт, коли вже був неспроможний дивитися на те, як полюси людського існування впритул наблизились один до одного, і тому вже не було різниці між благородним і ницим, між ангелом і мухою, між Богом і гівном.

Франц не міг примиритися з думкою, що слава Великого Походу рівноцінна комічному марнославству тих, котрі марширують у ньому, що величний гул європейської історії помирає в безмежній тиші, і тому вже немає різниці між історією і мовчанням. У цю хвилину він хотів покласти на терези своє власне життя, щоб довести, що Великий Похід важить більше, аніж гівно.

Людина, проте, нічого такого не може довести. На одній шальці терезів було гівно, на другу — син Сталіна кинув усю вагу свого тіла, і терези не похитнулись.

Замість того, щоб дати себе застрелити, Франц опустив голову й пішов разом з усіма, що одне за одним поверталися до автобусів.

23

Нам усім потрібно, щоб на нас хтось дивився. Нас можна було б розділити на чотири категорії відповідно до того, під яким типом погляду ми хочемо жити. Перша категорія мріє про погляд нечисленної кількості анонімних очей, інакше кажучи, про погляд публіки. Це випадок німецького співака, американської актриси, а також редактора з великою бородою. Він звик до своїх читачів, і коли одного дня росіяни закрили його тижневик, у нього виникло відчуття, нібито він опинився у стократ розрідженому повітрі. Ніхто не міг йому замінити погляду незнайомих очей. Йому здавалось, що він задихнеться. Потім якогось дня він усвідомив, що на кожному кроці його переслідує поліція, що прослухують його телефонні розмови, ба навіть його таємно фотографують на вулиці. Анонімні очі раптом почали повсюди супроводжувати його, і він знову міг дихати! Він був щасливий! Він театрально звертався до мікрофонів у стіні.

В поліції він знайшов утрачену публіку.

Другу категорію складають ті, кому для життя необхідні погляди багатьох знайомих очей. Це невтомні організатори коктейлів та вечір. Вони щасливіші за людей першої категорії, бо в тих, що втрачають публіку, з'являється таке відчуття, ніби в залі їхнього життя погасли лампи. Майже з кожним із них таке трапляється, раніше чи пізніше. Натомість люди другої категорії на сякі-такі погляди завжди розживуться. До них належить Марі-Клод та її дочка.

Потім іде третя категорія, це ті, кому необхідно бути на очах коханої людини. Їхнє становище таке ж небезпечне, як і становище людей першої категорії. Якогось дня очі коханої людини заплющаться, і в залі западе темрява. До таких людей належать Тереза і Томаш.

І є ще четверта, найрідкісніша категорія, це ті, що живуть під уявним поглядом відсутніх людей. Це мрійники. Наприклад, Франц. Він їхав до камбоджійських кордонів лише заради Сабіни. Автобус двигтить по таїландській дорозі, а він відчуває, як у нього втуплюється її довгий погляд.

До цієї ж категорії належить і Томашів син. Назву його Шимон. (Він зрадіє, що в нього, як і в батька[7], біблійне ім'я.) Очі, про які він мріє, це очі Томаша. Після того як він устряв у кампанію зі збору підписів, його вигнали з університету. Дівчина, з якою він зустрічався, була племінницею сільського парафіяльного священика. Він одружився з нею, став трактористом у кооперативі, віруючим католиком і батьком. Потім від когось довідався, що Томаш також живе в селі, і зрадів: доля розташувала їхні життя симетрично! Це надихнуло його написати батькові листа. Відповіді він не чекав. Хотів тільки, щоб Томаш зупинив свій погляд на його житті.

24

Франц і Шимон — мрійники цього роману. На відміну від Франца, Шимон ніколи не любив матері. З дитинства він шукав батька. Він ладен був повірити, що несправедливість, завдана батькові, передує несправедливості, яку батько чинить щодо нього й пояснює її. Він ніколи не гнівався на нього, бо не хотів стати спільником матері, яка весь час обмовляла батька.

Він жив із нею до вісімнадцяти років, а коли одержав атестат зрілості, поїхав учитися в Прагу. На ту пору Томаш уже мив вікна. Багато

разів Шимон очікував його на вулиці, аби розіграти випадкову зустріч. Але батько жодного разу не зупинився порозмовляти з ним.

І якщо Шимон прихилився до колишнього редактора з великою бородою, то лише тому, що його доля нагадувала йому батькову долю. Редактор ніколи не чув імені Томаша. Стаття про Едіпа була забута, і редактор довідався про неї від Шимона, який попросив його піти до Томаша і вмовити підписати петицію. Редактор погодився лише тому, що хотів зробити приємність хлопцеві, якого любив.

Щоразу, коли Шимон згадував про ту зустріч, йому ставало соромно за своє хвилювання. Батькові він явно не подобався. Зате батько подобався йому. Він пам'ятав кожне його слово і з часом усе більше переконувався, що батько мав рацію. Особливо закарбувалася йому в пам'яті фраза: "Карати тих, котрі не знали, що роблять, це варварство". Коли дядько його нареченої сунув йому в руки Біблію, його увагу привернули слова Ісуса: "Отче, прости їм, вони ж бо не знають, що чинять". Він знав, що його батько невіруючий, але в подібності обох фраз бачив таємне знамення: батько погоджується з дорогою, яку він обрав.

Він жив у селі вже третій рік, коли одержав листа від Томаша, у якому той запрошував його в гості. Зустріч була приязною, Шимон почувався вільно і зовсім не заїкався. Очевидно, він навіть не усвідомив, що вони не дуже й зрозуміли один одного. А місяців через чотири на його ім'я прийшла телеграма. Томаш і його дружина загинули, розчавлені вантажівкою.

У той час він довідався про жінку, котра була колись батьковою коханкою і жила у Франції. Він знайшов її адресу. Оскільки йому вкрай потрібне було уявне око, яке і далі стежило б за його життям, він час від часу писав їй довгі листи.

Аж до кінця життя Сабіна отримуватиме їх від цього смутного сільського дописувача. Чимало з них залишаться непрочитані, бо країна, звідки вони приходили, цікавила її все менше й менше.

Старий помер, і Сабіна переселилася до Каліфорнії. Ще далі на Захід, ще далі від Чехії.

Вона успішно продає свої картини й любить Америку. Але тільки поверхово. Світ глибинніший їй чужий. Там у неї немає ані дідуся, ані дядечка. Вона боїться, що її кинуть у труну й опустять в американську землю.

Тому вона якогось дня склала заповіт, у якому вимагала, щоб її мертве тіло було спалено й попіл розвіяно. Тереза і Томаш загинули під знаком тяжкості. Сабіна хоче померти під знаком легкості. Вона стане легшою за повітря. За Парменідом — це перетворення негативного в позитивне.

26

Автобус зупинився перед готелем у Бангкоку. Вже нікому не хотілося влаштовувати зібрання. Люди групками розійшлися по місту, одні пішли оглядати храми, інші — в бордель. Приятель із Сорбонни пропонував Францові провести з ним вечір, але Франц вирішив за краще побути самому.

Сутеніло, коли він вийшов на вулицю. Він весь час думав про Сабіну і відчував на собі її довгий погляд, який завжди викликав у нього невпевненість у собі, адже він ніколи не знав, про що Сабіна думає насправді. От і цього разу Сабінин погляд почав бентежити його. Чи не глузує вона з нього? Чи не вважає культ, який він створив із неї, справжнім безумством? Чи не хоче вона сказати йому, що пора нарешті стати дорослим і повністю віддатися коханці, яку вона сама ж йому й послала?

Він уявив собі обличчя у великих круглих окулярах. І зрозумів, який він щасливий зі своєю студенткою. Поїздка до Камбоджі раптом вдалася йому смішною і безглуздою. Навіщо він узагалі сюди їхав? Тепер він це знає. Він їхав сюди, аби нарешті збагнути, що зовсім не демонстрації, зовсім не Сабіна, а саме ця дівчина в окулярах є його справжнім життям, єдиним справжнім життям! Він їхав сюди, аби зрозуміти, що дійсність значніша за сон, набагато більша за сон!

Раптом із присмерків виринула постать якогось чоловіка, котрий щось сказав йому незнайомою мовою. Він дивився на незнайомця з подивом і співчуттям, коли той кланявся, посміхався і щось настирливо цокотів. Що він йому каже? Здавалося, кудись кличе його. Незнайомець узяв його за руку і повів. Францеві спало на думку, що комусь потрібна його допомога. Може, він усе-таки не даремно приїхав сюди? Може, він усе-таки покликаний для того, щоб комусь тут допомогти?

І раптом біля цього цокітливого чоловіка з'явилося ще двоє, і один із них англійською мовою вимагав, щоб він дав їм грошей.

У цю хвилину дівчина в окулярах знову випарувалася з його думок, і на нього знову дивилася Сабіна, нереальна Сабіна зі своєю великою долею, Сабіна, перед якою він відчував себе таким маленьким. Її очі дивилися на нього гнівно і невдоволено: знову дозволив пошити себе в дурні? Знову хтось зловживає його ідіотською добротою?

Він різко вирвався від чоловіка, котрий тримав його за рукав. Він знав, що Сабіна завжди захоплювалася його силою. Схопив руку, яку до нього простяг другий чоловік, міцно стис її і чудовим прийомом дзюдо враз перекинув чоловіка через себе.

Тепер Франц був задоволений собою. Сабінині очі весь час були втуплені в нього. Вона вже ніколи не побачить його приниженим! Вона вже ніколи не побачить його поступливим! Він уже ніколи не буде м'яким і сентиментальним!

Його охопила майже весела ненависть до цих чоловіків, які хотіли поглузувати з його наївності. Він стояв, злегка пригнувшись і не спускаючи з них очей. Але зненацька щось важке вдарило його по голові, і він упав. Іще невиразно встиг усвідомити, що його кудись несуть. Потім почав падати, падати. А тоді — різкий поштовх, і він знепритомнів.

Прийшов до пам'яті він у женевській лікарні. Над його ліжком схилялася Марі-Клод. Він хотів сказати, що не хоче її тут бачити, хотів, щоб негайно повідомили про нього студентку у великих окулярах. Він думав тільки про неї, він хотів кричати, що не стерпить нікого поряд, окрім неї. Але раптом з жахом усвідомив, що не може говорити. Він дивився на Марі-Клод з безмірною ненавистю і намагався відвернутися від неї до стіни. Але не міг поворухнути тілом. Хотів хоча б голову відвернути. Та навіть головою не міг ворухнути. І тому заплющив очі, щоб не бачити її.

27

Мертвий Франц нарешті належить своїй законній дружині, як ніколи досі не належав їй. Марі-Клод усім розпоряджається: організовує похорон, розсилає повідомлення про смерть, купує вінки, шиє собі чорну сукню, яка насправді є сукнею весільною. Так, лише чоловіків похорон для дружини — її справжнє весілля; завершення життєвого шляху; нагорода за всі страждання.

Пастор, зрештою, це чудово розуміє і над могилою говорить про вірну подружню любов, яка зазнала численних випробувань, аби до кінця життя залишитися для покійного надійною гаванню, до якої він міг повернутися в останню хвилину. І колега Франца, якого Марі-Клод попросила виголосити слово над труною, передовсім віддає шану мужній дружині покійного.

Десь позаду, підтримувана приятельками, стояла дівчина в окулярах. Стримуване ридання і безліч проковтнутих таблеток викликали в неї корчі ще до закінчення похоронного обряду. Схопившись за живіт, вона зігнулась у три погибелі, і подругам довелося вивести її з кладовища.

28

Діставши від голови кооперативу телеграму, він одразу ж сів на мотоцикл і приїхав. Зайнявся похороном. На надгробку звелів під батьковим іменем помістити епітафію: Він хотів Царства Божого на землі.

Він добре знає, що батько ніколи не сказав би таких слів про своє життя.

Але він певен, що епітафія точно передає те, чого батько прагнув. Царство Боже на землі означає справедливість. Томаш мріяв про світ, де панувала б справедливість. Хіба Шимон не має права визначити життя батька своїм власним словником? Адже це вічне право всіх близьких покійного!

Повернення після довгого блукання — написано на пам'ятнику над могилою Франца. Епітафію можна тлумачити як релігійний символ: блукання в земній юдолі, повернення в обійми Божі. Але утаємничені знають, що фраза водночас має і свій, цілком світський смисл. Втім, Марі-Клод говорить про це щодня:

Франц, дорогий, добрий Франц, він не витримав кризи своїх п'ятдесяти років. Потрапив до пазурів жалюгідної дівки! Її ж бо навіть гарною не назвеш! Бачили її велетенські окуляри, за якими її майже не видно? Але п'ятдесятилітній (ми всі це знаємо!) душу продасть за молоде тіло. І лише його власна дружина знає, як він страждав від цього. Для нього це були справжні моральні муки! Адже Франц у глибині

душі був чесним і добрим. Бо як інакше пояснити цю безглузду, шалену поїздку кудись в Азію? Він подався туди по свою смерть. Так, Марі-Клод знає це абсолютно точно: Франц свідомо шукав смерті. В останні дні, коли помирав і вже не повинен був брехати, він не хотів бачити нікого, крім неї. Він не міг говорити, але яка вдячність світилася в його очах. Очима він просив у неї прощення. І вона простила йому.

29

Що лишилося від людей, які помирали в Камбоджі?

Одна велика фотографія американської актриси, яка тримає на руках жовту дитину.

Що лишилося від Томаша?

Епітафія: Він хотів Царства Божого на землі.

Що лишилося від Бетховена?

Похмурий, з неправдоподібною гривою чоловік, що вимовляє глухим голосом: "Es muss sein!"

Що лишилося від Франца?

Епітафія: Повернення після довгого блукання.

І так далі, і так далі. Перше ніж настане повне забуття, нас обернуть на кіч. Кіч — пересадочна станція поміж буттям і непам'яттю.

ЧАСТИНА СЬОМА

УСМІШКА КАРЕНІНА

1

Із вікна видно було косогір, зарослий кривими тілами яблунь. Над косогором ліс закривав горизонт, і крива лінія пагорбів тяглася в далину. Надвечір, коли на блідому небі появлявся білий місяць, Тереза виходила на поріг. Місяць, що висів на ще не стемнілому небі, нагадував їй лампу, яку забули вранці погасити і яка цілий день світилася в кімнаті мертвих.

Криві яблуні росли на косогорі, і жодна з них не могла зрушити з місця, куди вросла корінням, так само як Тереза і Томаш уже ніколи не зможуть покинути це село. Вони продали машину, телевізор, радіоприймач, щоб купити тут невеликий будиночок із садком у селянина, який переселявся до міста.

Життя в селі було єдиною можливістю втечі: тут завжди не вистачало людей і житла було досить. І ні в кого не було бажання порпатися в політичному минулому тих, хто ладен був піти працювати в поле або в ліс, і ніхто їм не заздрив.

Тереза була щаслива, що вони покинули місто з п'яними відвідувачами бару і з невідомими жінками, які лишали на Томашевому волоссі запах свого лона. Поліція більше не цікавилася ними, а епізод з інженером переплівся у неї в єдине ціле зі сценою в Петршіні, тож вона майже не розрізняла, де сон, а де дійсність. (Втім, чи був інженер справді на службі у таємної поліції? Може, був, а може, й ні. Чоловіки, які користуються для зустрічей чужими квартирами і не люблять займатися любов'ю з тією самою жінкою більше одного разу, не така вже й рідкість.)

Отже, Тереза була щаслива, вона відчувала, що нарешті досягла мети: вони з Томашем разом і вони самі. Самі? Я повинен висловитися точніше: "самі" означало те, що вони перервали будь-які зв'язки зі своїми колишніми друзями і знайомими. Вони перерізали своє життя,

ніби це був шматок стрічки. Проте вони почувалися добре в товаристві селян, з якими разом працювали і час від часу ходили одне до одного в гості.

Того дня, коли в курортному містечку з російськими назвами вулиць Тереза впізнала голову місцевого кооперативу, вона несподівано виявила в собі образ села, сформований читанням книжок або її предками: це був світ соборності, з однією великою родиною, пов'язаною спільними інтересами і звичаями: щонеділі служба Божа в церкві, корчма, куди сходяться чоловіки без жінок, і зала в тій же корчмі, де щосуботи грає оркестрик і все село танцює.

Але при комунізмі село вже аж ніяк не схоже на цей стародавній образ. Церква була в сусідньому селі, і ніхто туди не ходив, корчми стали конторами, чоловікам ніде було збиратися, щоб випити пива, молоді не мали де танцювати. Відзначати церковні свята заборонялося, державними — ніхто не цікавився. Кінотеатр був у місті, за двадцять кілометрів від села. І ось після робочого дня, коли люди весело перегукувались і теревенили у хвилини відпочинку, вони замикались у чотирьох стінах своїх будиночків із сучасними меблями, од яких віяло, немов протягом, несмаком, і дивились у світляні екрани телевізорів. Вони вже не запрошували одне одного в гості, хіба що забігали на кілька слів до сусіда перед вечерею. Всі мріяли про одне — виїхати до міста. Село не пропонувало їм нічого, — бодай трохи подібного до цікавого життя.

І, мабуть, саме тому, що в селі ніхто не хотів лишатися назавжди, держава втратила над ним владу. Хлібороб, якому вже не належить земля і він лише робітник, що обробляє поле, не дорожить ні рідним краєм, ні своєю роботою, йому нічого втрачати, нема чого боятися. Втім, завдяки цій байдужості, село зберегло значну самостійність і свободу. Голова тутешнього кооперативу не був чужаком, призначеним згори (як це буває з директорами в містах), його обрали селяни, він був один із них.

Оскільки всі хотіли покинути село, Тереза і Томаш опинились у винятковому становищі: вони приїхали сюди з власної волі. І якщо селяни користалися будь-якою можливістю, щоб хоч на день з'їздити до якогось сусіднього міста, Тереза і Томаш нічого більше не прагнули, були задоволені тим, що мали, і тому незабаром знали односельців краще, аніж вони знали одне одного.

Найбільше заприятелювали вони з головою кооперативу. Він мав дружину, четверо дітей і порося, яке так муштрував, ніби то був пес. Звали порося Мефісто, і було воно гордістю і забавкою всього села. Чистеньке і рожеве, воно виконувало команди господаря, тупцяючи на своїх копитцях, ніби жінка з товстими литками на високих підборах.

Побачивши Мефісто вперше, Каренін розхвилювався, довго крутився довколо нього і обнюхував. Але скоро подружився з ним і віддавав йому перевагу перед сільськими псами, до яких ставився з презирством: прив'язані біля своїх будок, вони тільки по-дурному гавкали, невпинно і без усякого приводу. Каренін як належить оцінив таку рідкісну істоту, і я міг би навіть сказати, що своєю дружбою з поросям він дуже дорожив.

Голова кооперативу був радий, що зміг допомогти своєму колишньому хірургові, та водночас засмучувався тим, що не може нічого більше зробити для нього. Томаш став водієм вантажівки, якою розвозив на поля хліборобів та сільськогосподарський інвентар.

Кооператив мав чотири великі корівники й невеликий хлів із сорока телицями. Терезі було доручено доглядати їх і двічі на день виганяти на пасовисько. Оскільки ближчі й доступніші луки були відведені для косовиці, Терезі доводилося ходити з чередою на околичні пагорби. Телиці поступово випасали траву на віддалених пасовиськах, і Тереза обійшла з ними за рік усі околиці. І як колись у своєму невеликому містечку, вона завжди брала з собою якусь книжку, на луках розгортала її і читала.

Каренін завжди супроводжував її. Він навчився гавкати на молодих корівок, коли вони, надто розвеселившись, хотіли відбитися від стада; він робив це дуже радо. З їхньої трійці він явно був найщасливіший. Ніколи досі його посада "сторожа курантів" не була така поважана, як тут, де для жодної імпровізації не було можливості. Час, у якому жили тепер Тереза і Томаш, наблизився до регулярності його часу.

Одного дня пообіді (коли Тереза й Томаш мали дві вільні години) вони втрьох пішли прогулятися по косогору за своїм будиночком.

— Не подобається мені, як він бігає, — сказала Тереза.

Каренін припадав на задню ногу. Томаш схилився до нього й, обмацавши лапу, виявив на стегні невелику ґулю.

Наступного дня він посадив його біля себе на сидіння вантажівки і повіз у сусіднє село до ветеринара. Через тиждень він знову заїхав до нього і повернувся додому зі звісткою, що в Кареніна рак.

А ще через три дні у присутності ветеринара оперував Кареніна. Коли він привіз пса додому, той іще не пробудився після наркозу. Він лежав біля їхньої постелі на килимі з розплющеними очима і стогнав. На виголеному стегні видно було шов із шести стібків.

Нарешті Каренін спробував звестися на ноги. Але не зміг.

Тереза страшенно злякалася, що він уже ніколи не зможе ходити.

— Не хвилюйся, — сказав Томаш, — він ще запаморочений наркозом.

Тереза спробувала підняти пса, але він дряпнув її. Такого ще не бувало, щоб він хотів укусити її!

— Він не розуміє, хто ти, — сказав Томаш, — не впізнає тебе.

Вони поклали його біля самої постелі, де він швидко заснув. Поснули й вони.

Було три години ночі, коли він раптом розбудив їх. Крутив хвостом, топтався по Терезі й Томашеві, бурхливо лащився до них.

Такого ще ніколи не бувало — щоб він розбудив їх! Каренін завжди чекав, поки хтось прокинеться, і лише потім плигав на ліжко.

Але цього разу, повністю очумавшись серед ночі, він не міг стриматися. Хто знає, з якої далечі він повертався, з якими примарами боровся! Коли ж раптом побачив, що він удома, впізнав своїх найближчих, то не зміг не поділитися з ними своєю безмежною радістю, радістю повернення і відродження.

2

На самому початку книги Буття сказано, що Бог створив людину, аби дати їй владу над птахами, рибами і всякими тваринами. Звичайно, Буття написала людина і аж ніяк не кінь. Нема ніякої впевненості, що Бог справді довірив людині владу над іншими створіннями. Скоріше, схоже на те, що людина вигадала Бога, щоб владу, узурповану нею над коровою і конем, обернути на святе діло. Так, право вбити оленя чи корову — це єдине, в чому по-братському згодне все людство навіть у період найкривавіших воєн.

Це право видається нам цілком природним, оскільки на вершині ієрархії знаходимося ми. Але досить було б утрутитися в гру комусь третьому, скажімо, гостеві з іншої планети, чий Бог сказав би: "Ти пануватимеш над створіннями всіх інших планет", як уся безспірність "Буття" одразу стала б проблематичною. Людина, запряжена до возу марсіанином або запечена на рожні істотами з Молочного Шляху,

можливо, і згадала б якоїсь миті про телячу відбивну, яку звикла краяти на тарілці, і попросила б вибачення (трохи запізно!) в корови.

Тереза іде за чередою теличок, жене їх перед собою, раз по раз котрусь із них приборкуючи, бо молоді корівки, розвеселившись, тікають з дороги в поля. Каренін супроводжує її. Ось уже два роки він отак щодня ходить із нею на пасовисько. Його завжди страшенно забавляло те, що він може бути суворим до телиць, гавкати на них, закликаючи до порядку. (Його Бог довірив йому владу над коровами, і він дуже пишався цим.) Але зараз Каренінові було дуже важко йти, плигаючи на трьох лапах; на четвертій у нього кровоточила рана. Тереза щохвилини нахилялася до нього і гладила по спині. Через два тижні після операції з'ясувалося, що пухлина росла, і що Каренінові буде чимдалі гірше й гірше.

Дорогою вони зустрічають сусідку, котра поспішає в ґумових чоботях до корівника. Сусідка зупиняється:

— Що це з вашим песиком? Наче накульгує!

— В нього рак. Він приречений, — відказує Тереза і відчуває, як стискається у неї горло і говорити стає несила. Сусідка, побачивши Терезині сльози, мало не обурюється:

— Господи, годі вам плакати через пса!

Каже вона це незлобиво, вона добра жінка, просто хоче по-своєму втішити Терезу. Тереза знає це, втім, вона тут, у селі, вже досить давно, аби зрозуміти, що коли б селяни любили кожного кролика так, як вона любить Кареніна, вони жодного не змогли б забити і невдовзі померли б з голоду разом зі своїми тваринами. І все-таки їй здається, що сусідчині слова звучать неприязно.

— Я розумію, — відповідає вона покірно, а тоді швидко повертається до неї спиною і йде далі. У своїй любові до пса вона відчуває себе самотньою. Зі смутною посмішкою вона каже собі, що мусить приховувати її більше, аніж приховувала б зраду. Любов до собаки обурює людей. Коли б сусідка довідалася, що Тереза невірна Томашеві, на знак таємної згоди вона хіба що весело ляснула б її по спині.

Отже, Тереза йде далі зі своїми теличками, які труться одна об одну боками, і думає про те, які це милі тваринки. Спокійні, нехитрі, часом по-дитячому пустотливі, вони схожі на товстих п'ятдесятилітніх жінок, які вдають, що їм чотирнадцять. Нема нічого зворушливішого за корів, які бавляться. Тереза дивиться на них із симпатією і каже сама собі (ця думка за ці два роки часто повертається до неї), що людство паразитує на коровах, як солітер паразитує на людині: воно присмокталося до їхнього вимені, немов п'явка. Людина — паразит корови, так визначила б людину в своєму підручнику зоології нелюдина.

Це визначення ми можемо вважати звичайним жартом і прийняти його з поблажливою посмішкою. Проте, коли Тереза серйозно задумується над ним, у неї земля хитається під ногами: її думки стають небезпечними і віддаляють її від людства. Уже в "Бутті" сказано, що Бог дав людині владу над тваринами, але ми можемо зрозуміти це і так, що він лише довірив людині опікуватися ними. Людина була не власником планети, а тільки її управителем, котрому якогось дня доведеться відповідати за своє управління. Декарт зробив рішучий крок уперед — зробив з людини "пана і господаря природи". Але є в цьому, безперечно, якийсь глибокий зв'язок, чому саме він остаточно відмовив тваринам в існуванні душі: людина — володар і пан, тоді як тварина, каже Декарт, усього лише автомат, оживлена машина, "machina animata". Якщо тварина стогне, це не стогін, це скрипіння механізму, який погано працює. Коли колесо скрипить, це не означає, що він страждає, це означає лише, що він не змащений. Так само ми повинні сприймати і плач тварини й не журитися за собакою, коли у віварії її живою потрощать.

Телички пасуться на луці, Тереза сидить на пеньку, а Каренін тулиться до неї, поклавши голову їй на коліна. І Тереза пригадує, як колись, років десять тому, вона прочитала в газеті коротеньке повідомлення про те, що в одному російському місті перестріляли всіх собак. Це коротеньке повідомлення, непримітне і на перший погляд незначне, викликало в неї жах перед цією надто великою сусідньою країною.

Це повідомлення було призвісткою всього, що прийшло потім. У перші роки після російського вторгнення ще не можна було говорити про терор. Оскільки майже ввесь народ протистояв окупаційному режиму, росіянам доводилося вишукувати серед чехів окремих людей, щоб просунути їх до влади. Але де шукати таких людей, коли віра в комунізм і любов до Росії були мертві? Шукали серед тих, хто прагнув за щось помститися життю. Їхню агресивність треба було об'єднати, виплекати і тримати у бойовій готовності. Але спершу необхідно було випробувати силу на тимчасовій мішені. І такою мішенню стали тварини.

Газети тоді почали друкувати цикли статей і організовувати листи читачів. Вимагали, наприклад, винищити у містах голубів. І їх таки винищили. Однак головний удар було скеровано проти собак. Люди ще не отямилися після катастрофи окупації, а газети, радіо і телебачення тільки й торочили про собак, як вони загиджують тротуари й парки, загрожуючи тим самим здоров'ю дітей, користі від них ніякої, а годувати треба. Почався такий психоз, що Тереза стала боятися, аби під'юджена потолоч не скривдила Кареніна. Лише через рік накопичена (і на тваринах натренована) лють ударила по своїй справжній мішені: по людях. Почалися звільнення з роботи, арешти, судові процеси. Тварини змогли нарешті полегшено зітхнути.

Тереза весь час гладить Кареніна по голові, що спокійно відпочиває в неї на колінах. А сама подумки говорить приблизно так: нема ніякої заслуги в тому, що ти добре ставишся до іншої людини. Терезо, ти повинна ввічливо ставитися до своїх односельців, бо інакше не могла б жити в селі. І навіть до Томаша ти повинна ставитися любовно, бо

Томаш тобі потрібний. Ми ніколи не зможемо визначити з упевненістю, наскільки наше ставлення до інших людей є результатом наших почуттів — любові, неприязні, добросердя чи злості — й наскільки воно зумовлене рівновагою сил між нами і ними.

Щира доброта людини у всій її чистоті й свободі може проявитися лише до того, хто не має ніякої сили. Справжнє моральне випробування людства, те найголовніше випробування (сховане так глибоко, що його важко помітити) полягає у ставленні людства до тих, кого віддали на його волю: до тварин. І тут людина зазнає повного краху, такого краху, з якого випливають і всі інші.

Одна з теличок підійшла до Терези, зупинилась і довго дивилася на неї великими брунатними очима. Тереза знала її. Називала її Маркетою. Тереза охоче придумала б імена всім своїм теличкам, але не могла. Їх було надто багато. Колись давно, ще років сорок тому, всі корови в цьому селі мали імена.

(А оскільки ім'я — це знак душі, то можна сказати, що, всупереч Декарту, вони її мали.) Але потім села перетворили на великі кооперативні фабрики, і корови проживали все своє життя на двох квадратних метрах корівника. Відтоді вони не мають імен, ставши "machine animatae". Світ погодився з Декартом.

У мене ввесь час перед очима Тереза: як вона сидить на пеньку, гладить Кареніна по голові й думає про крах людства. В цю хвилину пригадується мені інша картина: Ніцше виходить зі свого готелю в Турині. Він бачить перед собою коня і кучера, який б'є його батогом. Ніцше підходить до коня, на очах у кучера обнімає його за шию і плаче.

Це було 1889 року, коли Ніцше теж був уже далекий від світу людей. Іншими словами: саме тоді в нього проявилася його душевна недуга. Але саме тому, здається мені, його жест має далекосяжний смисл. Ніцше прийшов просити у коня вибачення за Декарта. Його божевілля

(тобто його розлад із людством) почалося в ту хвилину, коли він заплакав над конем.

І це той Ніцше, якого я люблю так само, як люблю Терезу, на колінах у якої лежить голова смертельно хворого собаки. Я бачу їх поряд: обоє сходять із дороги, по якій людство, "пан і володар природи", маршем простує вперед.

3

Каренін породив два рогалики і одну бджолу. Він здивовано дивився на своє незвичайне потомство. Рогалики поводилися спокійно, зате бджола хилиталася, мов п'яна, а тоді злетіла в повітря і зникла.

Це був сон, який снився Терезі. Прокинувшись, вона відразу ж розповіла його Томашеві, і вони обоє пробували знайти в ньому якусь утіху; це сон перетворив хворобу Кареніна на вагітність, а драму народження на щось смішне і водночас ніжне: на два рогалики й одну бджолу.

У душі її знову спалахнула нелогічна надія. Вона встала, вдяглася. І тут, у селі, її день починався з того, що вона йшла до крамниці купити молока, хліба, рогаликів. Та коли цього разу вона покликала Кареніна, щоб ішов із нею, він ледве підняв голову. Це вперше він відмовився взяти участь в обряді, якого раніше сам беззастережно домагався.

Отже, Тереза пішла сама. "А де ж Каренін?" — запитала продавщиця, котра загодя приготувала для нього рогалик. Сьогодні Тереза понесла його у своїй сумці сама. Ще у дверях вона витягла рогалика й показала його Кареніну. Хотіла, щоб він сам підійшов по нього. Але Каренін лежав не рухаючись.

Томаш бачив, що Тереза засмутилася. Він узяв рогалика до рота і став навкарачки навпроти Кареніна. Потім поволі почав наближатися до нього.

Каренін дивився на нього, і здалося, в очах у нього спалахнув вогник зацікавлення, але він не підвівся. Томаш упритул наблизив обличчя до його морди. Навіть не ворухнувши тілом, пес узяв у пащу частину рогалика, яка стирчала у Томаша з рота. Томаш відпустив рогалика, щоб він увесь дістався Каренінові.

Потім, усе ще навкарачки, він позадкував, утягнув голову в плечі й загарчав, удаючи, що хоче боротися за рогалик. І тоді пес відповів хазяїнові гарчанням. Нарешті! Це було саме те, чого вони чекали! Кареніну захотілося гратись! Каренін ще має бажання жити!

Це гарчання було усмішкою Кареніна, і їм хотілося, щоб ця усмішка протрималась якомога довше. І тому Томаш знову поповз до собаки навкарачки і схопив зубами шмат рогалика, який стирчав у нього в пащі. Їхні голови тепер були зовсім поряд. Томаш відчував запах собачого віддиху, і його обличчя лоскотали довгі шерстинки, які стирчали довкола Каренінової морди. Пес іще раз загарчав і смикнув пащею. В кожного в зубах лишилося по половинці рогалика. Тут Каренін припустився старої помилки: він випустив свій шматок рогалика і спробував хапонути ту частину, яку тримав у роті його господар. Як траплялося й раніше, він забув, що Томаш не собака і що в нього є руки. Томаш, не випускаючи рогалика з рота, підняв упущену на підлогу половинку.

— Томаше, — гукнула Тереза, — не забирай у нього рогалика!

Томаш кинув обидві половинки на підлогу перед Кареніним, і той умить проковтнув одну, а другу демонстративно довго тримав у пащі, хизуючись перед подружжям своєю перемогою.

Вони дивились на нього і казали собі, що Каренін усміхається і що поки він усміхається, в нього ще є привід жити, хоч він і приречений на смерть.

Втім, наступного дня їм здалося, що стан його покращився. Вони пообідали. О цій порі в них обох лишалася година вільного часу, і вони ходили з Кареніним на прогулянку. Він знав про це і завжди неспокійно крутився довкола них. Однак цього разу, коли Тереза взяла в руку повідець і ошийник, він лише довго дивився на них, навіть не поворухнувшись. Вони стояли перед ним і намагалися бути (заради нього) веселими, щоб хоч трохи підбадьорити його. Лише трохи згодом, ніби змилостивившись над ними, він доплигав до них на трьох ногах і дозволив надіти на себе ошийника.

— Терезо, — сказав Томаш, — я знаю, як ти останнім часом ненавидиш фотоапарат. Але сьогодні візьми його з собою.

Тереза послухалася. Вона відчинила шафу, щоб знайти в ній засунутий кудись і забутий фотоапарат, і Томаш додав: — Колись ці фотографії дуже порадують нас. Каренін був частиною нашого життя.

— Як це був? — вигукнула Тереза, так ніби її вкусила змія. Апарат лежав перед нею на дні шафи, але вона не нахилялася по нього. — Не візьму його. Не хочу думати про те, що Кареніна не буде. Ти говориш про нього вже в минулому часі!

— Не сердься, — сказав Томаш.

— Я не серджуся, — примирливо відповіла Тереза. — Я і сама не раз ловила себе на тому, що думаю про нього в минулому часі. Вже не раз я ловила себе на тому. І саме через це не візьму фотоапарата.

Вони йшли по дорозі й не розмовляли. Не розмовляти — це був єдиний спосіб не думати про Кареніна в минулому часі. Вони не зводили

з нього очей і були весь час поряд із ним. Чекали, коли він усміхнеться. Але він не усміхався, тільки йшов і весь час на трьох ногах.

— Він це робить лише заради нас, — сказала Тереза. — Йому не хотілося йти на прогулянку. Пішов, аби тільки порадувати нас.

Те, що вона сказала, було сумне, і все-таки, навіть не усвідомлюючи цього, вони були щасливі. Були щасливі зовсім не всупереч смутку, а завдяки смутку. Вони трималися за руки, і перед очима в них був той самий образ: кульгавий песик, що представляв собою десять років їхнього життя.

Вони пройшли ще трохи. Потім Каренін зупинився і повернув назад, украй засмутивши їх. Довелося повертатись.

Того ж дня, а може, наступного, Тереза, несподівано зайшовши до кімнати, побачила, що Томаш читає якогось листа. Почувши, як стукнули двері, він відсунув листа вбік, до інших паперів. Вона це помітила. А коли виходила з кімнати, помітила й те, що він ховає листа до кишені. Однак про конверта він забув. Лишившись удома сама, вона роздивилась його. Адреса була написана незнайомою рукою, делікатним і дуже схожим на жіночий почерком.

Коли вони пізніше побачилися, вона, ніби ненароком, запитала в нього, чи прийшла пошта.

— Ні, — відказав Томаш, і Терезу охопив відчай, відчай тим сильніший, що вона вже відвикла від нього. Ні, вона не думає, що Томаш має якусь таємну коханку. Практично це неможливо. Вона знає про кожну його вільну хвилину. Але цілком імовірно, що в нього лишалась якась жінка в Празі, про яку він думає і яка для нього багато важить і нині, хоч уже й не може залишити запах свого лона у його волоссі. Тереза не думає, що Томаш може покинути її заради цієї жінки, але їй

здається, що щастя двох останніх років їхнього життя в селі знову затьмарене брехнею.

До неї знову повертається давня думка: її дім не Томаш, а Каренін. Хто заводитиме куранти їхніх днів, коли його вже тут не буде?

Зазираючи в майбутнє, в майбутнє без Кареніна, Тереза відчувала себе в ньому самотньою.

Каренін лежав у кутку і стогнав. Тереза вийшла в садок. Вона дивилася на траву поміж двома яблунями і уявила собі, що там вони закопають Кареніна. Вона втиснула каблук у землю і накреслила ним у траві прямокутник. На цьому місці буде його могила.

— Що це ти робиш? — запитав її Томаш, який зненацька застав її за цим заняттям, так само як вона його за читанням листа кілька годин тому.

Вона не відповіла. Він помітив, що в неї після довгої перерви знову тремтять руки. Він узяв їх у свої. Вона вирвалась.

— Це могила для Кареніна?

Вона не відповіла. Її мовчання дратувало його. Він скипів гнівом: — Ти дорікаєш мені за те, що я думаю про нього в минулому часі! А що ти сама робиш? Ти вже ховаєш його!

Вона повернулась до нього спиною і пішла в дім.

Томаш, хряпнувши дверима, зачинився в своїй кімнаті.

Тереза відчинила двері й сказала: — Ти думаєш тільки про себе, але хоча б тепер міг би подумати про нього. Він спав, а ти розбудив його. Він знову почне стогнати.

Вона розуміла, що несправедлива (собака не спав), розуміла, що поводиться як найвульгарніша баба, яка хоче образити і знає, як це зробити.

Томаш навшпиньки зайшов до кімнати, де лежав Каренін. Але вона не хотіла залишати його наодинці з собакою. Вони обоє схилялися над Карениним, він — з одного боку, вона з другого. Проте в цьому спільному пориві не було примирення. Навпаки. Кожен з них був сам по собі. Тереза зі своїм собакою, Томаш зі своїм.

Я боюсь, що так, роз'єднані, кожен сам по собі, вони залишаться з ним аж до його останньої хвилини.

4

Чому для Терези таке важливе слово "ідилія"?

Ми, виховані на міфології Старого Заповіту, могли б сказати, що це образ, який залишився в нас як спогад про Рай. Життя в Раю не було схоже на біг по прямій, що веде нас у невідоме, не було авантюрою. Воно йшло по колу серед знайомих речей. Його одноманітність була не нудьгою, а щастям.

Доки людина жила на селі, в оточенні домашніх тварин, коли раз у раз змінювалися пори року, з нею лишався принаймні відблиск тієї райської ідилії. Тому Тереза, коли зустрілася в курортному містечку з головою сільськогосподарського кооперативу, раптом побачила образ села (села, в якому вона ніколи не жила, якого вона не знала) й була зачарована. Їй здавалося, ніби вона дивилася назад, у напрямку Раю.

Коли Адам у раю нахилився над криницею, він ще не знав, що те, що він бачить, — то він. Він не зрозумів би Терези, яка, ще дівчиною, ставши перед дзеркалом, намагалася розгледіти крізь своє тіло душу.

Адам був немов Каренін. Тереза часто бавилася тим, що підводила песика до дзеркала, а той не впізнавав свого образу й ставився до нього з неймовірною байдужістю і люттю.

Порівняння Каренін — Адам наводить мене на думку, що в раю людина ще не була людиною. Точніше, людина ще не вийшла на дорогу людини. А ми вже давно на неї вийшли і летимо в порожнечі часу, який минає по прямій. Проте існує тоненький шнурочок, що прив'язує нас до далекого, вже туманного раю, де Адам схилявся над криницею і, зовсім не схожий на Нарциса, не здогадувався, що та бліда жовта пляма, яку він у ній побачив, це, власне, він. Туга за раєм, — це мрія людини не бути людиною.

Коли, ще дитиною, Тереза знаходила материні менструальні подушечки, забруднені кров'ю, вона гидувала ними, а матір ненавиділа за те, що вона не має сорому і не ховає їх. Але Каренін, який був сукою, теж мав менструацію, яка появлялася в нього щопівроку і тривала два тижні. Щоб не забруднювати квартири, Тереза клала йому попід лапки вату і вдягала на нього свої старі колготки, вигадливо прив'язуючи їх до тулуба. Всі чотирнадцять днів вона часто сміялася з його вигляду.

Чого воно так, що менструація собаки викликала в неї сміх і ніжність, а власна менструація — огиду? Відповідь здається легкою: собаку ніколи не виганяли з раю. Каренін нічого не знав про дуалізм душі, не знав, що таке огида. Тому Терезі з ним так добре і спокійно (і тому так небезпечно перетворювати тварину в machina animata[8], а корову — в автомат для вироблення молока). Людина таким чином перерізає нитку, яка зв'язувала її з раєм, і під час лету її в порожнечі часу ніщо не спроможне буде ані зупинити її, ані втішити.

З плутанини цих невиразних думок у Терези вирізняється блюзнірська думка, якої вона не може позбутися: любов, що єднає її з Кареніним, краща, ніж та, що існує між нею і Томашем. Краща, але в жодному разі не сильніша. Тереза не хоче звинувачувати ні Томаша, ні себе, не хоче запевняти, що вони могли б кохати більше одне одного. Скоріше їй здається, що двоє людей створені так, що їхня любов апріорі гіршого виду, ніж могла б бути (принаймні в найкращому випадку) любов між людиною і собакою. Цю химерність в історії людини Творець безперечно не планував.

Ця любов безкорислива: Тереза від Кареніна нічого не хоче, навіть любові від нього не вимагає. Вона ніколи себе не запитувала про те, що мучить людські пари: чи кохає мене? чи кохав когось більше, ніж мене? чи він кохає мене більше, ніж я його? Можливо, саме всі ці запитання щодо любові, якими її вимірюють, досліджують, перевіряють, аналізують, — гублять її в зародку. Можливо, ми не можемо й кохати саме тому, що прагнемо бути коханими, тобто, що хочемо чогось (кохання) від отого другого. Замість того, щоб іти до нього без вимог і прагнути просто його присутності.

І ще дещо: Тереза прийняла Кареніна таким, яким він був. Не хотіла змінювати його за своєю подобою, наперед погодилася з його собачим світом, не хотіла забирати його в нього. Не ревнувала Кареніна до його таємних нахилів. Виховувала не тому, що хотіла його змінити (як дружина хоче змінити свого чоловіка, а чоловік — свою дружину), а лише тому, щоб навчити його елементарній мові, яка уможливить їм порозуміння та спільне співжиття.

І далі: любов до собаки добровільна, ніхто до неї не примушував. (Тереза знову думає про матір, і їй усього шкода: якби мати була однією із незнайомих жінок на селі, її весела грубість видавалася б Терезі навіть симпатичною! Ах, якби мати була чужою жінкою! Тереза з дитинства соромилася, що мати захопила риси її обличчя і конфіскувала її "я". Але найгірше було те, що споконвічна заповідь "люби батька і матір!" змушувала її погодитися з цим захопленням і навіть цю агресію

називати любов'ю! Мати не була винна, що Тереза віддалилася від неї. Віддалилася не тому, що мати була такою, якою вона була, а тому, що вона була матір'ю). Але головне: жодна людина не може подарувати іншій людині ідилію. Це може зробити лише тварина, бо вона не була вигнана з раю. Любов між людиною і собакою ідилічна. Немає в ній конфліктів, жорстоких сцен, немає в ній розвитку. Каренін подарував і Терезі й Томашеві своє життя, засноване на повторенні, і сподівався від них того самого. Якби Каренін був людиною, а не собакою, він давно сказав би Терезі: "Облиш, мені вже набридло щодня носити в роті рогалика. Ти не можеш вигадати для мене щось інше?" У цьому реченні міститься всілякий осуд людини. Людський час не обертається по колу, а біжить по прямій уперед. Це причина того, чому людина не може бути щасливою, бо щастя — це прагнення до повторення.

"Так, щастя — це мрія про повторення", — подумки ще раз каже собі Тереза.

Коли голова кооперативу після роботи прогулює свого Мефістофеля й зустрічає Терезу, він ніколи не забуває сказати: "Пані Терезо, чому я не знав його раніше, ми б удвох ходили до дівчат, адже перед двома кабанчиками жодна жінка не встоїть". Його порося було так натреноване, що після цих слів рохкало. Тереза сміялася, хоча наперед знала, що голова зараз скаже. Жарт від повторення не втрачав своєї принадності. Навпаки, в контексті ідилії і гумор підпорядкований солодкому закону повторення.

5

Собака перед людьми не має багато переваг, але про одну з них принаймні варто згадати. Евтаназія в його випадку законом не заборонена; тварина має право на милосердну смерть. Каренін ходив на трьох ногах і дедалі більше часу сидів у кутку. Скімлив. І чоловік, і жінка погоджувалися з тим, що вони не мають права даремне його мучити. Але усвідомлення цього не позбавляло їх щемкої непевності: як помітити

момент, коли страждання стає вже марним? Як визначити момент, після якого життя вже нічого не варте?

Якби ж Томаш не був лікарем! Тоді можна було б сховатися за когось третього. Можна було б піти до ветеринара і попрохати його зробити собаці ін'єкцію.

Це так страшно взяти на себе роль смерті! Томаш довго стояв на тому, що сам не зробить йому жодної ін'єкції, а покличе ветеринара. Але потім збагнув, що може надати йому привілей, якого не матиме жодна людина: смерть прийде до нього в подобі тих, кого він любив.

Каренін скімлив цілу ніч. Коли вранці Томаш обмацав його, він сказав Терезі:

— Вже не будемо чекати.

Настав ранок, за кілька хвилин вони обоє мали піти з дому. Тереза зайшла до кімнати і наблизилася до Кареніна. Досі він лежав геть байдужий до всього (навіть коли щойно Томаш оглядав його, він не звертав на це уваги). Але зараз, коли почув, як рипнули двері, він підвів голову й подивився на Терезу.

Вона не могла витримати того погляду, майже перелякалася його. Так він ніколи не дивився на Томаша, так дивився тільки на неї. Але ніколи з такою напруженістю, як зараз. У погляді не було відчаю чи смутку. Ні, в ньому була страшна, нестерпима довірливість і нетерпляче запитання. Все життя Каренін намагався домогтися від Терези відповіді, і тепер він ніби говорив їй (ще наполегливіше, ніж будь-коли), що він готовий довідатися від неї правду. (Все, що походило від Терези, було для нього правдою: і коли вона скаже йому "сядь!" або "ляж!" — це була правда, з якою він погоджується і яка надає його життю смисл.)

Той погляд, страшно сповнений довірливості, був дуже короткий. За хвилину він знову поклав голову на лапи. Тереза знала, що так на неї вже ніхто не подивиться.

Вони ніколи не давали йому солодощів. Але декілька днів тому Тереза купила кілька плиток шоколаду. Тепер вона розгорнула обгортку, розламала шоколад на шматочки й поклала перед Каренінім. Поставила перед ним ще мисочку з водою, щоб йому нічого не бракувало, коли він залишиться на кілька годин удома сам. Погляд, яким він подивився на неї хвилину тому, ніби стомив його. І хоча був тепер обкладений шоколадом, він навіть не підвів голови.

Вона лягла біля нього на підлогу і обняла його. Поволі-поволі, якось стомлено він обнюхав її і раз чи двічі лизнув. Вона заплющила очі, немов хотіла це лизання запам'ятати, тоді повернула голову, щоб він лизнув її у другу щоку.

Потім вона мусила піти до своїх теличок. Томаша не було ще вдома. Каренін весь час лежав обкладений шоколадом, і коли почув її кроки, вже не підвів голови. Його хвора нога набрякла, а пухлина лопнула на новому місці. Поміж шерстю показалася блідо-червона (не схожа на кров) краплинка.

Вона знову лягла біля нього на підлогу, поклала руку на нього й заплющила очі. Потім Тереза почула стукіт у двері. Хтось покликав: "Пане докторе, пане докторе! Тут кабанчик і його голова!" Вона не мала бажання з будь-ким розмовляти. Тож не поворухнулась і не розплющила очей. Ще раз пролунало: "Пане докторе, прийшли кабанчики!" А тоді знову запала тиша.

Лише за півгодини прийшов Томаш. Він мовчки попрямував до кухні й приготував ін'єкцію. Коли зайшов до кімнати, Тереза вже стояла, а Каренін силкувався підвестися на ноги. Побачивши Томаша, він слабенько ворухнув хвостом.

— Поглянь, — сказала Тереза, — він і досі усміхається.

Вона сказала це благальним тоном, ніби просила ще трохи зачекати, але не наполягала.

Тереза поволі розстеляла на тахті простирадло. Це було біле простирадло, всіяне дрібними візерунками, — фіалковими квіточками. Зрештою, в неї все було підготоване і продумане. Неначе Каренінову смерть вона уявляла собі заздалегідь. (Ах, як це жахливо! Ми, власне, в уяві бачимо наперед смерть тих, кого любимо!)

Він уже не має сили вистрибнути на тахту. Вони вдвох підвели його, Тереза поклала Кареніна на бік на тахту, а Томаш оглядав його, шукав місце, де жила проступала найвиразніше. Потім на тому місці вистриг ножицями шерсть. Тереза на колінах стояла біля тахти і підтримувала Каренінову голову.

Томаш попросив її міцніше тримати задню ніжку, бо жила була тоненька, і в неї важко було вштрикнути голку. Тереза міцно тримала Каренінову ніжку, але не відводила очей від його голови. Вона без упину щось говорила до собаки тихим голосом, і він думав тільки про неї. В нього не було страху. Він ще двічі лизнув її в обличчя. А Тереза шепотіла йому:

— Не бійся, не бійся, там тобі нічого не болітиме, там ти бачитимеш білочок і зайчиків, будуть там корови, і Мефістофель теж там буде, не бійся…

Томаш уштрикнув голку в жилу й натиснув. Каренін легенько смикнув ногою, кілька секунд прискорено дихав, а потім його дихання раптом урвалося. Тереза стояла навколішки біля тахти і притискалась обличчям до його голови. Потім вони мусили обоє піти на роботу, песик лишився лежати на тахті на білому простирадлі з фіалковими квіточками.

Увечері вони повернулися. Томаш пішов у садок, знайшов між двома яблунями прямокутник, який кілька днів тому Тереза накреслила підбором, і почав там копати. Дотримувався точно позначеного чотирма лініями розміру. Він хотів, щоб усе було так, як хотіла Тереза.

Вона лишилася дома з Каренінім. Боялася, щоб його не поховали живим. Приклала вухо до його писку, і їй здалося, що вона чує легеньке дихання. Тоді Тереза відступила й побачила, що його груди легенько похитуються.

(Ні, то вона чула власне дихання, від якого ледь рухалося її тіло. А їй здалося, що то рухаються груди в собаки.)

Вона знайшла в сумочці дзеркальце й піднесла його до Каренінового писку. Дзеркальце було таке замизгане, що їй здалося, наче вона побачила на ньому малесенькі крапельки від дихання.

— Томаше, він живий! — закричала Тереза, коли Томаш у брудних черевиках повернувся із садка.

Він схилився до песика і покрутив головою.

Вони взялися з обох боків за простирадло, на якому лежав Каренін, Тереза — біля ніг, Томаш — біля голови, підняли його і понесли в садок. Тереза відчула рукою, що простирадло мокре. Коли прийшов до нас, зробив калюжку, і коли йде від нас, теж її зробив, — подумала вона і була рада, що відчуває рукою цю вологу — останній песиків привіт.

Донесли його до яблунь і опустили вниз. Вона схилилася над ямою і накрила його всього простирадлом. Не хотіла, щоб земля, яку вони через кілька хвилин на нього накидають, падала на його голе тіло.

Потім вона пішла додому і повернулася з ошийником, повідком та жменею шоколаду, до якого він так і не доторкнувся з самого ранку. Все це вона кинула на нього.

Біля ями була купка свіжовикопаної землі. Томаш узяв до рук лопату.

Тереза пригадала свій сон: Каренін породив два рогалики і бджолу. Це речення зазвучало для неї раптом як епітафія. Вона уявила собі, що між двома яблунями стоїть нагробок з написом: "Тут лежить Каренін. Він породив два рогалики й одну бджолу".

В садку були сутінки, хвилини між днем і вечором. На небі стояв блідий місяць, світильник забутий у покої мертвих.

У них обох були брудні черевики. Вони віднесли заступа й лопату до закутка, де стояло різне знаряддя: граблі, мотики, сапки.

6

Він сидів у своїй кімнаті, де звик читати за столом книжки. В такі хвилини Тереза підходила до нього, схилялася, притулялась обличчям до його щоки. Коли вона зробила так цього дня, то побачила, що Томаш не дивиться в книжку. Перед ним лежав лист, і, хоча він складався усього з п'яти рядків, надрукованих на машинці, Томаш довго, непорушно дивився на нього.

— Що це? — запитала Тереза, і стривожилась.

Не обертаючись, Томаш узяв листа і подав його їй. Там було написано, що того ж дня він мусить прибути на аеродром сусіднього міста.

Нарешті він повернув голову, і Тереза побачила в його очах такий самий жах, який відчула і вона.

— Я піду з тобою, — сказала Тереза.

Томаш похитав головою: "Виклик стосується тільки мене".

— Ні, я піду з тобою, — повторила вона.

Вони поїхали Томашевою вантажною машиною. І через кілька хвилин були на аеродромі. Там був туман. Лише слабо вимальовувались обриси кількох літаків. Вони ходили від одного до другого, але всі літаки були зачинені, неприступні. Нарешті в одному з них був відчинений угорі вхід, до якого були приставлені східці. Вони піднімалися по них, коли у дверях показався стюард і попросив їх зайти. Літак був малий, заледве на тридцять пасажирів і поки що був зовсім порожній. Вони зайшли в прохід поміж сидіннями, плечем до плеча, без ніякого інтересу до того, що відбувалося навколо них. Посідали поруч на двоє сидінь, і Тереза поклала голову Томашеві на плече. Попередній жах поступово зникав, перетворюючись у смуток.

Жах — це шок, хвилина повного засліплення. Жах позбавлений навіть натяків на красу. Ми не бачимо нічого, крім світла невідомої події, якої ми очікуємо. Смуток навпаки передбачає, що ми знаємо. Томаш і Тереза знали, що на них чекає. Світло жаху притлумилось, і синювато-ніжне освітлення робило довколишні речі гарнішими, аніж вони були перед тим.

У ту хвилину, коли Тереза читала листа, вона не відчувала до Томаша ніякої любові, знала лише, що не сміє ані на хвилину залишати його: жах заглушив усі почуття і відчуття. Нині, коли вона притислась до нього (літак плив у хмарах), переляк минув, і вона відчувала свою любов до нього, знала, що це любов безмежна і безмірна.

Нарешті літак приземлився. Вони встали й пішли до дверей, які стюард відчинив. Вони й досі обнімали одне одного за плечі. Стоячи нагорі на східцях, вони побачили внизу трьох чоловіків із капюшонами

на обличчі й рушницями в руках. Марно було розмірковувати, тікати не було куди. Вони поволі спускалися вниз і, коли стали на бетон аеродрому, один із чоловіків підняв рушницю і прицілився. Не було чути жодного пострілу, але Тереза відчула, що Томаш, який ще хвилину тому тримав її за плечі, падає на землю.

Вона притискала його до себе, але втримати не змогла: він упав на бетон злітної смуги. Вона схилилася над ним, хотіла прикрити своїм тілом, але в ту мить побачила щось неймовірне: його тіло швидко зменшувалося. Це було так неймовірно, що вона скам'яніла, не могла зрушити з місця. Томашеве тіло ставало меншим і меншим, взагалі вже не було схоже на Томаша. Від нього лишилося щось маленьке, і ця мала річ почала рухатись, а тоді кинулася бігти і втікала геть полем аеродрому.

Чоловік, який вистрелив, зняв маску і ласкаво посміхнувся до Терези. Потім він повернувся і побіг за тією малою річчю, яка злякано металася сюди-туди, ніби рятуючись від когось і відчайдушно шукаючи схованки. Якусь хвилину вони так разом бігли, а тоді раптом чоловік упав на землю — і гонитва скінчилася.

Чоловік підвівся і повернувся до Терези. Він ніс у руках ту річ. Та річ тремтіла від страху. Це був заєць. Він подав його Терезі. В цю хвилину у неї минувся і переляк і смуток, вона була щаслива, що тримає тваринку в обіймах, що ця тваринка належить їй і вона може притискати її до себе. Тереза заплакала від щастя. Вона плакала, плакала й нічого не бачила крізь сльози, а несла зайчика додому з почуттям, що наблизилася до мети, що вона там, де хотіла бути, там, звідки вже нікуди не тікатиме.

Тереза йшла вулицями Праги й легко знайшла свій дім. Вона жила там з мамою і татусем, коли була малою. Однак ані мами, ані татуся там не було. Її зустріли там двоє старих людей, яких вона ніколи не бачила, але про яких знала, що це прадідусь і прабабуся. В них обох були зморшкуваті обличчя, подібні до кори дерева, і Тереза була рада, що

мешкатиме з ними, але зараз вона хотіла бути сама, лише зі своєю тваринкою. Вона відразу знайшла свою кімнату, в якій мешкала з п'яти років, коли батьки вирішили, що вона заслужила мати свою окрему кімнату.

Там були тахта, столик і стільці. На столику стояла засвічена лампа, яка чекала на неї ввесь цей час. На лампі сидів метелик з розгорнутими крильцями, на яких були ніби намальовані великі очі. Тереза знала, що вона майже досягла мети. Вона лягла на тахту, притискаючи зайчика до обличчя.

7

Він сидів за столом, де звик читати книжки. Перед ним лежав відкритий конверт з листом. Він казав Терезі:

— Час від часу я одержую листи, про які нічого не хотів тобі говорити. Я намагався, щоб моє і його життя ніколи не зіткнулися. І поглянь, як мені помстилася доля. Кілька років тому його вигнали зі школи. Він тракторист у якомусь селі. Хоча його і моє життя не стикаються, але біжать поряд у тому самому напрямку, як дві паралельні лінії.

— А чому ти не хотів говорити про ці листи? — спитала Тереза, відчувши велике полегшення.

— Не знаю. Мені це було якось неприємно.

— Він часто пише тобі?

— Час від часу.

— А про що?

— Про себе.

— А це цікаво?

— Цікаво. Мати, як ти знаєш, була запеклою комуністкою. Він давно з нею розійшовся. Заприятелював із людьми, котрі опинилися в такій самій ситуації, як і ми. Вони прагнули до якоїсь політичної діяльності. Декотрі з них тепер у в'язниці. Але з ними він розійшовся також. Говорить про них, як про "вічних революціонерів".

— То він, може, змирився з цим режимом?

— Ні, взагалі ні. Вірить у Бога і думає, що це ключ до всього. Мовляв, ми всі маємо жити у своєму щоденному житті за нормами, визначеними релігією, а на режим не зважати взагалі, ігнорувати його. Якщо ми справді віримо в Бога, то ми, мовляв, можемо в будь-якій ситуації створити своєю власною поведінкою те, що він називав "Царством Божим на землі". Він пояснює мені, що церква в нашій країні — це єдина добровільна спільність людей, яка не підлягає контролю держави. Мене цікавить, чи він у церкві тому, щоб краще чинити опір режиму, чи справді вірить у Бога. Кажучи відверто, я боюся цієї зустрічі. Це основна причина того, чому мені цього не хочеться. Я не знаю, чому я був такий затятий.

— Запроси його до нас, — мовила Тереза.

Того самого дня ополудні вона поверталася з корівника і почула голоси, що долинали з шосе. Коли вона наблизилася, то побачила Томашів вантажний автомобіль. Томаш, нахилившись, відгвинчував колесо. Довкола стояло кілька чоловіків, вони придивлялися, чекали, поки Томаш полагодить машину.

Тереза зупинилась і не могла відірвати погляд: Томаш видавався старим. Волосся в нього посивіло, а невправність, з якою він працював,

була не невправністю лікаря, що став шофером, а невправністю людини, що вже не молода.

Вона пригадала недавню розмову з головою кооперативу. Він сказав їй, що Томашів автомобіль у поганому стані. Сказав про це жартома. В його словах не було докору, а лише турбота: "Томаш краще знається на тому, що всередині тіла людини, а не на тому, що всередині мотора", — сміявся голова. — Потім він признався їй, що вже кілька разів був у різних установах, вимагаючи, щоб Томаш міг знову працювати в їхньому районі лікарем. Але з'ясував, що поліція йому цього ніколи не дозволить.

Тереза відступила за стовбур дерева, щоб її ніхто з тих людей біля автомобіля не помітив, але очей з них не зводила. Серце у неї стискалося від докорів сумління: заради неї він приїхав із Цюріха до Праги. Заради неї залишив Прагу. Але навіть тут вона не давала йому спокою і навіть над хворим Кареніним мучила його своїми таємними підозрами.

У душі вона часто докоряла Томашеві, що він не досить любить її. Свою власну любов вона вважала за щось таке, що не підлягає будь-якому сумніву, тоді як його любов — за звичайну поблажливість.

Тепер вона бачить, що була несправедлива: коли вона справді любила Томаша великою любов'ю, повинна була б лишитися з ним за кордоном! Там був Томаш спокійний, там перед ним відкривалося нове життя. А вона від нього звідти поїхала! Щоправда, вона переконувала себе в тому, що робить це з великодушності, щоб не бути йому тягарем, та чи не була ця великодушність лише відмовкою? Насправді вона знала, що він повернеться до неї! Вона кликала його за собою дедалі все нижче й нижче, так, як мавки заводять селян у трясовину, щоб там їх утопити. Скористалася з хвилини, коли в нього болів шлунок, щоб вирвати обіцянку, що вони виїдуть на село! Якою вона вміла бути хитрою! Кликала його за собою, ніби хотіла перевірити знову і знову, чи він її кохає. Кликала довго, аж поки він опинився тут: сивий і стомлений,

з напівпокаліченими руками, які вже ніколи не зможуть тримати скальпель.

Вони опинилися там, звідки вже нікуди їхати. Куди б вони могли звідси ще переїхати? За кордон їх ніколи не пустять. До Праги вони вже не знайдуть дороги, жодної роботи там їм ніхто не дасть. А переїздити до іншого села, — для цього в них не буде ніякої причини.

Боже мій, чи справді треба було дійти аж сюди, щоб повірити, що він її любить?

Нарешті Томашеві пощастило насадити колесо знову на машину. Він сів за кермо, селяни повскакували у кузов, почувся гуркіт мотора.

Вона пішла додому і напустила води у ванну. Лежала у гарячій воді і думала про те, що все життя використовувала проти Томаша свою слабість. Ми всі схильні вважати силу винуватцем, а слабість — невинною жертвою. Але Тереза тепер усвідомлює: у їхньому випадку все було навпаки! І її сни, вони неначе знали про єдину слабість того сильного чоловіка, демонстрували йому Терезине страждання, аби тільки змусити його поступатися перед нею? Її слабість була агресивною і змушувала його до постійної капітуляції, аж поки нарешті перестав бути сильним і обернувся на зайчика в її руках. Вона раз у раз думала про цей сон.

Тереза вилізла з ванни й пішла шукати одежу, щоб одягнутися. Хотіла вдягнути найкраще своє вбрання, щоб сподобатися йому, щоб зробити йому приємність.

Ледве встигла застебнути останнього ґудзика, як Томаш гучно ввірвався до квартири разом із головою кооперативу й дуже блідим молодим хліборобом.

— Мерщій, — гукнув Томаш, — дай якоїсь міцної горілки!

Тереза вибігла й невдовзі принесла пляшку сливовиці. Налила в келишок, і молодик її поквапливо ковтнув.

Тим часом вона довідалася, що сталось: молодик вивихнув руку в плечі й кричав від болю; ніхто не знав, що з ним робити, і тоді покликали Томаша, який одним рухом вправив її назад у суглоб.

Молодик вихилив ще один келишок і сказав Томашеві: "Твоя пані сьогодні страшенно чарівна!"

— Дурний ти, — мовив голова, — пані Тереза завжди чарівна.

— Я знаю, що вона завжди чарівна, — сказав молодик, — але вона сьогодні так гарно вбралася. Ніколи ще не бачив вас у цій сукні. Ви кудись зібралися?

— Нікуди не зібралась. Я вдяглася заради Томаша.

— Ну, докторе, тобі пощастило, — сміявся голова. — Мені моя стара такого не робить, щоб гарно вбратися заради мене!

— І тому ти ходиш на прогулянку з поросям, а не з дружиною, — сказав молодик і довго сміявся.

— А що взагалі робить Мефістофель? — спитав Томаш. — Я вже не бачив його щонайменше… — Він задумався: — Щонайменше годину!

— Сумує за мною, — відповів голова.

— Коли я дивлюсь на вас у цій сукні, мені хочеться з вами танцювати. — Ти дозволив би, докторе, їй танцювати зі мною?

— Ходімо танцювати всі, — сказала Тереза.

— Ти поїдеш? — запитав молодик Томаша.

— Але куди? — поцікавився Томаш.

Молодик назвав сусіднє місто, де в готелі є бар з танцювальним майданчиком.

— Поїдеш з нами, — наказовим тоном звернувся він до голови, а, оскільки вже вихилив третій келишок сливовиці, додав: — Якщо Мефістофель сумує, візьмемо його з собою. Привеземо їм два кабанчики. Всі жінки падатимуть, коли побачать аж два писки! — і він знову довго сміявся.

— Якщо вам не буде соромно за Мефістофеля, то я поїду з вами, — сказав голова, і вони всі посідали в Томашів вантажний автомобіль. Томаш сів за кермо, Тереза — поруч із ним, а обидва чоловіки посідали за ними, прихопивши з собою недопиту пляшку сливовиці. Лише за селом голова згадав, що забули про Мефістофеля. Гукнув Томашеві, щоб повернувся.

— Не треба, однієї пики вистачить, — сказав молодик, і голова заспокоївся.

Смеркалося. Звивиста дорога піднімала вгору.

Вони доїхали до міста і зупинилися перед готелем. Тереза з Томашем ніколи там не були. Спустилися сходами в підвальне приміщення, де була стойка бару, танцювальний майданчик і кілька столиків. Добродій років шістдесяти грав на піаніно, а приблизно такого ж віку дама — на скрипці. Вони грали сорокарічної давності шлягери. Тут же на паркеті танцювало пар із п'ять.

Молодик оглядівся довкола і сказав:

— Жодної для себе я тут не бачу, — і одразу запросив до танцю Терезу. Голова з Томашем сіли за вільний столик і замовили пляшку вина.

— Я пити не можу! Я за кермом! — нагадав Томаш.

— Дурниці, — заперечив голова, — залишимося тут на ніч, — і одразу пішов до адміністратора замовити дві кімнати.

Потім повернулася Тереза з молодиком із майданчика і голова запросив її до танцю, а вже потім вона нарешті танцювала з Томашем.

Під час танцю вона сказала йому:

— Томаше, все лихе в твоєму житті йшло від мене. Через мене ти потрапив аж сюди. Так низько, що нижче вже немає куди.

Томаш їй відповів:

— Що за дурниця! Про яке низько ти говориш?

— Якби ми лишилися в Цюріху, ти б оперував пацієнтів.

— А ти б фотографувала.

— Це дурне порівняння, — сказала Тереза. — Для тебе твоя праця була геть усім, тоді як я можу робити будь-що, мені байдуже. Я не втратила взагалі нічого, а ти втратив усе.

— Терезо, — сказав Томаш, — а ти не помітила, що я тут щасливий?

— Твоє покликання було оперувати, — заперечила вона.

— Терезо, покликання — це дурниця, я не маю ніякого покликання. Ніхто не має ніякого покликання. І це величезне полегшення: з'ясувати, що ти вільний, що не маєш покликання.

Не можна було не повірити його лагідному голосу. Перед нею знову постала вранішня картина: вона побачила його, коли він лагодив вантажний автомобіль і здався їй старим. Вона дійшла того, чого хотіла: адже завжди бажала, щоб він був старим. І знову згадала про зайчика, якого пригортала до обличчя у своїй дитячій кімнаті.

Що це означає — стати зайчиком? Це означає позбутися будь-якої сили. Це означає, що один уже не сильніший за другого.

Вони йшли в ритмі танцю під звуки піаніно і скрипки. Тереза тримала голову на його плечі. Так само вона тримала голову, коли вони разом були в літаку, який віз їх крізь імлу. Вона відчувала зараз таке саме щастя й такий самий смуток, як і тоді. Той смуток означав: ми на останній зупинці. Те щастя означало: ми разом. Смуток — був формою, а щастя — змістом. Щастя перекривало простір смутку.

Вони повернулися до столика. Вона танцювала ще двічі з головою кооперативу, а один раз — із молодиком, який був уже такий п'яний, що упав на паркеті.

Потім усі піднялися нагору й розійшлися по своїх кімнатах.

Томаш повернув ключа й засвітив люстру. Тереза побачила два ліжка, поставлені поряд, біля одного з них був нічний столик із лампою, з абажура якої, наляканий світлом, злетів нічний метелик і закружляв по кімнаті. Знизу долинали слабенькі звуки піаніно і скрипки.

"РОЗУМІТИ СВІТ ЯК ЗАПИТАННЯ"

Інтерв'ю Філіпа Рота з Міланом Кундерою

ВІД РЕДАКЦІЇ

Розмова двох всесвітньовідомих письменників — американця Філіпа Рота й чеха Мілана Кундери — відбулась на початку 80-х років і була опублікована як післямова до англійського перекладу "Книги сміху і забуття". Відтоді чимало політичних подій і ситуацій, про які говорить Кундера, втратило свою актуальність, проте не втратили, на наш погляд, актуальності ті оцінки, які дає Кундера комуністичному тоталітаризмові, російській експансії і, звичайно, ролі митця в сучасному світі. І хоч Кундерина "Книга сміху і забуття" ще чекає свого українського перекладача, думається, що й роман "Нестерпна легкість буття" завдяки пропонованому інтерв'ю буде сприйнятий українськими читачами з іще більшою цікавістю й розумінням.

Філіп Рот: Чи вважаєте ви, що наш світ незабаром загине?

Мілан Кундера: Це залежить від того, що ви розумієте під поняттям "незабаром".

Ф. Р. Завтра чи післязавтра.

М. К. Почуття того, що світ мчить до загибелі, виникло дуже давно.

Ф. Р. Тоді нам нема чого турбуватися.

М. К. Навпаки. Якщо людина боїться чогось протягом багатьох століть, за цим щось криється.

Ф. Р. В кожному разі, мені здається, що ця тривога лежить в основі всіх оповідань вашої "Книги сміху і забуття", навіть тих, що мають чітко виражену гумористичну природу.

М. К. Якби раніше, коли я був хлопчаком, хтось сказав мені, що моя нація зникне з цього світу, я розцінив би це як нісенітницю, як щось

таке, чого неможливо уявити. Людина знає, що вона смертна, але вважає свою націю вічною. Та після російського вторгнення 1968 року кожний чех усвідомив і занепокоївся, що його націю можуть спокійнісінько стерти з лиця Європи, так, як це було пророблено протягом останніх 50 років із сорока мільйонами українців. Або з литовцями. Чи ви знаєте, що в XVII столітті Литва була могутньою європейською країною? А сьогодні росіяни тримають литовців у резервації як наполовину знищене плем'я; до них нікого не пускають, аби світ не довідався про їхнє існування. Я не знаю, що готує майбутнє для моєї нації. Безперечно, росіяни кістьми ляжуть, щоб поступово розчинити їх у своїй цивілізації. І ніхто не знає, чи вдасться це їм, чи ні. Але це можливо. І коли людина раптом це усвідомлює, самої такої можливості досить для неї, аби змінити все її світосприймання. Сьогодні Європа видається мені вельми вразливою й смертною.

Ф. Р. І все ж, чи не є долі Східної й Західної Європи цілком різними?

М. К. Згідно з концепцією культурної історії, Східною Європою є Росія, вельми специфічна історія якої починається з Візантії. Богемія, Польща й Угорщина, так само як і Австрія, ніколи не були частиною Східної Європи. Від самого початку вони поділяли досвід Західної Європи з її готикою, Відродженням і Реформацією — рух, який було започатковано саме в цьому регіоні. Саме тут, у Центральній Європі, сучасна культура отримала свої наймогутніші імпульси — тут з'явився психоаналіз, структуралізм, додекафонія, музика Бартока, нова естетика романів Кафки та Музіля. Післявоєнне поглинення Центральної Європи (власне, її більшої частини) російською цивілізацією позбавило західну культуру її життєвого центру. Це найзначніша подія в історії Заходу в нашому сторіччі, й цілком не виключено, що кінець Центральної Європи означав початок кінця Європи в цілому.

Ф. Р. Протягом Празької весни ваш роман "Жарт" і збірка оповідань "Смішні любові" вийшли 150-тисячними тиражами. Після російської окупації вас було звільнено з посади викладача Академії кіномистецтва, а всі ваші книжки — вилучені з державних бібліотек. Ще через сім років

ви з дружиною мусили, похапцем кинувши кілька книжок і речей у багажник автомобіля, виїхати до Франції, де, врешті, стали одним із найпопулярніших іноземних письменників. Як ви почуваєте себе в ролі емігранта?

М. К. Досвід життя у кількох країнах є величезним для письменника благом. Світ можна зрозуміти, лише побачивши його з кількох сторін. Події в моїй останній книжці, що вийшла у Франції, розгортаються в особливому географічному просторі: події, що відбуваються у Празі, сприймаються очима західноєвропейця, тимчасом як французька частина сюжету подається з точки зору пражанина. Це зіткнення двох світів. З одного боку, це моя власна країна, яка протягом якогось півсторіччя пережила демократію, фашизм, революцію, сталінський терор і крах сталінізму, німецьку й російську окупацію, масові депортації населення і загибель Заходу у самій цій країні. Вона гине під вагою історії й дивиться на світ з великим скептицизмом. А з іншого боку, бачимо Францію, яка протягом сторіч була центром світу й страждає тепер радше від браку значних історичних подій. І саме тому, певно, отримує насолоду від радикальних ідеологічних викрутасів. Це ліричне й водночас невротичне очікування якогось великого звершення, яке має відбутися саме по собі, однак не відбувається й ніколи не відбудеться.

Ф. Р. У Франції ви живете як іноземець чи, може, відчули тут культурну домівку?

М. К. Я надзвичайно люблю французьку культуру і дуже їй вдячний. Особливо літературі попередніх століть. Рабле мій найулюбленіший письменник. А також Дідро. Мені страшенно подобається "Жак-фаталіст" і, звичайно, Лоренс Стерн. Це були найвизначніші експериментатори з романною формою всіх часів. Їхні експерименти були забавні, сповнені втіхи й веселощів, які позникали зараз із французької літератури і без яких мистецтво втрачає свою значущість. Стерн і Дідро вважали роман великою грою. Вони відкрили гумор романної форми. Коли я чую академічні заяви про те, що роман вичерпав свої можливості, у мене виникає прямо протилежне відчуття: протягом

свого розвитку роман втратив багато з своїх можливостей. Наприклад, можливості розвитку роману, заховані в творах Стерна і Дідро, так і не були розвинені наступними поколіннями письменників.

Ф. Р. Ваша остання книжка не називається романом, хоча в самому тексті ви написали, що ця книжка є романом у формі варіацій. То це роман чи ні?

М. К. Згідно з моїми вельми специфічними естетичними поглядами, цей твір насправді є романом, але я нікого не примушую поділяти цю думку. В романній формі схована величезна свобода. І було б помилкою приймати певну стереотипну структуру за незмінну суть роману.

Ф. Р. Але все ж щось робить роман романом і обмежує цю свободу?

М. К. Роман — це великий шматок синтетичної прози, побудований на грі вигаданих персонажів. Це — єдине обмеження. Під поняттям "синтетичний" я розумію бажання романіста охопити предмет з усіх боків і якомога повніше. Іронічне есе, романна оповідь, фрагмент автобіографії, історичний факт, політ фантазії: синтетична сила роману здатна поєднати все це у певну цілість, як голоси у поліфонічній музиці. Єдність книжки не повинна виникати з сюжету твору — вона може бути забезпечена самою темою. В моїй останній книжці є дві такі теми: сміх і забуття.

Ф. Р. Вам завжди був близький сміх. Ваші твори викликають сміх через гумор або іронію. Коли ваші герої починають сумувати, це означає, що вони наштовхнулись на світ, який втратив почуття гумору.

М. К. Я зрозумів ціну гумору за часів сталінського терору. Мені тоді було двадцять років. Я завжди міг розпізнати несталініста, людину, якої не мусив боятися, саме по тому, як вона посміхалася. Почуття гумору було надійним знаком того, що це "своя" людина. Відтоді мене жахає світ, що втрачає почуття гумору.

Ф. Р. Хоча у вашій останній книжці є не тільки це: у маленькій параболі ви порівнюєте сміх ангелів і сміх диявола. Диявол сміється, бо вважає світ Господа Бога безглуздим; ангел сміється від радості, оскільки все в світі Господа має свій сенс.

М. К. Так, психологічно людина однаково реагує — сміється — для вираження двох різних метафізичних реакцій. Коли хтось впустив капелюха на труну в свіжовикопаній могилі, похорони втрачають свій зміст і народжується сміх. Два вершники із сміхом мчать лугом, тримаючи повіддя. Їхній сміх ніяк не пов'язаний із жартом чи гумором — це серйозний сміх ангела, що виражає радість буття. Обидва види сміху належать до радощів життя, але в своїх крайніх проявах можуть виявитись двома видами апокаліпсису: радісний сміх ангелів-фанатиків, настільки переконаних у своїй світовій значущості, що вони ладні повісити кожного, хто не розділяє їхнього почуття; та інший сміх, з протилежного боку, який стверджує, що все втратило зміст, навіть похорон став безглуздим, а секс перетворився на звичайнісіньку комічну пантоміму. Людське життя обмежене двома речами: фанатизмом з одного боку й абсолютним скептицизмом — з іншого.

Ф. Р. Те, що ви називаєте сміхом ангелів, є, по суті, іншою назвою "ліричного ставлення до життя", характерного для ваших попередніх романів. В одній із своїх книжок ви охарактеризували епоху сталінського терору як панування ката й поета.

М. К. Тоталітаризм — це не лише пекло, він є водночас мрією про рай — старою мрією про світ, де всі люди житимуть у гармонії, об'єднані єдиною вірою і бажанням, нічого не приховуючи одне від одного. Андре Бретон також мріяв про цей рай, коли казав про скляний будинок, у якому він так бажав жити. Якби тоталітаризм не експлуатував ці архетипи, глибоко заховані в кожному з нас і закорінені у релігії, комуністична мрія не приваблювала б так багато людей, особливо протягом першого періоду свого існування. Та як тільки мрія про рай починає втілюватись у життя, неодмінно з'являються люди, що стоять начебто на заваді цій мрії, і тому правителі раю змушені будувати

невеличкий ГУЛАГ в Едемі. З часом цей ГУЛАГ стає усе більшим і досконалішим, тимчасом як рай, що знаходиться по сусідству, — дедалі меншим і злиденнішим.

Ф. Р. У вашій книжці великий французький поет Елюар лине над раєм і над ГУЛАГом виспівуючи. Наскільки цей епізод вигаданий?

М. К. Після війни Поль Елюар покинув сюрреалізм і став найбільшим символом того, що я назвав би "поезією тоталітаризму". Він оспівував братерство, мир, справедливість, краще майбутнє; він оспівував братерство й суспільство без відчуження; оспівував радість і заперечував смуток, оспівував невинність і заперечував цинізм. Коли у 1950 році керівники раю присудили празького друга Елюара, сюрреаліста Цавіса Каландру, до страти через повішення, поет-комуніст притлумив у собі людину заради надлюдських ідеалів: він публічно схвалив страту свого товариша. Кат вішав, поки поет виспівував.

І не лише поет. Весь період сталінського терору був періодом масового ліричного божевілля. Зараз люди забули про це, хоч це надзвичайно суттєво. Багато хто каже: сама по собі революція прекрасна, ганебний лише терор, який вона породжує. Це не так. Зло іманентно існує вже в самій її "красі", сама мрія про рай містить у собі пекло, і якщо ми хочемо зрозуміти суть пекла, мусимо збагнути суть раю, з якого те пекло походить. Немає нічого простішого, ніж звинувачувати ГУЛАГи, але дуже важко відкинути поезію тоталітаризму, яка веде до ГУЛАГу через рай. Сьогодні все людство без вагань відкидає ідею ГУЛАГу, але не хоче відкинути поезію тоталітаризму, яка так заворожує, воно все ще не проти промарширувати до нових ГУЛАГів, наспівуючи ту саму ліричну мелодію, яку наспівував Елюар, пропливаючи над Прагою, наче ангел з лірою, в той час як запах горілого м'яса Каландри піднімався до небес із труби крематорія.

Ф. Р. Вашу прозу характеризує постійне зіткнення особистого й суспільного. Не тому лише, що особисті історії відбуваються на політичному тлі, а політичні події впливають на особисте життя. Ви

постійно підкреслюєте, що політичні події, як і приватне життя, керуються тими самими законами — у цьому ваша проза є певним психоаналізом політики.

М. К. Метафізика людини та сама — що в приватному житті, що в суспільному. Розглянемо іншу тему книжки — забуття. Це ж найважливіша приватна проблема людини: смерть як втрата свого "я". Але що ж є цим "я"? Поєднання всього, що ми пам'ятаємо. Таким чином, смерть жахає нас не втратою майбутнього, а втратою минулого. Забуття є різновидом смерті, присутнім у самому житті. Ось у цьому й полягає проблема моєї героїні — у відчайдушному намаганні зберегти проминаючі спогади про небіжчика чоловіка, якого вона кохала. Але забуття — це ще й важлива політична проблема. Коли супердержава хоче позбавити маленьку країну національної свідомості, вона використовує метод організованого забуття. Це якраз і відбувається у Богемії. Вся сучасна чеська література, яка має бодай якусь вартість, ось уже дванадцять років не видається; 200 чеських письменників опинились під забороною, серед них покійний Франц Кафка; 145 істориків усунено зі своїх посад, історію переписано, а пам'ятники демонтовано. Нація, що втратила відчуття минулого, поступово втрачає своє "я". Ось така політична ситуація брутально висвітлила звичайну метафізичну проблему забуття, з якою ми стикаємось весь час, щодня, навіть не помічаючи її. Політика демаскує метафізику приватного життя, а приватне життя демаскує метафізику політики.

Ф. Р. У шостому розділі вашої книжки варіації головна героїня, Таміна, потрапляє на острів, де мешкають самі діти. В кінці роману діти вбивають її. Це мрія, казка чи алегорія?

М. К. Для мене немає нічого чужішого за алегорію-історію, яку вигадав автор для ілюстрації певної думки. Події, байдуже, реальні чи вигадані, мають бути значними самі по собі, і читач має бути простодушно спокушений їхньою силою і поезією. Мене завжди переслідував той образ, якийсь час він навідував мене в снах: людина потрапляє у світ ідей і не може звідти втекти. Раптово дитинство, таке

ліричне й улюблене нами, стає цілковитим кошмаром. Як пастка. Та моя історія не є алегорією. Власне, вся книжка поліфонічна, її оповідання взаємно пояснюють, висвітлюють і доповнюють одне одне. Головною темою книжки є історія тоталітаризму, який позбавляє людей пам'яті і таким чином перетворює їх на націю дітей. Так роблять усі тоталітарні режими. Й те саме, зрештою, робить увесь наш оцей технократичний вік, із тим його культом майбутнього, культом молодості й дитинства, байдужістю до минулого й недовірою до думок. У вічно юному суспільстві людина, озброєна пам'яттю й іронією, почуває себе, як Таміна на острові дітей.

Ф. Р. Майже всі ваші романи й окремі частини вашої останньої книжки завершуються великими сценами коітусу. Навіть розділ під невинною назвою "Мати" є однією довгою сценою, що описує секс, із прологом та епілогом. Що значить секс для вас як романіста?

М. К. В наш час, коли табу на секс знято, звичайний опис сексу чи сексуальні зізнання виглядають надзвичайно нудними. Яким застарілим здається сьогодні Д. Г. Лоуренс чи, навіть, Генрі Міллер з його "ліризмом непристойності"! І все ж на мене серйозно вплинули еротичні пасажі Жоржа Батая. Можливо, тому, що вони не ліричні, а філософські. Ви маєте рацію, кажучи, що в мене все закінчується великими еротичними сценами. Я відчуваю, що сцена фізичної любові дає дуже різке світло, яке раптово відкриває справжню суть героїв і підсумовує їхню життєву ситуацію. Гуго займається любов'ю з Таміною, в той час як вона відчайдушно намагається думати про втрачені канікули з покійним чоловіком. Еротична сцена стає тим фокусом, який поєднує усі теми цієї історії і який містить найбільші таємниці.

Ф. Р. В останньому, сьомому розділі мова йде лише про сексуальність. Чому саме цей розділ завершує книжку, а не, скажімо, більш романтичний шостий розділ, у якому героїня вмирає?

М. К. Таміна вмирає, так би мовити, серед сміху ангелів. Тим часом останній розділ книжки містить цілком інший різновид сміху, — сміх,

коли речі втрачають свій зміст. Існує певна межа, за якою речі виглядають безглуздими і кумедними. Людина запитує себе: чи не безглуздо вставати рано-вранці і йти на роботу? За щось боротися? Належати до певної нації лише тому, що до неї належать мої батьки? Людина живе поруч із цією межею і може легко опинитись поза нею. Ця межа існує скрізь, в усіх сферах людського життя, навіть у найглибшій і найбільш біологічній — у сексуальності. І саме тому всі питання, пов'язані з сексуальністю, є надзвичайно важливими. Ось чому моя книжка варіацій не могла закінчитись нічим іншим.

Ф. Р. Чи можна це вважати крайнім виявом вашого песимізму?

М. К. Я дуже обережний щодо слів оптимізм і песимізм. Роман нічого не стверджує, роман шукає і ставить питання. Я не знаю, чи загине мій народ і так само не знаю, хто з моїх героїв має рацію. Я вигадую історії, зіштовхую персонажів, і таким чином задаю питання. Дурість людей полягає в тому, що вони на все мають відповідь. Мудрість роману полягає в тому, що він до всього має запитання. Коли Дон Кіхот подався у мандри, світ перетворився на таємницю в його очах. Це спадок першого європейського роману для всієї подальшої романістики. Романіст навчає читача розуміти світ як запитання. У цьому підході є мудрість і терпимість. Світ, збудований на непорушних правилах, — це мертвий світ. Світ тоталітаризму, збудований на ідеях Маркса, ісламу чи ще чогось, — це світ відповідей, а не світ запитань. Там немає місця для роману. У будь-якому випадку, мені здається, що люди в усьому світі зараз віддають перевагу судженням, а не думці, відповіді, а не запитанню, тож голос роману ледве чутно серед голосної дурості людських самовпевнених тверджень.

Костянтин Вронський, 1994, переклад українською мовою.

ВОЛІНА ПАСІЧНА

19 червня 1994 року зловісна чорна хмара навічно заступила сонце Воліні ПАСІЧНІЙ — члену редакційної колегії журналу "Всесвіт", нашій добрій колезі по спільній редакторській праці, талановитій перекладачці художніх творів чеської, словацької, польської та німецької літератур, мужній матері, чарівній жінці зі щирим люблячим серцем, сповненим чуйності й доброзичливості до авторів "Всесвіту", які її знали і успішно з нею співробітничали.

Народилася Воліна Петрівна ПАСІЧНА 25 травня 1928 р. в селі Красилівці Броварського району Київської області в сім'ї вчителя. Після середньої школи вступила на слов'янське відділення філологічного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. 1951 року після закінчення навчання вона як здібний філолог залишилась у цьому столичному навчальному закладі викладати чеську мову. Сім літ улюбленої праці збігали швидко, й ряди славістів, виховуваних сумлінною викладачкою, з кожним днем побільшувались і заповнювали відповідні кафедри в інших вузах України.

1958 року, коли відновився вихід відомого з довоєнного часу журналу "Всесвіт", Воліна ПАСІЧНА вийшла на новий шлях свого життя, яким простувала понад тридцять творчих літ. Тоді на повну силу розкрився її талант літературного редактора, організатора творчого процесу як у редакції, так і серед письменників-перекладачів, уміння вишукувати й добирати кращі твори світової літератури для їх публікації в журналі. Закохана в красне письменство, в чарівність художнього слова, вона прагнула якнайвдаліше відтворити рідною українською мовою барви іншомовного оригіналу у власних перекладах і наполегливо намагалась передати свій досвід у цій галузі молодим літераторам. Десятки фахівців перекладацької справи в Україні зберігають у своїх серцях щиру подяку за фахові та творчі поради, якими обдаровувала їх ця скромна трудівниця.

Постійно дбаючи про розширення кола зарубіжних письменників для українського перекладу, Воліна ПАСІЧНА підтримувала безперервне листування з ними, налагоджувала все нові й нові знайомства, долала

тисячі кілометрів просторами їхніх країн, аби надибати непересічні твори для нових перекладів. А вдома перечитувала стоси привезених із зарубіжжя книг та допоміжних бібліографічних і літературно-критичних матеріалів. І тут, і там її знали, поважали, допомагали їй… В історії українською красного письменства переклади Воліни ПАСІЧНОЇ залишаться як зразок майстерної інтерпретації українською мовою творів Є. Брошкевича, З. Плугаржа, М. Майєрової, Я. Соловича, З. Баймана та багатьох інших слов'янських письменників. Вершинної майстерності досягла вона, переборюючи тривалу тяжку недугу, коли останнім часом працювала над перекладом роману Мілана Кундери "Нестерпна легкість буття", з яким читачі "Всесвіту" знайомляться нині.

Вона рано втратила свого друга-чоловіка, який, зацькований номенклатурними чиновниками, передчасно пішов із життя; вона з відданістю родинним заповітам та його світлій пам'яті в тяжких умовах виводила на творчий шлях здібну доньку-філолога; вона й далі жила б клопотами власного дому, турботами редакції, що стала для неї другою домівкою, та невблаганна смерть забрала її від нас назавжди. І нам, і нашим та її колегам-перекладачам на Україні, і нашим та її друзям-письменникам у близькому й далекому зарубіжжі не вистачатиме самовідданої працьовитості, фахової вправності, доброзичливих порад духовно й культурно багатої жінки-редактора Воліни ПАСІЧНОЇ.

В глибокій жалобі схиляємо голови…

Пухом їй земля…

Пам'ять про неї — навіки в наших зболілих серцях…

Примітки

1

Через заперечення (лат.).

2

Речовий доказ (лат.).

3

Так мусить бути (нім.).

4

Один раз — усе одно, що ні разу (нім.).

5

Букв.: "тіло злочину"; речовий доказ злочину (лат.).

6

Нічийній землі (англ.)

7

Томаш — бібл. Фома; Шимон — бібл. Симон

8

Одухотворена машина (лат.)